

II

TEORETISKA OCH PRAGMATISKA SKÄL

SKÄL ATT TRO

7.1 TRO OCH SKÄL

Ett allvarligt menat påstående kan framföras med varierande grad av markering av styrkan hos skälen för att påståendet är sant: "Det är säkert att p", "Det är sannolikt, troligt, antagligt att p", "Det är möjligt att p", "Kanske p", osv. Dessa uttryckssätt har mer "personliga" motsvarigheter i "Jag är säker (viss om) att p" (under vissa omständigheter: "Jag vet att p"), "Jag tror att p" och "Jag misstänker att p". Kombinationer är möjliga: "Jag vet (är säker på, osv.) att det är sannolikt (säkert, möjligt, osv.) att p". I många fall innehåller dock sådana satser onödiga upprepningar av en enda gardering eller annan markering av skälens styrka.¹

Begreppet tro kan analyseras på flera sätt. Den tro vi tillskriver framförallt djur och mycket små barn kan kallas behaviouristisk tro (den konstitueras av en uppsättning benägenheter att göra vissa saker). Viktigare är emellertid tro såsom ett mentalt tillstånd (medveten tro).² Om A säger att hon tror att p, så är detta nästan aldrig ett påstående som bygger på iakttagelser av det egna beteendet, utan hennes tro är medveten tro.

Den viktigaste skiljelinjen i skalan av kunskapsmässiga (epistemiska) ställningstaganden går just mellan tro och icke-tro. Den som tror att p

¹ Se härom Jareborg s. 229–231.

² Någon närmare analys av epistemiska begrepp är inte nödvändig för förståelsen av den fortsatta framställningen. Jag har inte funnit skäl att i något väsentligt hänseende frånga vad som sägs i Jareborg s. 177–210 (beträffande definitionerna på s. 195 och s. 202–203 kan dock sägas, att där borde stå "impliceras av" i stället för "implicerar"). Se numera även Wittgenstein (Gewissheit), Hamlyn s. 78–111 och White (Believe).

har *accepterat* att p, och den som inte tror att p har inte accepterat att p. Den som tror att p håller alltså p för sant, och styr sitt liv i enlighet därmed.

Det är tänkbart, att man kan tala om en medveten tro som arationell, dvs. sådan att det är irrelevant att tala om skäl för eller emot, att ens kräva att påståendets sanning påvisas. Exempel härpå skulle i första hand vara religiösa föreställningar, t.ex. att Gud personligen ingriper i varje människas öde. Flertalet religiösa och metafysiska föreställningar torde dock tas som rationella eller irrationella. En arationell tro kan sägas bygga enbart på ett beslut att tro.³

I det följande kommer jag att utgå från att tro är rationell eller irrationell. Rationalitetsbegrepp bygger på begreppet skäl. Men hur är det möjligt att det finns skäl? Är inte olika förklaringar av vad som är skäl i sin tur mer eller mindre rationella? Måste inte rationalitet i sista hand ha ett arationellt underlag? Hur länge kan man hålla på att fråga "Varför (tror du att p)?"? I detta kapitelns fyra första avsnitt skall jag skissera i vilken riktning svaren på sådana frågor enligt min uppfattning är att finna.

Om A tror att p, så har hon vissa skäl för att tro att p. Om det är sant att p, så är hennes tro riktig, annars är den felaktig. För att man skall kunna tala om tro måste det vara (logiskt) möjligt att A har fel. En anledning till att A eventuellt har fel kan vara att hon inte har tillgång till alla fakta, som inverkar på frågan huruvida det är sant att p. Att avgöra huruvida det är sant att p är emellertid precis detsamma som att avgöra huruvida man skall tro att p. För envar är det omöjligt att skilja mellan "p" (eller "Det är sant att p") och "Jag tror att p". Inte heller kan "Det är riktigt (rätt) att tro att p" av en viss person skiljas från dessa satser.⁴ Ingen kan säga "Jag tror att p, fastän det inte är sant att p" och allvarligt mena detta. A kan givetvis vid närmare eftertanke ändra uppfattning. Hon kan också korrekt tro att p, fastän de riktiga skälen för att hålla för sant att p är andra än hennes. Skälen för att fortsätta att tro att p behöver vidare inte vara desamma som de skäl man hade när man kom att tro att p.

Vi kan således göra en skillnad mellan "p" och "A tror att p", endast om A är någon annan än en själv. Finner jag att p, så måste jag tro att p.

³ Hamlyn s. 230. Trigg argumenterar kraftfullt mot idén om arationell tro.

⁴ Edgley s. 89–92 (s. 90: "I call this feature the 'transparency' of one's own thinking: my own present thinking in contrast to the thinking of others, is transparent in the sense that I cannot distinguish the question 'Do I think that p?' from a question in which there is no essential reference to myself or my belief, namely 'Is it the case that p?'").

Det som gäller som sant är därför alltid en funktion av vad någon eller några tror. Den omständigheten att alla tror att p gör det inte sant att p, men att p måste nödvändigtvis gälla som sant i detta fall. Sanning är begreppsligt objektiv på det sättet, att om A tror att p och det påvisas att det inte är sant att p (även t.ex. genom att det visas att det är tveksamt huruvida det är sant att p) eller att frågan inte kan avgöras, så är det fel av A att tro att p. Men som sagts: det finns inget särskilt sätt att påvisa detta vid sidan av att beakta skälen för och emot att tro att p.

Att visa att det är sant att p är för envar person att redovisa skälen för att hon tror att p. En kritik härav måste ta sikte på skälens tillförlitlighet eller tillräcklighet. Envar kan vara övertygad om att åtskilligt av vad hon tar som sant är osant, men hon kan inte peka ut någon särskild sats utan att sluta tro att den är sann. ”Men det är ju inte sant att p” är inget argument mot den som tror att p, om man inte samtidigt förklarar varför det inte är sant att p. (Här bortses från det fallet att A också tror, att den andre har särskilda förutsättningar för att avgöra huruvida det är sant att p.)

Det är möjligt att utskilja grader av tro och grader av icke-tro. Det som tillkommer vid en gradering av tro eller icke-tro är en annan tro, som inte rör p, utan skälen för att tro att p. Det är således möjligt att en tro att p förenas med en misstanke att icke-p: skälen för p uppfattas som inte avgörande (man är inte säker), varför icke-p inte kan uteslutas som sanningsalternativ. A kan också t.ex. vara säker på (och alltså inte blott tro) att hans skäl är avgörande, men förr eller senare måste man komma till ett stadium, där det inte går att skilja mellan tro och visshet rörande skälens styrka. Man kan inte i oändlighet ha åsikter om att skälen för att tro (att skälen för att tro (att skälen för att tro (att skälen för att tro (osv.)))) har en viss styrka. Som Bennett säger:

the notion of conclusive evidence is more primitive and fundamental than that of evidence which admits of degrees of strength.⁵

Begreppet skäl kommer att användas för att förklara begreppet värdering. Det kan nu tyckas att denna väg är stängd redan genom att man kan tala om goda och dåliga skäl, dvs. en oändlig regress skulle uppkomma. Frågan berörs närmare nedan i avsnitt 14.8. Redan här kan dock sägas att ingen oändlig regress uppkommer, därför att den nyss nämnda ”genom-

⁵ Bennett s. 59–60.

skinligheten” hos ”Jag tror att p” och ”p” har en motsvarighet hos ”goda skäl” och ”skäl”. Ens egna skäl är så att säga alltid goda; om jag går med på att mina skäl är dåliga, så tror jag inte heller längre att p. En annan sak är att man kan klassificera typer av skäl som goda eller dåliga vid övervägande av huruvida man skall tro att p, men detta kan inte föranleda någon misstanke om oändlig regress.

Ett argument (att q) för att p kan sägas vara *sakligt*, om och endast om (1) det är sant att q; (2) q ger stöd för att p; (3) det kan avgöras huruvida det är sant att q, utan att man först behöver avgöra huruvida det är sant att p; (4) det är enklare, lättare att (be)visa att det är sant att q än att det är sant att p; och (5) det är praktiskt möjligt att (be)visa att det är sant att q.⁶

7.2 RAMEN FÖR RATIONELL TRO

Antag att A påstår att C har stulit en tavla, och att D har sagt till A att han såg när C tog tavlan. Tvivlaren B säger då: ”Varför tror du att D har sagt detta till dig?” A kan då t.ex. säga: ”Jag kommer ihåg att han gjorde det.” B:s nästa fråga gör emellertid A svarslös: ”Varför tror du att du kommer ihåg det?” Eller antag att A hänvisar till att han har gjort en anteckning som han hänvisar till: ”Här står det!” B frågar: ”Varför tror du att det står där?” A svarar: ”Jag ser det ju!”, men han har inget svar på B:s nästa fråga: ”Varför tror du att du ser det?”

Exemplen illustrerar två sätt att så att säga komma till botten av en förklaring av varför man tror något (en förklaring genom angivande av skäl, inte orsaker). Vad skall man svara på en fråga om varför man kommer ihåg eller ser (hör, känner) något?⁷ De flesta torde ta som självklart att inget svar behövs, att det är uppenbart att inget mer fundamentalt kan finnas att åberopa än det som ens sinnen eller minne säger en: detta är början till all kunskap, och själva begreppet kunskap förutsätter att vi accepterar vad vi varseblir och minns, utan att ha några särskilda skäl.

På ett sätt är denna föreställning riktig, men som förklaring är den åtminstone ofullständig. ”Jag kommer ihåg att p” och ”Jag ser (osv.) att p”

⁶ Se närmare Hermerén s. 85–89, som nästan helt bygger på kriterier som formulerats av Scriven. Beträffande (2) använder Hermerén andra ord: ”gör säker eller sannolik”, ”är god evidens för”, och medräknar det fallet att att p ”följer ur” att q.

⁷ Rörande varseblivning och minne hänvisas till Hamlyn s. 145–187 respektive s. 188–214. Minnet är i motsats till varseblivningen ingen källa till kunskap eller vetenskap.

implicerar nämligen "p". Om det inte är sant att p, så kan A i exemplen inte komma ihåg att p eller se att p. Att fortsätta att fråga om skäl förefaller egendomligt, när man redan som skäl (indirekt) har anfört något som förutsätter det som det är skäl för, dvs. att p.

Annorlunda vore det, om t.ex. "Jag ser att p" vore nödvändigt sant, när talaren är uppriktig och använder språket korrekt. I så fall hade vi ett stabilt underlag för förklaringskedjan. Det finns sådana nödvändigt sanna satser, t.ex. "Jag har ont i magen", "Jag avser att köpa en katt", "Jag tänker på Amanda" och "Jag är frestad att äta den där kakan". Här finns inte utrymme för misstag om annat än språkets regler. Om A uppriktigt säger, att han har ont i magen, och menar detta, då har han ont i magen. Så länge vi bortser från möjligheten att han misstar sig rörande vad t.ex. 'ont' eller 'mage' betyder, är det inte ens adekvat att säga, att han tror att han har ont i magen. Sådan påståenden är *inkorrigibla*, talaren vet alltid, utan varseblivning, slutledning eller bedömning, att p. Skäl för eller emot kan inte anföras.⁸ Att ifrågasätta att någon har ont i magen, när han säger att han har det, är att ifrågasätta hans uppriktighet eller förmåga att behärska svenska språket.

Till gruppen av inkorrigibla påståenden hör också påståenden av denna typ:

(I) "Jag tycker mig se något som ser ut som en katt" eller bara "Jag ser något som ser ut som en katt", "Jag hör något som låter som en säckpipa" och andra s.k. sinnesdatumpåståenden samt "Jag tycker mig minnas att p".

Dessa satser har – i motsats till satser som "Jag har ont i magen", osv., vilka saknar betydelse som underlag för kunskap om omvärlden – motsvarigheter i korrigibla påståenden, nämligen de redan nämnda:

(II) "Jag ser (hör, känner) att p" och "Jag minns att p".

⁸ En del filosofer, bl.a. Wittgenstein, anser att man vid inkorrigibla påståenden inte ens kan tala om vetskap, men det är svårt att se vad som kan vinnas genom ett sådant språkbruk. Se Jareborg s. 306–313 och där angiven litteratur, Trigg (Pain) s. 86, Edgley s. 72–73, Hamlyn s. 43–45, 106–110 och vidare s. 215–232, 241–245. Att det nästan alltid är funktionslöst att *säga* "Jag vet att jag har ont i tanden" (i stället för "Jag har ont i tanden") medför inte att jag varken vet eller inte vet att jag har ont i tanden.

Relationen mellan I-gruppen och II-gruppen har diskuterats av kunskapsteoretiker i århundraden. Början till en förståelse av denna relation ligger i insikten att ett I-påstående är obegripligt, såvida man inte först lärt sig att använda ett II-påstående. Vi skulle aldrig kunna lära oss att tala om vi började med I-påståenden (eller rättare: I-påståendena skulle få samma betydelse som II-påståendena nu har). I-påståendena innefattar en reträtt till ett område, där vetenskap inte kan ifrågasättas. Men detta sker till priset av att den vetenskap man har gäller bara ens egna upplevelser och inte omvärlden. Att jag tycker mig se en katt är nog taget aldrig skäl för att tro att jag ser en katt. Visserligen kan – när man väl behärskar språket och kan skilja mellan I-påståenden och II-påståenden – en erfarenhets-sats uppställas, av innehåll att om någon tycker sig se att p, så brukar det vara sant att p (dvs. så brukar hon se att p). Men eftersom II-påståendet är primärt är det inte därför att det brukar vara så att sinnesdata och minne ger riktig information som man tror att man ser att p, utan därför att man *saknar skäl* (av hittills ej nämnd art) att tro att man *inte* ser att p. Yttrandet av ett I-påstående är på sin plats, om man har *särskilda* skäl att tro att ens sinnen eller minne bedrar en. Allmän skepticism duger inte, utan det måste finnas anledning att tro att situationen är onormal. Men en misstanke om att en undantagssituation råder kan bygga på generaliseringar, inklusive vetenskapliga teorier.

Resonemanget leder till att det inte finns några skäl att anföra till stöd för II-påståenden annat än *negativt*: ”Jag har inget skäl att tro att ”Jag ser att p” inte är sant.” (Fortfarande förutsätts att inga språkliga misstag görs). Att generellt säga, att det faktum att jag tycker mig se att p är skäl för att tro att (jag ser att) p, är ungefär detsamma som att begära av envar att hon aldrig skall säga ”Jag ser att p” utan bara ”Jag ser att p, såvida jag inte har fel”, trots att det inte finns något särskilt skäl för att gardera sig. Det primära, normala sättet att sätta sina sinnesdatumupplevelser i ord är genom II-påståenden. Idén om att göra en reträtt till I-påståenden kan uppkomma bara efter det att man har lärt sig att anföra skäl för och emot, vilket i sin tur är möjligt endast om man redan behärskar tekniken att sätta sina sinnesdatumupplevelser i ord (genom II-påståenden). Med II-påståenden når vi slutet av kedjan av skäl för ett påståendes sanning. Vi måste så att säga vända om och åberopa andra skäl emot för att kunna uttrycka tvivel rörande påståendets sanningshalt. Detta är en del av vad Edgley åsyftar när han säger:

there could be no such thing as a reason for believing something unless there were cases in which it was both correct and possible to believe something without reasons; and these are cases in which experience takes over the normative and explanatory role of reason with respect to belief.⁹

Varje angivet skäl är något som påstås vara fallet, dvs. ett (föregivet) faktum. Varje skäl är för eller emot något annat, och detta andra är inte ett (föregivet faktum), inte ett att p, utan – i de fall som nu behandlas – ett psykiskt tillstånd, en (om än blott tänkt) tro att p. Men det är givet att inte varje faktum kan vara skäl för att tro något visst.¹⁰ ”Varför tror du att C dödade D?” Som svar på frågan kan ”C:s fingeravtryck finns på mordvapnet” duga, men inte ”C har bruna ögon”. För att ett sant påstående ”q” skall innefatta ett skäl för att tro att p måste ett samband mellan ”q” och ”p” påvisas. Påståendet att q måste vara relevant för påståendet att p. Vid sidan av frågan ”Varför tror du att p?” har vi en annan fråga (sedan vi som svar fått ”q”), nämligen ”Varför tror du att det (att q) är ett skäl för att tro att p?”.

Det som efterfrågas är något som binder samman länkarna i en kedja av skäl. Ett sådant samband är etablerat, om man dels kan åberopa en s.k. *allmän erfarenhetssats*, dvs. en empirisk generalisering som avser ett lagbundet (empiriskt nödvändigt) sammanhang eller en viss korrelation mellan två eller flera klasser av företeelser,¹¹ dels genom *logisk deduktion* kan härleda p (som säkert eller i viss mån sannolikt) från q och den allmänna erfarenhetssatsen. Att ett vapen har fingeravtryck som härrör från en viss person kan korreleras med att den personen senast använt vapnet; att en person har bruna ögon kan däremot inte sättas i samband därmed.

Den givna skissen uttrycker inte annat än vad vi redan visste, nämligen att en tro motiveras inom en ram som sätts av erfarenhet och logik. Men vi kan inte nöja oss med detta som förklaring av när en tro är rationell. Beträffande sinnesintryck och minne har vi nått så långt som är möjligt. Beträffande logik kan man på frågan varför de logiska satserna är sanna, inte svara annat än att de är tautologiska och alltså nödvändigt

⁹ Edgley s. 156; se vidare s. 155–156, Nowell-Smith s. 130–131 (”perception-words” har en frågeblockerande roll) och Wittgenstein (Gewissheit) § 34.

¹⁰ Edgley s. 104.

¹¹ Se t.ex. Kemp s. 105–106. Om skillnader mellan lagar och andra empiriska generaliseringar, se Achinstein s. 1–60, Rescher (Explanation), särskilt s. 97–145, Harré (Principles) s. 92–156.

sanna (i kraft av att de ingår i ett slutet, konsistent system som bygger på axiomatiska slutledningsregler, vilka ger stipulativa definitioner av förekommande konstanter). Men de allmänna erfarenhetssatserna är ju varken tautologier eller rapporter av erinringar eller sinnesintryck. Uppenbarligen uppkommer ett krav på en rationell grund för att hålla dem för sanna.

Motiveringar för att acceptera allmänna erfarenhetssatser som sanna varierar oerhört i komplikationsgrad. Ibland räcker det med att åberopa (kombinationer av) andra, mer generella erfarenhetssatser och logisk deduktion. Men problemet finns då kvar. Vad saken egentligen gäller är under vilka förutsättningar en generell sats är vetenskapligt hållbar. Alldeles klart är att en generell sats inte kan bekräftas genom erfarenheten med den styrka som gäller för logisk deduktion. Mer eller mindre oreflekterat har man då antagit, att det för de empiriska vetenskaperna kännetecknande är att de använder sig av *induktiv metod*, och att det finns en särskild induktiv logik, som ger regler för när det är berättigat att från beskaffenheten hos observerade fall sluta sig till beskaffenheten hos icke observerade fall. I vardagslivet drar vi oss inte från att – efter att ha konstaterat att i en rad fall olika individer i en viss klass är korrelerade med en annan klass av företeelser – dra slutsatsen att alla individer i den förstnämnda klassen också tillhör den andra klassen (s.k. induktion genom uppräknings). Om alla korpar vi har sett är svarta, sluter vi oss till att alla korpar är svarta. Råkar vi på något fall där en individ i den första klassen inte tillhör den andra, så måste erfarenhetssatsen formuleras i sannolikheterstermer (t.ex. ”nästan alla”, ”de flesta”, ”brukar”).

Det finns en rad mer eller mindre komplicerade induktiva metoder,¹² som ibland ger olika resultat. Utan att gå så långt som Popper och förneka att det finns någon induktionslogik,¹³ måste bestridas att induktiv metod har någon självständig roll när det gäller att påvisa att en generell sats är sann. Induktionen har sin främsta betydelse vid hypotesbildningen inom ramen för den *hypotetisk-deduktiva metod* som länge har dominerat (åtminstone bilden av) den naturvetenskapliga verksamheten. Hypoteser

¹² Se t.ex. Marc-Wogau s. 175–193, Halldén s. 68–76.

¹³ Poppers kritik går ut på dels att induktionsprincipen är metafysisk, eftersom den är en generell sats som varken kan verifieras eller falsifieras, dels att vi inte har något behov av att göra induktiva slutledningar. Se Popper s. 27–30, 251–276, Popper (Objective) s. 1–31, 85–103, Johansson s. 27–28. Poppers kritik synes mig delvis vara färgad av den ”quest for certainty” som han själv är så kritisk mot.

ställs upp; från dessa härleds preciserade satser som kan provas genom experiment eller på annat sätt; befinns de preciserade satserna vara sanna är hypotesen ännu inte falsifierad, i annat fall är den falsifierad. Poängen i denna metod är tydligen att man får avvisa en teori därför att den inte stämmer med verkligheten, men inte acceptera den därför att den stämmer med verkligheten. Alla teorier är hypoteser.

Redan i början av förra seklet kunde emellertid Poincaré och Duhem påvisa, att det inte med säkerhet går att falsifiera en hypotes, eftersom ingen hypotes kan provas isolerad.¹⁴ Popper, som annars är den som med störst intensitet pläderat för en ”falsifikationistisk” metodologi, säger:

If you insist on strict proof (or strict disproof) in the empirical sciences, you will never benefit from experience, and never learn from it how wrong you are.¹⁵

Vidare må uppmärksammas, att Harré har visat att hypoteser relativt sällan förkastas efter en falsifiering. I stället modifierar man hypotesens tillämpningsområde eller förändrar definitioner av centrala termer.¹⁶ Huvuddelen av all vetenskap bedrivs emellertid mot bakgrunden av en accepterad lärobyggnad (en etablerad begreppsbildning och etablerade förklaringsmodeller). För sådan vetenskap kan kanske en metodologi i Poppers anda vara träffande (åtminstone om vi håller oss till naturvetenskaperna). Även här gäller emellertid att hypoteserna inte är ogrundade hugskott, utan har ett visst erfarenhetsunderlag.¹⁷

¹⁴ Se Wedberg s. 21–22 och vidare Rescher (Explanation) s. 14–17 och Wertheimer s. 100–101, 141, vilken framhåller svårigheten att prova lagar individuellt (eftersom de utgör del av ett system) och svårigheten att konfrontera lagar med observerade data (eftersom lagar är idealiseringar av verkligheten).

¹⁵ Se vidare Popper (citatet är från s. 50), Popper (Objective) och Johansson s. 23–38. Beträffande val av hypoteser menar Popper att de skall föredras som är lättast att falsifiera; se t.ex. Popper s. 136–145. Se även Medawar, som (s. 31–32) påpekar att nästan all forskning inte leder någon vart, och som sammanfattar (s. 59): ”It begins as a story about a Possible World – a story which we invent and criticize and modify as we go along, so that it ends by being, as nearly as we can make it, a story about real life.”

¹⁶ Harré (Counter-Induction); i ny formulering i Harré (Principles) s. 134–156.

¹⁷ Rörande olika resonemangstyper (delvis pragmatiska), däribland induktiva, se Achinstein s. 110–165, Harré (Counter-Induction), Swinburne (Introduction), Halldén, särskilt s. 59–67, 77–95, 109–115, och om utnyttjandet av modeller vid hypotesbildningen, Harré (Principles) s. 33–62. Se även Sparkes, som pekar på möjligheten att val av teorier sker på samma sätt som ”pattern recognition”.

Utanför naturvetenskaperna har den hypotetisk-deduktiva metoden en begränsad till-

Man kan hävda, att all kunskapsmetodologi – vetenskaplig och lekmanmässig – styrs av en *koherensprincip*: det faktum att ett påstående passar ihop, hänger samman med andra påståenden, som visas vara eller hålls för sanna, utgör ett skäl för att acceptera påståendet som sant eller åtminstone att godta det som en beaktansvärd hypotes.

Vad gäller *grundläggande vetenskapliga teorier* eller organiserande principer är läget såtillvida annorlunda att det knappast finns någon utvecklad metodologi att hänvisa till. I vart fall duger inte en hypotetisk-deduktiv metod, eftersom med ordinära krav på falsifikation så gott som varje grundläggande naturvetenskaplig teori är falsifierad. Lakatos' sats:

There is no falsification before the emergence of a better theory.¹⁸

är särskilt relevant på detta plan. Vetenskaplig utveckling sker i grunden genom en ständig strid mellan rivaliserande mönster för organiserandet av verkligheten. Feyerabend förklarar vetenskapens dynamik så här:

This picture is the synthesis of the following two discoveries. First, it contains Popper's discovery that science is advanced by a critical discussion of alternative views. Secondly, it contains Kuhn's discovery of the function of tenacity which he has expressed, mistakenly I think, by postulating tena-

lämplighet. I t.ex. psykologin måste man nöja sig med att klarlägga tendenssammanhang i stället för ordinära kausalsammanhang; se t.ex. Westland.

Rörande samhällsvetenskapernas vetenskapsteori må hänvisas till Winch, som bl.a. säger att "whereas in the case of the natural scientist we have to deal with only one set of rules, namely those governing the scientist's investigation itself, here *what the sociologist is studying*, as well as his study of it, is a human activity and is therefore carried on according to rules" (s. 87) och att "It follows that if the sociological investigator wants to regard them *as* social events ... It is not open to him arbitrarily to impose his own standards from without" (s. 108).

Särskilt rörande historia finns numera en omfattande vetenskapsteoretisk litteratur, som diskuterar likheter och olikheter mellan historisk och naturvetenskaplig metod. Se t.ex. *Philosophy and History*, Dray, Hermerén och Rescher (*Explanation*) s. 147–162. Rörande statsvetenskaplig metod, se Söderfeldt, som dock står kvar i den logiska positivismen i sådan utsträckning, att han får vetenskap att framstå som någonting i hög grad godtyckligt, och som dessutom missbrukar en del centrala begrepp (främst begreppet mätning).

¹⁸ Lakatos s. 119. Se även t.ex. Nidditch s. 10–11, Bergström (Objektivitet) s. 89–94.

cious *periods*. The synthesis consists i Lakatos's assertion ... that proliferation and tenacity do not belong to *successive* periods of the history of science, but are always copresent.¹⁹

Ett resultat av den moderna synen på naturvetenskaplig verksamhet är en jämfört med den logiska positivismen helt omvänd ståndpunkt i fråga om "metafysikens" berättigande:

Metaphysical systems are scientific theories in their most primitive stage. If they *contradict* a well-informed point of view, then this indicates their usefulness as an alternative to this point of view. Alternatives are needed for the purpose of criticism.²⁰

Enligt Popper har

purely metaphysical ideas ... been of the greatest importance for cosmology. ... metaphysical ideas have shown the way.²¹

Ytterligare må erinras om den ovan i avsnitt 4.1 berörda relationen mellan begreppsbildning och verklighet. Som Lakatos säger:

there is no natural (i.e. psychological) demarcation between observational and theoretical propositions.

och N. R. Hanson:

theories and interpretations are 'there' in the seeing from the outset.²²

Vi kan inte börja tala om verkligheten utan postulat rörande dess beskaffenhet. Tydligt är att vetenskap till inte ringa del består i att modifiera

¹⁹ Feyerabend (Consolations) s. 211. – Rörande den aktuella vetenskapsteoretiska diskussionen hänvisas till Kuhn, Feyerabend, Toulmin (Science), Popper (Objective), Lakatos, Feyerabend (Consolations) och övriga bidrag till Criticism and the Growth of Knowledge, Achinstein, Harré (Principles), Rescher (Explanation), Harré (Counter-Induction), Swinburne (Introduction), Hanson, Johansson, Liedman, Kalleberg, Trigg s. 99–120.

²⁰ Feyerabend s. 37, se närmare särskilt s. 35–39 (s. 39, om vad en god empirist bör göra: "his first step will be the invention of a new *metaphysics*. This metaphysics must then be elaborated in sufficient detail in order to be able to compete with the theory to be investigated as regards generality, details of prediction, precision of formulation. We may sum up both activities by saying that a good empiricist must be a critical metaphysician.").

²¹ Popper s. 19. Hanson s. 18: "Fundamental physics is primarily a search for intelligibility – it is philosophy of matter." Se även Harré (Principles) s. 203–315.

²² Lakatos s. 99 och Hanson s. 10. Se även Winch s. 124, Popper s. 59, Popper (Objective) s. 71–72, Bergström (Objektivitet) s. 30–36, 78–86.

eller ge alternativ till sådana utgångspunkter för det begreppsliga organiserandet av verkligheten som har religiös eller annan förvetenskaplig grund.

Sammanfattningsvis kan således sägas, att allmänna erfarenhetssatser ibland kan motiveras med att de utgör vetenskapliga rön eller annars bestyrks av erfarenheten på sätt som åtminstone påminner om dem som vetenskaplig metodologi godtar. I andra fall är de allmänna erfarenhetssatserna själva närmast att betrakta som orienteringspunkter eller postulat (slutledningsregler för producerandet av sanna satser). I så fall är det knappast lämpligt att tillskriva teorin eller hypotesen ett sanningsvärde (i vart fall synes man inte kunna motivera ett påstående att man vet att teorin är sann på annat sätt än att den duger för att förklara varför en mängd mindre generella satser skall tas som sanna). Detta hindrar inte att man räknar den som en del av den mänskliga teoretiska kunskapen (som således inte enbart består av sanna satser).

Det finns ytterligare en princip som ger skäl för att tro att något är falskt. Vi kan nalkas denna genom att beakta, att andra människor lär oss att tala och att vi inte kan tvivla om vi inte redan tror något. Wittgenstein:

Das Kind glaubt, indem er den Erwachsenen glaubt. Der Zweifel kommt *nach* dem Glauben.²³

[The child learns by believing the adult. Doubt comes *after* belief.]

På ett tidigt stadium accepterar vi vad som sägs, i den mån vi förstår något. Också vid mogen ålder litar vi till övervägande del på vad andra påstår vara sant, på samma sätt som vi litar på oss själva. Varje enskild människa har sällan förmåga och tillfälle att personligen försäkra sig om sanningshalten hos ett påstående som är relevant för henne. "C sade att p" är ett skäl för att tro att p, om man förutsätter att C var uppriktig, menade p med "p" och själv hade tillräckliga (inklusive tillförlitliga) skäl för att tro att p. Normalt utgår vi från att dessa förutsättningar är uppfyllda. Vi kräver, med andra ord, att det skall finnas särskilda skäl mot att lita på C för att vi inte skall tro vad hon säger vara fallet.²⁴ I de sam-

²³ Wittgenstein (Gewissheit) § 160.

²⁴ Austin (Papers) s. 82–83 (s. 83: "believing in other persons, in authority and testimony, is an essential part of the act of communicating ... It is as much an irreducible part as, say ... even sensing coloured patches."), Hamlyn s. 286–287, Bennett s. 62–65; se också Trigg s. 150–157 (om att "the absence of any distinction between truth and falsity ... will destroy language").

manhang där det är särskilt viktigt att ens uppfattningar är korrekta, t.ex. för en domare när hon skall avgöra huruvida någon har begått ett brott, kan det naturligtvis finnas anledning till större försiktighet än normalt. – Experter är definitionsmässigt personer, som är särskilt väl orienterade på vissa områden och därför mer trovärdiga än andra personer i frågor som rör just dessa områden.²⁵

Det nyss sagda kan sammanfattas så, att språklig kommunikation bygger på *principen om talarens uppriktighet* och *principen om talarens vederhäftighet*. Till dessa kommer en tredje princip, *principen om adressat-relevans*: det som sägs presumeras intressera eller på annat sätt vara relevant för åhöraren, t.ex. så att det är anpassat efter dennes kunskaper, viktiga delar inte är utelämnade, osv.

Dessa principer är emellertid bara preciseringar av en allmän princip, som kan kallas *rationalitetsprincipen*. Om A tror att p och som skäl därför åberopar att B gjorde x, så behöver detta faktum, dvs. att B gjorde x, inte knytas samman med "p" på något av de tidigare angivna sätten. När A ställs inför frågan "Varför är det faktum att B gjorde x ett skäl för att tro att p?", kan hon kanske bara ge svaret: "Om det inte är sant att p, så förstår jag inte varför B gjorde x". Det är ju inte bara en persons åsikter som kan vara rationella eller irrationella. I nästan lika hög grad är personers beteende underkastat frågan "Varför (i detta fall: gör du x)?" En skillnad mellan (medveten) tro och (medveten) handling eller underlåtenhet är dock att tro ("belief", inte "faith") är begreppsligt kopplad till skäl (se nedan avsnitt 10.1), medan inget hindrar att man gör något avsiktligt utan att ha något skäl, och kanske t.o.m. vet att man har goda skäl mot att utföra gärningen. Handlingar är så att säga mer "naturalistiska", vilket visar sig i att orsaksförklaringar av handlingar är vanligare än orsaksförklaringar av trosföreställningar. Trots detta presumerar vi att vad en person gör är vettigt, rimligt, rationellt, har en funktion. Presumptionen sätts ur spel om vi har särskilda skäl att tro att den inte är uppfylld. (Jag går inte in på frågan, om rationalitetsprincipen kan ses som ett specialfall av den ovan nämnda koherensprincipen.)

Rationalitetsprincipen kan beträffande handlande formuleras på följande sätt: att B gör x (t.ex. säger att q) är skäl för A att tro att p, om B:s handling (eller icke-handling) skulle framstå som obegriplig, vettlös,

²⁵ Se t.ex. Rescher (Explanation) s.186–197 och Caws s.31–40 (s.32: "Whether in science or morality the appeal is more frequently made to authority than to experience; this has always been so and it probably always will be.").

irrationell, absurd, orimlig eller på annat sätt onormal, i det fall att B gör x och samtidigt påstår att det inte är sant att p. Om B köper tågbiljett till Stockholm och går ombord på ett tåg destinerat till Stockholm, så är A normalt berättigad att dra slutsatsen att B avser att åka till Stockholm. Om B presenterar en check i en bank, så kan kassören dra slutsatsen att checken inte är förfalskad.

Rationalitetsgrundsatsen kan utvidgas till att avse inte bara gärningars rationalitet utan även personers rationalitet. Om B har goda skäl att tro att p eller att göra x eller att vara arg på C, så kan A komma att tro att B tror att p, respektive gör x eller är arg på C.

När rationalitetsprincipen är tillämplig finns alltså utrymme för s.k. *pragmatiska implikationer* och slutledningar. Man kan säga att B *indicerar* att p genom att göra x. Det är givet att de slutsatser som är aktuella många gånger är osäkra. Själva rationalitetsprincipen kan inte formuleras på annat sätt än att det nästan alltid finns utrymme för ett flertal alternativa slutsatser.²⁶

Rationalitetsprincipen kan inte reduceras till en allmän erfarenhets-sats som är induktivt grundad. Vi tror t.ex. på vad andra människor säger, såvida vi inte har något speciellt skäl att tro att talaren inte är uppriktig eller vederhäftig. Skulle vi i stället utgå från erfarenheten, så skulle vi sällan oreserverat kunna godta vad folk säger. Med tiden skulle också möjligheten till språklig kommunikation undermineras. Om inte uppriktighet förutsätts, kan vi inte lära oss tala eller lura andra. Om inte vederhäftighet förutsätts, kan påståenden inte ha informativ funktion.²⁷

Sammanfattning: Enligt det sagda består ramen för rationell tro och argumentation av dels två principer som ger vederläggbara presumtioner:

- (1) Principen om sinnesintryckens och minnets tillförlitlighet; och
- (2) Principen om handlingars och personers rationalitet;

dels två grupper av regler eller system av regler:

²⁶ Om rationalitetsprincipen och principerna för språklig kommunikation, se närmare Ryding, Furberg s. 89–98, Andersson & Furberg s. 17–36, Jareborg (Antydningar), Ross (Norms) s. 22–29, Bennett s. 59–79.

²⁷ Vi är generellt benägna att lägga vikt vid frånvaron av skäl mot att p; i sig tämligen svaga skäl betraktas ofta som tillräckliga skäl för att tro att p, om det inte finns någon invändning mot att p. Se Fogelin s. 107–108. Denne har för övrigt en rad synpunkter av intresse för vad som sägs i detta kapitel; se t.ex. s. 66–71, 80–88, 105–108. Här må också hänvisas till Edel s. 50–68.

- (3) Deduktiv logik; och
 - (4) Vetenskaplig metodologi, inklusive induktiva metoder (och motsvarigheter på common sense-planen);
- och dels
- (5) Grundläggande teorier eller organiserande principer rörande verklighetens beskaffenhet, inklusive s.k. världsbilder.

Denna ram är inte fast utan ständigt själv föremål för kritik och argumentation. Den är inte heller entydig och kan till sitt innehåll vara sådan att konträra satser står sida vid sida (att utnyttjas i olika sammanhang).

Aber mein Weltbild habe ich nicht, weil ich mich von seiner Richtigkeit überzeugt habe; auch nicht weil ich von seiner Richtigkeit überzeugt bin. Sondern es ist die überkommene Hintergrund, auf welchem ich zwischen wahr und falsch unterscheide.

Die Sätze, die dies Weltbild beschreiben, könnten zu einer Art Mythologie gehören. Und ihre Rolle ist ähnlich der von Spielregeln, und das Spiel kann man auch rein praktisch, ohne ausgesprochene Regeln lernen.²⁸

[But I did not get my picture of the world by satisfying myself of its correctness; nor do I have it because I am satisfied of its correctness. No: it is the inherited background against which I distinguish between true and false.

The propositions describing this world-picture might be part of a kind of mythology. And their role is like that of rules of a game; and the game can be learned purely practically, without learning any explicit rules.]

7.3 VALIDERING OCH VINDICERING

Att definiera 'rationell tro' är att visa hur det går till att anföra skäl för och emot ett påstående, hur det går till att visa varför ett påstående är sant. Rationell argumentation är en "Lebensform",²⁹ att likna vid ett spel vars

²⁸ Wittgenstein (Gewissheit) §§ 94–95.

²⁹ Wittgenstein s. 226: "Das Hinzunehmende, Gegebene – könnte man sagen – seien *Lebensformen*." ["What has to be accepted, the given, is – so one could say – *forms of life*."]; Wittgenstein (Gewissheit) § 344: "Mein *Leben* besteht darin, dass ich mich mit manchem zufrieden gebe." ["My life consists in my being content to accept many things."], § 467: "Ich sitze mit einem Philosophen im Garten; er sagt zu wiederholten Malen "Ich weiss, dass das ein Baum ist" wobei er auf einen Baum in unsrer Nähe zeigt. Ein Dritter kommt daher und hört das, und ich sage ihm: "Dieser Mensch ist nicht verrückt: Wir philosophieren nur."" ["I am sitting with a philosopher in the garden; he says again and again

huvudregler ges av den skisserade ramen. De olika principerna, reglerna, osv. och preciseringar av dem är inte självständiga. De fungerar bara om andra förutsätts. En induktion kan sålunda inte göras om man inte har tillgång till (vad man utgår från att vara) sanna satser baserade på sinnesintryck och minne. Samtidigt påverkar induktivt grundade generaliseringar vilka satser av sistnämnda art som kan tas som sanna. Denna cirkularitet är emellertid ofarlig, ty det är mer träffande att tala om "spiralitet" än "cirkularitet": det rör sig väsentligen om en feed back-mekanism. Ingen människa lär sig det rationella spelet så som man lär sig ett sällskapsspel. Man växer in i det utan möjlighet att välja om man vill vara med. Varje precisering och förbättring av spelreglerna, genom att man konstruerar tillförlitligare vetenskapliga metoder, raffinerar logik, osv., vilket ju kan komma att få påtagliga konsekvenser i fråga om vad som tas som sanning, är möjlig att göra bara med utgångspunkt i en mängd som sanna förutsatta påståenden, som etablerats med hjälp av systemet sådant det tidigare var.

Kunskapsteoretiskt kan denna karakteristik kanske anses leda till slutsatsen att "vi egentligen inte vet något". Det är emellertid svårt att finna en konsekvent skeptiker. De flesta skeptiker är skeptiker bara när de filosoferar, och då är de i regel partiella skeptiker. De förnekar t.ex. att vi kan nå kunskap genom sinnesförmåor eller att induktiv metod leder till kunskap, medan det inte antas vara något fel på deduktiv logik. Många av skeptikernas invändningar går för övrigt ut på att vi kan vara säkra (ha kunskap), endast om de krav som den deduktiva logiken ställer är uppfyllda. Felet med induktivt grundade slutsatser är då helt enkelt att de inte är deduktivt grundade, och felet med att basera kunskap på sinnesförmåor är att påståenden om den yttre verkligheten inte kan deduceras från påståenden om sinnesdata. Detta krav – att kunskap logiskt måste följa från självklara premisser – utesluter all konstruktiv kritik och all möjlighet att förbättra procedurerna för att nå kunskap (vilka förstås enligt skeptikerna inte existerar). Alla åsikter är lika omotiverade. I praktiken blir skeptikernas position outhärdlig.

En av de utvägar som prövats för att undkomma skepticismen är försöket att överbrygga det logiska gapet mellan t.ex. minnespåståenden och påståenden om vad som hänt i förfluten tid genom att hävda, att det inte finns något gap: minnespåståenden handlar egentligen om vad som

"I know that that's a tree", pointing to a tree that is near us. Someone else arrives and hears this, and I tell him: "This fellow isn't insane. We are only doing philosophy.""]

händer nu. På motsvarande sätt har man försökt reducera påståenden om yttervärlden till påståenden om sinnesdata. (Jämför t.ex. behaviourismens försök att reducera själsliv till det som kan observeras.) Sådana reduktioner kan inte tillfredsställa oss. Om vi är intresserade av vad som har hänt förut, hjälper det inte att vi vet vad som händer nu. Inte heller kan vi nöja oss med att inta den rakt motsatta ståndpunkten: att antingen strunta i saken (dogmatism) eller hävda att vi har att utgå från generella a priori sanna syntetiska påståenden eller principer (apriorism). Dogmatismen innefattar bara ett förnekande av skeptikerns argument; den ger ingen möjlighet till konstruktiv kritik. Apriorismen är oacceptabel, helt enkelt därför att om det finns några a priori sanna syntetiska påståenden så är de alldeles otillräckliga som grund för en kunskapsteori.³⁰ Huvudinvändningen mot alla dessa försök att slinka undan skeptikerns invändningar är att de inte ger möjlighet att handskas med alla undantag från huvudreglerna: det blir omöjligt att förklara hur det kan finnas skäl för att inte tro att p, fastän huvudregeln i teorin ger skäl för att tro att p.³¹

Om en skeptiker nöjer sig med att invända, att vi aldrig vet något med säkerhet, så kan man naturligtvis fråga hur han kan veta detta. Säger han att vet att det är så, motsäger han sig själv. Säger han att han inte vet det, så har vi väl ingen anledning att bry oss om vad han säger. En diskussion om kunskapens existens kan inte föras, om man inte redan har förutsatt att det finns kunskap och rationell argumentation. Man kan således inte rationellt ifrågasätta att det finns rationalitet.³²

Den helt konsekvente skeptiker, som förhåller sig negativ till alla påståenden, som gör anspråk på att vara sanna, och som alltså inte gör annat än att sätta allting i fråga, kan knappast överleva, men han kan å andra sidan inte vederläggas teoretiskt. Såsom Ayer framhåller:

in any case in which ... knowledge is claimed, there is room for empirical doubt; perhaps this is not the correct procedure, or perhaps it has not been

³⁰ Se Hamlyn s. 274, 290 (den enda säkert a priori sanna syntetiska satsen synes vara kontradiktionsprincipen – den kan inte ifrågasättas utan att förutsättas).

³¹ Se t.ex. Whiteley. I övrigt skall här blott hänvisas till Austin (Sense), Wittgenstein (Gewissheit) bl.a. §§ 105, 109–110, 163–169, 190–192, 337–344, Hamlyn (bl.a. s. 289–291 om "the impossibility of 'foundations'"), Toulmin s. 67–117.

³² Hamlyn s. 22, 50–51, Trigg s. 149, Wittgenstein (Gewissheit) § 163: "Ja, wenn wir überhaupt prüfen, setzen wir damit etwas voraus, was nicht geprüft wird." ["For whenever we test anything, we are already presupposing something that is not tested."]; §§ 341–342.

applied correctly in this instance. ... Now clearly this process can go on forever, and just for that reason there is no point to it. If nothing is going to satisfy me, then nothing is going to satisfy me.³³

Men vad skall sättas i stället för skepticismen? Empirism? Som Russell har visat vederlägger empirismen sig själv: påståendet att empirismen ger kunskap kan enligt empirismen inte visas vara sant, dvs. om empirismen är en sann teori, så kan ingen veta att den är det.³⁴

Den enda fruktbara vägen synes vara att – som Whiteley säger – handla i enlighet med vissa kunskapsteoretiska strategier.

A principle of this kind is confirmed when it is found that by assuming it, by inferring in accordance with it, we can arrive at true beliefs, verified by observation, which we could not have arrived at without assuming the principle. The correct strategy is therefore to investigate what verifiable truths are attainable by the use of these principles and not attainable without.³⁵

Dessa principer eller regler kan kritiseras och modifieras, liksom de kan konfirmeras. Visserligen är det inte möjligt att ge bevis för det som vi förutsätter när vi bevisar något,

but it is possible to show that our presumptions are fertile in the production of truth; and this, if not strictly speaking evidence for them, is a reason for supposing them to be correct.³⁶

Whiteleys resonemang har relevans för förändringar av den ram för rationell argumentation som i mycket obestämda termer sammanfattades i fem punkter i slutet av föregående avsnitt. Han måste utgå från att det bara är delar av systemet som sätts i fråga vid varje tillfälle, inte systemet som helhet.³⁷ Hans uttryckssätt ("a reason for supposing them to be correct") leder tanken till att grundläggande principer, metoder

³³ Ayer (Basic) s. 58–59. Se även Russell t.ex. s. 269–270, Fogelin s. 94–98, Wittgenstein (Gewissheit) § 450: "Ein Zweifel, der an allem zweifelte, wäre kein Zweifel." ["A doubt that doubted everything would not be a doubt."]

³⁴ Russell s. 142–157.

³⁵ Whiteley s. 32.

³⁶ Whiteley s. 34.

³⁷ Se t.ex. Hamlyn s. 178 ("agreement at some point is a necessary condition of our giving any content to the notion of objectivity. ... we have to *presuppose* that common world if the enterprise is to get off the ground at all."), s. 185 ("But perception cannot take place at all unless the child has already in a sense the idea of a world independent of itself."), Wittgenstein (Gewissheit) § 166: "Die Schwierigkeit ist, die Grundlosigkeit unsres Glaubens

och teorier skulle kunna vara sanna på samma sätt som andra generella satser. I allmänhet sker väl ingen skada, om man säger att en princip visas vara sann, när man kan sluta sig till sanna satser (det rör sig närmast om ett koherenskriterium). Och det finns knappast något att invända mot att man hävdar, att ramen för rationell argumentation utgör del av den mänskliga kunskapen.

Det kan emellertid vara missvisande att okvalificerat tala om sanning. Ty den relevanta argumentationen avser inte skäl för att tro att de aktuella generella satserna är sanna, utan skäl för att handla i enlighet med vissa strategier eller regler, och skäl för att ändra systemet för rationell argumentation. Dessa skäl kan gå ut på att systemet genom vissa förändringar blir effektivare, att människan klarar sig bättre, eller att vad som händer blir begripligt eller mer begripligt. Från *justificatio cognitatis* har vi kommit över till *justificatio actionis*. Med Feigl's terminologi är det inte längre fråga om att *validera* principer (dvs. visa att generella påståenden är sanna), utan att *vindicera* principer för att påvisa att påståenden är sanna – dvs. anföra tillräckliga skäl för att anta vissa principer, metoder och teorier som utgångspunkter och för att handla i enlighet med vissa procedurer.³⁸

Varje resonemang som går ut på att anföra skäl för en tro måste bygga på rationell argumentation. Detsamma gäller skäl för att göra något. Principer för rationell argumentation är således förutsatta på något sätt, när man diskuterar principer för rationell argumentation. Man förutsätter det som skall vindiceras. Men eftersom det rör sig om just vindicering och inte validering, så uppkommer ingen ond cirkel. Feigl säger:

Our purposes as formulated in terminal valuations as well as means-end relations must be viewed as the unquestioned frame of pragmatic justifications. However, since "terminal" is not intended in the sense of "absolute", the terminal valuations may indeed, in a fresh context, be revised or replaced by alternative valuations. Obviously also our knowledge of means-end relations (if inductive) is subject to revision. Correspondingly, the principles of deduction and induction form the unquestioned frame of cognitive justification. But this frame, too, as the history of logic, mathematics, and the empirical sciences amply demonstrates, is capable of revision and modifica-

einzusehen." ["The difficulty is to realize the groundlessness of our believing."], §§ 192, 204–205, 449–450, Andersson & Furberg (Moral) s. 231.

³⁸ Feigl s. 113–116. Collingridges kritik av Whiteley är därför missvisande (se t.ex. Feigl s. 131).

tion. Circularity and infinite regress can be avoided only if we reconstruct our justifications in such a manner that only one type is considered at a time and its corresponding frame taken for granted in that context and until further notice. The old puzzle of *primacy* thus resolves itself very simply in that we may realize that primacy is relative to the context of justification.³⁹

Resonemanget blir kanske klarare när även pragmatiska skäl har diskuterats (se nedan kapitel 10). De skäl som duger för att vindicera valideringsprinciper (eller valideringsmetoder) kan liksom alla skäl för att göra något vara i konflikt eller samverka, de kan sinsemellan vara mycket olika, och de kan vara mer eller mindre generella. Mycket allmänt kan sägas att kunskapsteoretiska strategier vindiceras genom sin förmåga att vara

a means in the struggle for existence and in the pursuit of more satisfactory ways of living.⁴⁰

Innehållet i principerna för validering av påståenden ger betydelsen av 'rationell' i fråga om tro. På frågan "Hur vet du att just sådan tro är rationell tro?" finns endast pragmatiska skäl att anföra. Som vi skall se är emellertid pragmatisk argumentation ett specialfall av teoretisk argumentation (se nedan avsnitt 10.2).

7.4 SPRÅK OCH RATIONELL TRO

Utsikterna för att människor skall bli eniga i teoretiska frågor är inte särskilt stora, trots att skäl för att tro begreppsligt inte är personrelaterade. Rent praktiska hinder är att olika människor har varierande fattningsförmåga och förmåga att vara konsekvent rationell. Det skulle vidare ta orimligt lång tid att rationalisera sina egna uppfattningar så långt som möjligt. Varje person, som börjar undersöka vad hon bör tro, kan inte göra annat än att utgå från att vissa satser är sanna. Hon har vuxit in i ett system av "sanningar", som har etablerats med hjälp av principer som är pragmatiskt mer eller mindre berättigade. Det är tillfälligheter som avgör vad hon kommer att utgå från såsom sant. Reglerna för det rationella spelet har varit och är olika under skilda tider, för olika personer och i

³⁹ Feigl s. 146–147. Se närmare Feigl s. 117–123 (om logik och induktion), s. 139–146, och t.ex. Strawson s. 248–263 (om induktion), Rescher (Explanation) s. 130–145 (om vetenskapens syften och om pragmatiska grunder för vetenskaplig metod), Popper s. 50–56, Popper (Objective) s. 21–22.

⁴⁰ Feigl s. 123.

olika kulturer. (Detta innebär *inte* att "sanningen är relativ".) De ändrar sig ständigt. Teoretiskt finns en möjlighet att medvetet nå universell enighet om fakta, bara om man är pragmatiskt irrationell, nämligen så att man är entydigt dogmatisk rörande vilka principer som ger sanning. Då vi uppställer ett krav på vindicering av principerna för validering är enighet rörande "fakta" beroende av enighet i värderingar, som i sin tur är beroende av enighet rörande "fakta", osv. i oändlighet.

Redan det sagda kan duga som förklaring av varför det är så svårt att enas om vad som är sant. Men vidden av divergerande uppfattningar, som omfattas med övertygelse, blir begriplig först om man dessutom beaktar, *dels* att spelets regler aldrig garanterar sanning (man måste t.ex. lita till ögonvittnen som saknar skäl att misstro sina sinnen), *dels* att vad man tror i viss mån beror på om man beslutar att tro (se nedan avsnitt 7.5: två människor kan ha samma skäl för att tro att p, men bara den ena accepterar att p), och *dels* den roll språket har.

Sistnämnda faktor har hittills lämnats utanför diskussionen, trots att den är så viktig för vad en person tror. Begreppsbildning innebär ett organiserande av ett kaos, men det finns inte något särskilt sätt att göra detta som är det enda riktiga. Olika mönster läggs ut av olika (naturliga) språk, av olika tekniska språk, och i sista hand av varje enskild person (man kan tryggt utgå från att två personers språkbruk inte är helt identiska). Härtill kommer att dessa mönster är under ständig förändring. Se ovan avsnitt 4.1.

Man kan vidare inte komma undan att all språkanvändning är obestämd på en lång rad olika sätt.⁴¹ Se ovan avsnitt 6.3. Språklig obestämdhet måste förbises vid slutledningar, eftersom man opererar med klasser av företeelser. Varje beskrivning förutsätter ett urval av påståenden, vilket styrs av relevansbedömningar.

En kontextuell faktor som kan avgöra vilka skäl som behöver återopas är *emfasen*. Jämför t.ex. "Varför tror du att C har stulit tavlan?", "Varför tror du att C har *stulit* tavlan?" och "Varför tror du att C har stulit *tavlan*?"⁴²

En fråga "Varför tror du att det är ett skäl för att tro att p?" ställs ofta i ett sammanhang där svaret går ut på att *definiera* ett centralt ord. (Om definitioner, se ovan kapitel 3.) Om den givna definitionen är lexikalisk,

⁴¹ Angående idén om en komplett beskrivning av verkligheten, se t.ex. Runciman och Hospers s. 147–148, som kommenterar Zolas föregivet perfekta realism.

⁴² Se Dretske s. 429–437.

kan man gå vidare och fråga varför den andre tror att definitionen är korrekt.

Ett sätt att motivera, varför man tror att S är P, är således att tala om vad som menas med eller vad man menar med "S" och "P". Det man tror vara fallet kan alltid sättas i ord, och vad man tror är beroende av vad orden eller satsen betyder. Men vid divergerande språkbruk bör man väl kunna upptäcka skillnaden och enas om att använda orden i en viss betydelse, så att oenigheten inte behöver vara ett problem? I viss mån är det så.⁴³ Men det är samtidigt tydligt att man inte kommer någonstans om det har praktisk betydelse att en företeelse klassificeras på ett sätt och inte ett annat. T.ex. att en viss gärning kallas "stöld" kan ha långtgående praktiska konsekvenser. Antag att någon säger "Jag skulle inte vilja kalla det för stöld" eller "Jag kan inte acceptera detta (ditt, lagens, överklassens) språkbruk". Det hjälper då inte att säga att det behöver vi inte bry oss om, eftersom det t.ex. enligt lagens ord *är* stöld. Ty antingen är det just detta som är ifrågasatt, eller också är rimligheten av språkbruket satt under tvivel. Det finns ingen klar skillnad mellan s.k. sakfrågor och språkliga frågor. Det går inte att på förhand säga att sakfrågor inte sammanfaller med språkliga frågor. Dvs. allt språkbruk kan ha praktiska konsekvenser på något sätt, även om de sällan är så ingripande som beträffande bruket av 'stöld'.⁴⁴

Vad en person tror är således beroende av – relativt till – *meningsregler*, vilka liksom den övriga ramen för rationell tro inte kan valideras, men väl vindiceras. Det finns pragmatiska skäl för att använda termer på vissa sätt, och dessa skäl gör sig gällande med olika styrka i olika sammanhang och för olika personer. Att någon enighet härvidlag varken är möjlig att nå eller önskvärd behöver inte motiveras.

Ovan i avsnitt 7.2 nämndes s.k. *inkorrigibla påståenden*, och att deras sanningshalt är avhängig av att talaren inte ljugar, inte säger fel och behärskar språket. En del filosofer har ju velat finna en kunskapsmässigt säker grund någonstans och då ofta stannat för inkorrigibla påståenden rörande sinnesdata. Begreppet sanning har då reserverats för påståenden som inte kan ifrågasättas. Om man beaktar den roll språket har, så finns det emellertid inga påståenden som är inkorrigibla. Ayer säger sålunda om sinnesdatumpåståenden:

⁴³ Om skenbar och reell enighet och oenighet, se Næss s. 122–141 och Næss (Semantik) s. 67–79.

⁴⁴ Se t.ex. Kovesi s. 61–62.

I have certain knowledge in the sense that the truth of what I say is not open to question, on the assumption that I am using my words correctly; but this is an assumption which remains open to doubt. ... It is to be settled by looking up the rules. But this again lets in the empirical doubt as to whether one has actually carried out the correct procedure.⁴⁵

7.5 BEDÖMNINGAR OCH OMDÖMEN

'Bedömning' är ett flertydigt ord. Vi har dels en process/produkt-tvetydighet: bedömning såsom aktivitet och bedömning såsom ställningstagande (efter denna aktivitet), dels en annan process/produkt-tvetydighet, som är ett specialfall av tvetydigheten hos 'påstående': påstående såsom språkhandling och påstående som det som påstås genom yttrandet. Ytterligare kan skiljas mellan det som påstås genom ett yttrande och den påståendesats som yttras. Vi har med andra ord att räkna med åtminstone fem olika betydelser av 'bedömning':

- (1) Bedömning som aktivitet (exempel: A håller på att bedöma lämpligheten av att ingripa);
- (2) Bedömning som ställningstagande, beslut (A bedömer att ett ingripande bör ske);
- (3) Bedömning som språkhandling (yttrandet av "Jag bedömer, att ett ingripande bör ske" eller "Ett ingripande bör ske");
- (4) Bedömning som det som påstås genom språkhandlingen (att ett ingripande bör ske); och
- (5) Bedömning som den sats som yttras vid språkhandlingens utförande ("Jag bedömer, att ett ingripande bör ske" eller "Ett ingripande bör ske").

Det är naturligtvis en nackdel att använda 'bedömning' i alla dessa betydelser. Men det är inte lätt att finna lämpliga substitut, därför att process/produkt-tvetydigheten förefaller genomsyra de termer som är tänkbara som synonymer. Vill man ha en entydig terminologi synes den enda utvägen vara att undanröja flertydigheterna genom definitioner. Jag kommer sålunda att använda följande termer:

⁴⁵ Ayer (Basic) s. 68–69, se närmare s. 64–70. Viss kritik hos Hamlyn s. 38–43. Se även Hamlyn s. 227–229, Alston (Feelings) s. 12–19, Trigg (Pain) s. 30–31, 169–176 (om oenighet huruvida en sensation är en smärtsensation).

- (1) *Övervägande* (= bedömningsaktivitet);
- (2) *Bedömning* (= ställningstagande efter övervägande);
- (3) *Bedömningspråkshandling*;
- (4) *Omdöme* (= det som påstås); och
- (5) *Omdöme* (= den yttrade påståendesatsen).

Som synes bibehåller jag en tvetydighet hos 'omdöme'. Den torde sällan ge upphov till missförstånd. (För övrigt kunde här göras ytterligare en distinktion: mellan verbal och begreppslig nivå, men också denna synes mig i sammanhanget vara överflödig.⁴⁶)

'Omdöme' har i svensk filosofi ofta använts för att beteckna varje (genuint) påstående, alltså även sådana som inte föregås av ett övervägande.⁴⁷ Detta språkbruk frångås således här. Vidare är det vanligt att man talar om "smakomdömen" – "Jag tycker om salt sill", "Det var en vacker solnedgång" – vilka också kallas "subjektiva värderingar" och vilka på ett i allmänhet ospecificerat sätt antas hänga samman med talarens känslor. Också detta talesätt kommer jag att undvika.

Lättare att hålla isär från 'omdöme' i här avsedda betydelser är 'omdöme' som beteckning på en bedömningsförmåga (förmåga att göra riktiga bedömningar). (I stället för att säga att A har eller saknar omdöme kan man säga att han har gott respektive dåligt omdöme.) 'Bedömnings-skicklighet' är dock en något för vid term för att användas som synonym till 'omdöme', då inte varje form av övervägande och bedömning är av sådan vikt att det finns anledning att tillskriva personer bedömnings-skickligheten såsom egenskap. Vanligen har omdöme i denna mening anknytning till ett yrke eller en intresseinriktning, och de överväganden och bedömningar som förekommer inom ramen för dessa (t.ex. "A har gott juridiskt omdöme").

En bedömning kan alltid uttryckas med en påståendesats. Frågan är nu om varje omdöme är sant eller falskt. Det har ju gjorts gällande, att en del omdömen, vilka brukar samlas under beteckningen "värdeomdömen", inte är vare sig sanna eller falska, utan på sin höjd mer eller mindre väl grundade på annat sätt. Huruvida denna tanke har fog för sig kan inte avgöras förrän senare (frågan berörs upprepade gånger i avdelning III). Att inte alla yttrade påståendesatser är antingen sanna eller falska är emel-

⁴⁶ På verbal nivå är 'katt', 'cat' och 'Katze' olika ord, på begreppslig nivå är de samma ord. Se ovan avsnitt 1.3.

⁴⁷ Se t.ex. Hägerström (Moralpsykologi) s. 33: "Hästen springer" är ett omdöme.

lertid klart. Det kan ju vara fråga om en sats som inte alls uttrycker något påstående, därför att den är meningslös. I ett fall torde det emellertid vara på sin plats att tala om påståenden som är varken sanna eller falska, nämligen vid referentiellt nonsens, som beror på att ett refererande uttryck saknar referens ("Kungen av Frankrike är skallig").⁴⁸ Vidare kan en påståendesats förekomma i icke allvarligt tal, t.ex. i fiktivt tal (en påståendesats uttrycker då normalt ett påstående som är sant eller falskt bara inom den ram av fiktion som ifrågavarande roman, teaterpjäs, osv. uppställer) eller som exempel i undervisning. Regler, inklusive stipulativa definitioner, är varken sanna eller falska. Med påståendesatser kan man formulera regler (dvs. uppställa regler); med exakt samma satser kan dock påståenden göras som är sanna, om reglerna gäller. I det följande utgår jag från att ingen av nu upptagna invändningar mot att likställa yttrandet av en påståendesats och att framföra ett sant eller falskt påstående är aktuell.⁴⁹

Inom gruppen av T-satser, som sålunda kan sägas vara sanna eller falska, kan man urskilja fyra huvudgrupper:

(A) *gissningar*: att gissa är att välja ett alternativ utan att ha något skäl för att tro att just det alternativet är det rätta;⁵⁰

(B) *antaganden*, uppslag, "idéer": dessa framförs av pragmatiska skäl, men kan sedermera visa sig vara hållbara utifrån teoretiska skäl;

(C) *tillkännagivanden*: i viss mening ogrundade påståenden, som bygger på avgöranden och inte kräver teoretiska skäl som stöd, därför att misstag är otänkbara, om man bortser från möjligheten till språkliga misstag;⁵¹ och

(D) *utsagor*: grundade påståenden, dvs. sådana som är underbyggda av teoretiska skäl (skäl för att tro); ett sådant påstående kan vara mer eller mindre garderat. Omdömen hör hemma här.

⁴⁸ Se närmare Jareborg (Antydningar) s. 433–435 och där och ovan i avsnitt 2.10 angiven litteratur. Om meningslöshet, se ovan avsnitt 2.2.

⁴⁹ Beträffande s.k. performativa satser – se nedan avsnitt 9.1 – råder delade meningar i frågan om de skall tillskrivas sanningsvärden. Exempel på sådana satser är "Rätten dömer A till ett års fängelse", "Jag godkänner dig"; om 'godkänna', se för övrigt Urmson (Ethics) s. s. 52–53 och Kerner s. 204–206. Även om "Jag bedömer att p" skulle klassificeras som en performativ sats, så kan det inte förhindra att omdömet "p" är sant eller falskt.

⁵⁰ Se Fogelin s. 73–74.

⁵¹ Om sådana s.k. inkorrigibla påståenden, se ovan avsnitt 7.2. Exempel: "Jag tänker på Amelia", "Jag ser något som ser ut som en katt".

En viktig gräns går mellan påståenden som man tror vara sanna och påståenden som man inte tror vara sanna (vilket inte är detsamma som påståenden som man tror inte vara sanna). Man kommer att tro att p genom att acceptera att p (att acceptera "p" som sant).

Just as we have to make choices and decisions about what to do, we have to make choices and decisions about what or whom to believe. Our lady on the jury was free to make up her mind (to use the conventional characterization), without paying any attention to the evidence, but she was not free to make the opinion so arrived at true or rational, though it is possible she might have persuaded her fellow jurors to her way of thinking.⁵²

Man tar ställning för att p. Under "acceptera" faller emellertid inte bara det fallet, att man kommer att tro att p efter ett beslut. Ett sätt att acceptera att p är nämligen att inte ta ställning mot att p. Detta är möjligt i de fall, där man har notoriskt prima facie tillräckliga skäl för att tro att p, vilket man har när man så att säga befinner sig nära den givna ram för rationell tro som skisserats i avsnitt 7.2. När det gäller t.ex. observationer av okomplicerade företeelser (föremål, egenskaper, relationer), avläsningar av instrument, upplysningar som ges av andra personer, m.m. kommer vi normalt att tro att p utan beslut, om vi saknar skäl att inte tro att p.⁵³ Sålunda skiljer jag bland utsagor (grundade påståenden) mellan:

(D1) påståenden som är uttryck för *uppfattanden* (innefattar inte ett beslut); och

(D2) påståenden som är uttryck för *konstateranden* (innefattar ett beslut utan föregående övervägande av skäl för och emot).

(D3) *omdömen*: påståenden som är uttryck för *bedömningar*, dvs. ställningstaganden som sker efter ett övervägande av skäl för och emot.⁵⁴

Ett beslut kan vara uttryckligt eller tyst. Om det är tyst behöver det inte bestå i att man säger något för sig själv, utan det kan vara helt formöst (enbart en "mental act"). Detta gör att det kan vara svårt att upprätt-

⁵² Singer s. 260.

⁵³ Se Jareborg s. 193–195 och Gauthier s. 7: "Resolution need not involve the making of a decision. We need not suppose that, to be decided ... we need have come consciously to a decision; it is usual to find oneself decided."

⁵⁴ Till det sagda, jämför Ross (Norms) s. 15–18; s. 16: "I am ... inclined to hold that a belief is established only when a proposition is formulated and accepted." (här finns således ingen anknytning till rationalitet, dvs. att man har skäl för att acceptera); s. 17: "A proposition which is accepted is a *judgment*."

hålla en gräns mellan beslut och icke-beslut. Både tysta beslut och relevanta icke-beslut kan indirekt komma till uttryck i vårt handlande. När ens handlande sålunda förutsätter att man tagit ställning i visst hänseende kan man tala om ett konkludent ställningstagande.⁵⁵

De distinktioner som gjorts är naturligtvis besvärliga att hålla i minnet. För den fortsatta framställningen är den begreppsbildning som anges i (D3) den viktigaste.

Ett övervägande består i att man – innan man bedömer huruvida det är sant att p – tar ställning till styrkan av skälen för och emot att p. Under beaktande av föreliggande data väger man skäl för och emot.⁵⁶ Det är inte uteslutet att man finner att inga skäl alls föreligger för respektive emot. Finner man att skälen för är tillräckliga för att tro att p, så har man därigenom accepterat att (det är sant att) p, dvs. kommit att tro att p. Finner man dem avgörande, slutgiltiga, är man viss om att p.

För att göra en bedömning måste man alltså först ha kommit att tro något annat, nämligen att q (att skälen för att p har en viss styrka). Nu är ofta också ”q” ett omdöme, dvs. i sin tur baserat på ett övervägande av skäl för och emot. Men så kan det inte fortsätta i oändlighet. Dels finns det praktiska hinder: vi skulle aldrig hinna göra något annat än att väga skäl för och emot, dels finns det en logisk invändning: en oändlig regress skulle uppkomma om varje bedömning sker på grundval av en annan bedömning. I botten måste ligga ett uppfattande eller konstaterande av att skälen för att tro något visst är tillräckliga eller avgörande.

Av det sagda följer, att en bedömning direkt kan uttryckas som en viss grad av tro eller icke-tro. Det är därför möjligt att i stället för personliga epistemiska verb använda opersonliga styrkeindikatorer: ’måste’, ’säkert’, ’sannolikt’, ’möjligt’, ’kanske’, osv. När man konstaterar att p är det där emot omöjligt att skilja mellan tro och visshet, om man inte tar för givet, dvs. uppfattar, att skälen är avgörande. Ty om man konstaterar detta senare är inte längre fråga om ett konstaterande av att p, utan en bedömning. Motsvarande gäller för uppfattanden. Man är därför – emedan vetenskap att p bl.a. förutsätter att man tror att skälen för att p är avgörande, slutgiltiga⁵⁷ – beträffande konstateranden och uppfattanden berättigad att säga att man vet att p, bara om man uppfattar skälen för att p som avgörande. Detta låter kanske märkligt, men är det ingalunda. Man måste nämligen

⁵⁵ Se Jareborg s. 193 och Taylor s. 52–53.

⁵⁶ Taylor s. 49–50, Emmet s. 118–119.

⁵⁷ Se Jareborg s. 196, 202.

beakta, att alla människor har stående trosföreställningar om vilka skäl som är avgörande. I det enskilda fallet aktualiseras dessa inte i medvetet tänkande i frånvaron av skäl mot att tro att de är relevanta.

Ett omdöme kan således alltid ges formen ”Det är säkert (troligt, möjligt, osv.) att p” (eller eventuellt ”Det är oklart huruvida p”). Påståendet kvalificeras då av en modal term, dvs. en term varmed man anger en relation mellan ett påstående och dess grunder (se vidare nedan avsnitten 15.1 och 15.2). Därmed är också alltid möjligt att ge omdömet formen ”Jag tror, att det är säkert (osv.) att p”.⁵⁸

Överväganden underlättas av att man kan utnyttja (åtminstone delvis på pragmatiska grunder) etablerade procedurer, metoder, kalkyler, osv. för att från vissa data nå ett tillförlitligt resultat. Användningen av sådana procedurer, osv. kan vi kalla *slutledning*. Resultaten kan kallas *slutsatser* i teknisk betydelse; normalt brukar varje bedömning också kallas ”slutsats”. Slutsatser, som tillkommer genom slutledning, är i och för sig varken sanna eller falska, utan riktiga eller felaktiga, beroende på om vederbörande procedurer följts i alla detaljer. En slutsats kan vara ett av skälen för att göra en viss bedömning. Men den kan också sammanfalla med bedömningen, om slutledningen är sista steget i ett övervägande.

Vi får här anledning att skilja mellan *kategoriska* och *hypotetiska* omdömen. De förra utsäger att något är fallet, utan att förbehåll görs (förbehåll skall inte förväxlas med att påståendet är garderat). De senare består av om/så-förbindelser (”Om p, så q”). Inget hindrar att ett sant hypotetiskt omdöme är kontrafaktiskt, dvs. det är givet att den första satsen är falsk: ”Om attentatet mot Hitler den 20 juli 1944 hade lyckats, så hade Tyskland aldrig delats i två stater”. När det gäller logiska procedurer kan man skilja mellan kategoriska och hypotetiska slutledningar. Exempel på den förra typen är:

Alla S är P – Alla R är S –Alltså: Alla R är P

⁵⁸ Att inom ramen för denna tro skilja mellan grader av tro synes inte vara möjligt, utom i en situation, som dock inte är ”ren”, därför att man då också kan göra epistemiska graderingar av lägre grad än tro. Det rör sig om fall där man i stället för ”Jag tror, att det är säkert (osv.) att p” kan säga ”Det är sannolikt, att det är säkert (osv.) att p”. Den första bedömningen gör då inte anspråk på att ta samtliga föreliggande data i beaktande. Man kan t.ex. utgå från en generell sats, som säger ”Alla S är sannolikt P” och därifrån sluta sig till ”Sx är sannolikt P”, men sedan modifiera sin bedömning med beaktande av hur säkerställd den generella satsen är: t.ex. ”Det är sannolikt, att det är sannolikt att Sx är P” (= ”Jag tror, att det är sannolikt, att det är sannolikt att Sx är P”).

Exempel på den senare typen är:

Om p, så q – Men p – Alltså: q (modus ponens); och

Om p, så q – Men icke-q – Alltså: icke-p (modus tollens).

För att ifrågavarande slutsatser skall sammanfalla med en bedömning krävs naturligtvis – vid den kategoriska slutledningen – att det är klarlagt att det är sant att alla S är P och att alla R är S, respektive – vid de hypotetiska slutledningarna – att det är klarlagt att det är sant att om p, så q och att det är sant att p respektive att icke-q. En slutsats kan slutligen vara del i ett hypotetiskt omdöme, emedan det hypotetiska omdömet innefattar en slutledning (t.ex. "Om vi antar att Johan har tre äpplen och får fem och använder aritmetisk kalkyl, så finner vi att Johan sedan har åtta äpplen").⁵⁹

När någon påstår att p kan man inte av den yttrade satsen utläsa om den utgör ett omdöme. Det är empiriska frågor, som måste avgöras för sig, om vederbörande tror att p, om hon i så fall har kommit att tro att p utan eller med beslut och om hon i det senare fallet har accepterat att p efter övervägande eller ej. Ber man en person motivera varför hon tror att p, ber man om en bedömning i efterhand.⁶⁰

⁵⁹ Till de två sista styckena, se t.ex. Marc-Wogau s. 18, 24–25, 40, 45–46, 115 och Strawson s. 35–38, 89–92, 152–163.

⁶⁰ Den här framförda bestämningen av begreppen bedömning och omdöme skall konfronteras med Baiers. Denne inleder (s. 48–55) med att sälla bort (a) "verbal reproductions or pictures" ("verbal substitutes for witnessing"), såsom "observations, verbatim reports, meter readings, descriptions, narrative"; (b) "guesses, conjectures, hunches, hypotheses, assumptions, suppositions, and the like, which are verbal pictures from the imagination"; (c) "methods of working something out", "forms or outcomes of calculation, excogitation, or deduction"; (d) "responses to occurrences, to expressed or implied opinions or intentions", dvs. "expressions of satisfaction or dissatisfaction, appreciation or resentment, approval or disapproval, surprise, disappointment, and so forth"; (e) "statements, expressions of attitude, and so on" ("stand-making"); och (f) "verbal exercises of authority such as deciding, consenting, permitting, approving, acceding to, and agreeing or refusing, forbidding, declining, and so on" ("performatory utterances").

Man kan undra vad denna lista avses ge exempel på. Språkhandlingar är en möjlighet; men vad skall man då säga om (c)? Baier hävdar emellertid att det som inte faller under (a) – (f) är något som är sant eller falskt, nämligen "judgments". Det som indelas är då kanske påståenden. Att en del av det som finns med i förteckningen inte behöver eller kan vara påståenden är dock uppenbart.

Vad Baier än kan ha menat med sin indelning, gör han gällande (s. 55) att vad som blir kvar att klassificera som bedömningar eller omdömen har att göra med utövandet

7.6 JÄMFÖRELSE

En jämförelse kan vara ett uppfattande, ett konstaterande eller en bedömning (om vi håller oss till jämförelser som redovisas i utsagor). Ett påstående som innefattar en jämförelse kan innehålla relationstermer eller icke-elliptiska relativa termer. Påståendet kan också utgöras av en elliptisk sats.⁶¹

Utgångspunkten för en jämförelse är alltid en *jämförelseklass* och en *jämförelsebas*, dvs. en faktor med hänsyn till vilken jämförelsen sker.⁶² I enkla fall ser, hör, känner man direkt att A är längre än B, att den ena tonen är högre än den andra, att vattnet är kallt, osv.⁶³ "A är längre än B" kan därför vara ett påstående som bygger på ett uppfattande eller ett konstaterande, om man ser A och B stå eller ligga bredvid varandra. Det tillförlitligaste sättet att jämföra A och B i fråga om längd är att mäta dem. I så fall blir utsagan att A är längre än B ett omdöme.

av en förmåga att nå "correct results under *conditions other than optimum*, that is to say, when the pedestrian, reliable methods of verification have not yet been used, as when he has to judge distances without being allowed to use a tape measure, or speeds without a speedometer. Judgment, then, involves giving correct answers under difficult conditions. It involves being able to give correct answers more quickly, in bad light, or without instruments when reliable answers cannot be given *without a special skill*."

Baier måste här vara inne på fel väg. Det finns visserligen bedömningar som påminner om den typ han beskriver: vi talar då om *skattningar* eller *uppskattningar* ("Enligt min uppskattning var det minst 500 personer på matchen."). Att god förmåga att åstadkomma korrekta svar skulle vara inbyggt i begreppet skattning är emellertid svårt att förstå. Den avgörande invändningen är emellertid att även om man beaktar att en del av vad jag kallat bedömningar kan falla under (c), så synes det för Baier inte finnas plats för "bedömningar", såvida det inte finns en icke använd säker metod att nå fram till rätt svar. Varför skulle det nödvändigtvis finnas sådana metoder? Det visar sig också, att Baier inte kan hålla fast vid sin idé, när han gör en distinktion mellan teoretiska och praktiska omdömen. Praktiska omdömen är "judgments with a direct logical bearing on what should be done" (s. 55). Men vad betyder då "judgment" här? Varje påstående jämförligt med "Ricky Bruch är en bra diskuskastare" antas vara ett praktiskt omdöme (ett värdeomdöme), fastän det enligt Baiers egen begreppsbestämning bara skulle vara ett omdöme om det levererades under omständigheter där det är särskilt svårt att avgöra om Ricky Bruch är en bra diskuskastare, och den som påstår detta dessutom är särskilt skickad att avgöra frågan. Uppenbarligen är det så som Taylor (s. 49) säger: "A value judgment does not cease to be a value judgment when it is made *under optimum conditions*." Baiers distinktion och därmed hans förklaring av vad ett "judgment" är synes vara utan intresse.

⁶¹ Se ovan avsnitt 5.8.

⁶² Sloman s. 386, 389.

⁶³ Baier s. 60–61.

Vid en utsaga som t.ex. "Mitt hus är större än ditt" är jämförandet mer komplicerat än när man jämför två personers längd. I det senare fallet är jämförelsebasen en entydigt bestämd egenskap (relativt sett), medan det inte är lika klart vilka egenskaper hos husen man skall anse vara bestämmande för hur stora de är. Skall man utgå från längd eller bredd eller höjd eller rumsantal eller en kombination av några av dessa egenskaper? Det finns alltså ett antal olika tänkbara kriterier för användningen av T-uttrycket "större än" (i viss kontext), vilka kriterier i sin tur bygger på jämförelser. Fastän fallet är enkelt, eftersom de tänkbara kriterierna är få, kan avgörandet bli svårt om kriterierna är i konflikt: det ena huset är kanske längre, och det andra är bredare och har fler rum. Vi vet inte vad vi skall säga, förrän vi har stipulerat vilka kriterier vi skall använda. Stipulationen blir avgörande för om utsagan är sann eller falsk. En sådan stipulation – t.ex. att storleken i första hand skall avgöras av volymen (produkten av längd, bredd och höjd), i andra hand av ytan (produkten av längd och bredd) och i tredje hand av rumsantalet – kan göras av pragmatiska skäl, men kan också vara helt utan skäl. Grundlösa begreppsbestämningar kan vara en förutsättning för att nå den neutralitet och precision som många vetenskaper är betjänt av: tänk t.ex. på metermättet och termometern. Genom bruket av den senare infördes ett nytt begrepp, temperatur, som från vetenskaplig synpunkt är åtskilligt mer användbart än de personrelativa begreppen värme och kyla.⁶⁴

En jämförelse inom en klass med två eller flera individer leder till en *rangordning* eller rankning (dessa termer används dock sällan när det bara finns två individer i jämförelseklassen). Vid en rangordning ordnas de jämförda individerna i en serie av transitiva relationer (exempel: resultatlistan vid en idrottstävling).⁶⁵

Rangordning skall skiljas från *gradering*. En sådan följer visserligen också av en jämförelse, men jämförelsen avser inte ett antal individer i en klass, utan sker mellan en (eller flera) individ(er) och en måttstock eller *standard*.⁶⁶ I de enklaste fallen består standarden av normalfallet hos en jämförelseklass, och jämförelsen går alltså ut på att konfrontera minst en individ i klassen med denna standard. Graderingen kan då utfalla på åtminstone tre olika sätt: t.ex. stor, normal eller liten.

⁶⁴ Baier s. 58–59, 66–72.

⁶⁵ Rescher s. 65–66, Barry s. 28.

⁶⁶ Rescher s. 67, 70, Barry s. 28, Baier s. 59–61 – som här kallar gradering för "ranking"; så icke i Baier (Value) s. 38. Se även Taylor s. 5–9 (något oklar presentation).

Man kan säga, att en standard består av en rangordning av tänkbara fall. Den kan med lätthet byggas ut till en mer detaljerad skala: en person kan t.ex. graderas som mycket lång, lång, medellång, kort eller mycket kort, och en viss individ kan placeras i olika fack beroende på vilken jämförelseklassen är (män och kvinnor och barn, män och kvinnor över viss ålder, män över viss ålder, osv.). Standarden kan konstrueras så att den blir användbar för oändliga jämförelseklasser (t.ex. längdmätning i meter). En standard behöver inte vara bestämd av hur jämförelseklassens individer faktiskt är beskaffade, utan kan vara ideal, dvs. ge uttryck för ett krav eller annars vara uppställd på pragmatiska grunder. Också i detta fall kan man tänka sig en rangordning av många grader. Gränsfallet utgörs av att standarden är en norm: då finns bara två grader (normen uppfylld – normen icke uppfylld).⁶⁷

⁶⁷ Standarder har uppenbarligen en avgörande roll vid bildningen av och innehållet hos s.k. typbegrepp; se ovan avsnitt 4.7. Om standarder, se vidare nedan avsnitt 14.5, och om normer, nedan avsnitt 11.1.

8

KÄNSLOR OCH ATTITYDER

Under det senaste halvsekle har semantik och värdeteori länkats samman med hjälp av en lära om att en del ord, däribland 'god', 'vacker', osv., har en särskild sorts mening, s.k. *emotiv mening* (se vidare nedan kapitel 9). Att denna lära för så många framstått som plausibel eller t.o.m. övertygande är en väsentlig del av förklaringen till den framgång de emotivistiska värdeteorierna haft (se vidare nedan avsnitten 13.4 och 13.5). Egendomligt nog har man från både semantiskt och värdeteoretiskt håll synbarligen utgått från att de "känslor" och "attityder" man talar om är okomplicerade företeelser, som är bekanta för alla, och vars karakteristika man därför inte behöver gå in på närmare.¹ Känslor och attityder utgör emellertid en utomordentligt heterogen grupp. Ett beaktande härav gör genast emotivisternas teorier mindre trovärda. Den översikt som lämnas i förestående kapitel, vilket i förstone kan tyckas ligga helt vid sidan av den linje framställningen följer, ser jag som en förutsättning för såväl en kritik av semantisk och värdeteoretisk emotivism som uppbyggnaden av en alternativ värdeteori.

8.1 KÄNSLOR

Orden 'känna' och 'känsla' är ord som används för en lång rad av själsliga företeelser, som är fundamentalt olika. För mycket av det som går att "känna" finns det dessutom ingen motsvarande "känsla". I "Jag känner honom väl", "Jag känner till att det förhåller sig så" och "Jag känner igen honom" är 'känna' en *epistemisk* term av samma dignitet som 'veta' och

¹ Se t.ex. Hägerström (Moralpsykologi) s. 40–54.

'inse'. I "Jag känner att det är så" och "Jag känner på mig att det är så" är också fråga om något kognitivt, men känsloterminologin har här större spelrum. Det går ju att säga "Jag har en känsla av att det är så". Anledningen till att man inte nöjer sig med att säga "Jag tror (misstänker) att det är så" kan vara den att man inte är färdig att ta ställning, ens i försiktiga ordalag,

we are dealing either with something that is not susceptible to rigorous proof ... or with what we ourselves do not yet have such proof for²

– 'ana' torde då vara det närmast till hands liggande alternativet till 'känna'. En sådan distinktion är dock i allmänhet obefogad: vi säger helt enkelt "känner" i stället för "tror" eller "misstänker". Något som åtminstone liknar en känsla kan vara inblandad, nämligen en bøjelse att börja tro, misstänka, osv.³

Utanför vad som här är av intresse faller också användningen av 'känna' som perceptionsverb. Motsvarande begrepp är då inte känsla, utan *känsl*: "Känn efter!" (exploration), "Jag känner något" (oberoende av exploration), "Jag känner en nål" (= "Jag känner något som är en nål", dvs. satsen är sann bara om det faktiskt är en nål man känner), "Det känns som en nål" (det är alltså inte nödvändigt att man känner en nål för att satsen skall vara sann) och "Det känns som om det vore en nål" (fastän man vet eller tror att det inte är en nål).⁴ Ordet 'känna' uppträder dessutom som verb vid andra sinnesförmimmelser än *känsl*; 'lukta' och 'smaka' tar ju inte den förnimmande personen som subjekt, utom i explorationsfallen.

Med de nu nämnda fallen borttagna återstår likväl en rad av sinsemellan begreppslikt mycket olika företeelser, som kan betecknas som känslor. För att man överhuvudtaget skall kunna säga något om dessa krävs ett språkbruk som är åtskilligt mer stringent än det vi vanligen använder. Av naturliga skäl beskriver vi våra känslor huvudsakligen i figurativa vändningar. Vi använder samma ord för känslor av helt olika natur; tänk t.ex. på den variation av upplevelser som ordet 'älska' kan användas för. I det

² White s. 106.

³ White s. 107: "It is more like a felt inclination to believe. We feel that so and so is the case because we are affected in regard to it in ways that we may not be able to pin down." Se vidare s. 105–107, Ryle (Feelings) s. 59–60, 67–72, Alston (Feelings) s. 4 och Jareborg s. 188–189, 197, 203–204, 207–208. Om bøjelser, se nedan avsnitt 8.3.

⁴ Ryle (Feelings) s. 56–57, White s. 107–110, White (Attention) s. 104, Alston (Feelings) s. 4.

följande kommer jag att göra en distinktion mellan gruppen av känslor och gruppen av attityder, trots att ordinarie språkbruk knappast ger underlag för en sådan. Termerna 'känsla' och 'attityd' kommer emellertid att användas enbart som sammanhållande rubriker för att underlätta framställningen. Det väsentliga är inte att vissa fenomen kallas "känslor" och andra "attityder", utan de skillnader som finns mellan de olika underavdelningarna av "känslor" och "attityder".

Jag skall försöka redovisa särskiljande karakteristika för fem typer av känslor, nämligen sensationer, böjelser, allmäntillståndskänslor, upprördhet och emotioner. Jag är medveten om att det är möjligt att denna indelning är ofullständig, och att det utifrån andra utgångspunkter går att göra helt andra indelningar.⁵ Vidare bör beaktas att enskilda känslotillstånd ofta är kombinationer av olika sorters känslor.

8.2 SENSATIONER

En grupp känslor är nödvändigtvis *kroppsligt lokaliserade* på i princip samma sätt som ett perceptivt kännande. Skillnaden är att man inte känner något annat, ett perceptionsobjekt, utan det man känner är själva känslan, och denna känsla är inget perceptionsobjekt. Man kan således inte ha några bevis för att man har ont i en tand och därmed inte heller bättre bevis än någon annan. Men samtidigt är man förstås i en privilegierad position, ty man är den ende som kan känna smärtan. Dess existens är beroende av att man känner den. Man kan inte upptäcka att man har en sensation. Kroppsdelarna är inga medel för att ha sensationer på det sätt de är medel för sinnesförnimmelser. En bedövning gör inte att man inte längre märker smärtan, den gör att smärtan försvinner – vilket naturligtvis inte utesluter att orsaken till smärtan finns kvar. Vanligtvis är den fysiologiska orsaken till smärta eller andra sensationer (värk, kittling,

⁵ För olika försök genom tiderna av psykologer att klassificera och karakterisera känslor och attityder, se t.ex. The nature of emotion. I det följande kommer jag nästan helt att bortse från vad psykologer hävdar i ämnet, framför allt därför att även de författare som är mest givande är anmärkningsvärt okänsliga för distinktioner av den typ jag funnit nödvändiga för att förklara värdeutsagornas natur. Psykologer är tydligen mest intresserade av behaviouristiska tendenser och fysiologiska reaktioner förknippade med känslor och attityder. Även med sådana utgångspunkter tror jag dock mycket skulle vara vunnet, om man inte nöjer sig med så få kategorier och en så uppenbart missvisande terminologi, som man finner även hos de emotionspsykologer (se t.ex. Arnold & Gasson) som är mest medvetna om klassifikationsproblemen.

klåda, styng, knip, ”klump i halsen”, ”fjärilar i magen”, osv.) lokaliserad på samma ställe som sensationen, men inget hindrar att de har olika lokalisation. Man kan t.ex. ha ”ont i en fot” som är amputerad.

Den privilegierade kännedom man har om sina sensationer – därför att de är ens egna – inrymmer en rad filosofiska problem, bl.a. rörande hur man kan lära sig att tala om sensationer. Det går ju inte att direkt peka ut dem. Inläringen möjliggörs genom anknytningen till ett karaktéristiskt beteende och jämförelser med sinnesförnimmelser (känsl). En beskrivning av en sensation måste alltid ske i ”som om”-form, dvs. man kan karaktarisera den bara som vad man känner under vissa omständigheter, t.ex. när man skär sig med en kniv, sticker sig på en nål eller kittlas av en fjäder (utom när det just är en sådan kombination av känsel förnimmelse och sensation man upplever).⁶

Vad särskilt gäller smärtsensationer är det vanligt att ställa dem som motsats till lust och behag. I verkligheten är dock smärta en sensation sui generis, som endast till priset av begreppsförvirring kan likställas med olust eller obehag, vilka inte alls är sensationer. Inte heller är alla obehagliga sensationer smärtsensationer. Det är ett empiriskt faktum (inte ett begreppsligt) att de flesta människor i flertalet situationer känner olust vid eller ogillar smärta. Ytterligare ett skäl för att undvika att utsätta sig för smärtupplevelser är att smärta ofta är symptom på en organisk skada. På motsvarande sätt finns inga särskilda lustsensationer, utan bara sensationer som folk normalt finner lustfyllda (de oftast nämnda kandidaterna till lustsensationer är de sensationer man upplever vid sexualhandlingar och vid intagande av mat och dryck).⁷

⁶ Till det sagda, se Ryle (Feelings) s. 57, 62–66, White s. 110–114, Alston (Feelings) s. 4, 21, 30, Hamlyn s. 226–229, 243, och i synnerhet Trigg (Pain); se särskilt s. 63–66 om hur man lär sig använda ’smärta’ (jämför Baier s. 269–270) och s. 80–98 om ”samma sensation”. Se även Jareborg s. 306–314 och där angiven litteratur om vetenskap utan varseblivning samt ovan avsnitt 7.2.

⁷ Se närmare Trigg (Pain) – bl.a. s. 45: ”Because a pain’s increase in intensity is almost invariably a ground for our disliking it more, it is very easy to blur the distinction between the intensity of a sensation and our reaction to it.” – White (Attention) s. 104, Hare (Pain), von Wright s. 70–71. Jämför Baier s. 268–276, som menar att smärta är en ”smärtsam” (= olustfylld) sensation, men inte en sensation av en särskild sort; Trigg (bl.a. 64–66) visar, att Baiers skäl för denna ståndpunkt inte ger tillräckligt stöd.

8.3 BÖJELSER

En sensation uppträder ofta i förening med en annan sorts känsla, nämligen en böjelse (att göra något: t.ex. klia sig, skratta, springa sin väg, ta en huvudvärkstablett). Att ha en böjelse är att känna den. Den kan vara stark eller svag och upplevs nästan alltid som stark bara när impulsen, lusten, frestelsen att göra x inte blir tillfredsställd omedelbart, när den som känner böjelsen blir – eventuellt av sig själv – hindrad, förhindrad att eller försenad i att göra x eller målet uppnås långsamt eller bara partiellt. Som handlingsförklaring går en hänvisning till en böjelse ut på föga mer än att vad någon känner att hon kommer att göra kommer hon att göra, såvida hon inte blir hindrad eller förmås att avstå:

a felt inclination to do something does not explain the action by reference to an antecedent and separate happening, but by reference to the earlier state of the agent.⁸

Den som är böjd, frestad att göra x ("feels like doing x"), måste (begreppsligt) veta detta. Det skall observeras att det man är böjd att göra alltid är en konkret handling, en handlingsindivid i motsats till en handlingstyp. Detta är ett av de kännetecknen som skiljer böjelser från vad som också brukar kallas "böjelser" och som består i att man är disponerad att göra något (inklusive lyckas eller misslyckas med vissa saker), att undergå eller råka ut för något (inklusive att ha vissa känslor). En sådan "frekvensböjelse" är en del av en persons karaktär eller personlighet och innefattar en generalisering rörande personen i ett visst hänseende. I motsats till "känsloböjelser" kan man ha sådana "frekvensböjelser" eller tendenser (som är en typ av *benägenheter*; se också nedan avsnitten 8.7 och 8.11) utan att vara medveten därom. Man kan således korrekt beskrivas som t.ex. punktlig, artig, hederlig, taktlös eller anspråkslös, trots att man själv inte förstår att man har en sådan dispositionell egenskap. Det finns inget nödvändigt samband mellan benägenheter och böjelser, men det är givet att om man är benägen att göra x kan det vara så att man ofta är böjd att göra x. En tendens' styrka är en funktion av hur ofta den manifesteras. En böjelses styrka är en funktion av vad som behövs för att förhindra dess tillfredsställande.⁹

⁸ White s. 159.

⁹ Till detta avsnitt, se White s. 114–115, 156–159, White (Attention) s. 89–94, Ryle (Feelings) s. 60, Alston (Feelings) s. 5, Jareborg s. 105–106, 111 och, rörande benägen-

8.4 SINNESSTÄMNINGAR OCH ANDRA ALLMÄNTILLSTÅNDSKÄNSLOR

Sensationer och böjelser är relativt enkla att klassificera och identifiera jämfört med de känslor, som berörs i detta och de två följande avsnitten. Det kan t.o.m. ifrågasättas, om sensationer och böjelser *är* känslor och inte bara komponenter i känslor, även om de naturligtvis kan uppträda utan att vara sådana komponenter. En teoretiskt viktig gräns har att göra med att sensationer och böjelser existerar endast om man är medveten om dem, medan det vid övriga känslor är möjligt att vara okunnig om vad det är man känner. Eftersom emotioner är de känslor som är begreppsligt mest komplicerade, är det antagligen beträffande dessa som personen i fråga lättast kan missta sig.

Bland allmäntillståndskänslorna – som i fortsättningen betecknas med förkortningen *AT-känslor* – går det att göra en principiell skillnad mellan dem som tillskrivs kroppen och dem som tillskrivs själen. Någon klar skillnad är dock i praktiken knappast möjlig att åstadkomma. Bortsett från svårigheten att avgöra vilka personlighetsyttringar som är själsliga och inte enbart kroppsliga, är det ju så att vi måste använda ungefär samma ord när vi beskriver kroppskänslor som när vi beskriver själskänslor.

Känslor av visst allmänt kroppstillstånd går inte att lokalisera till vare sig någon bestämd kroppsdel eller kroppen i sin helhet, fastän de nästan alltid involverar ett mönster av sensationer och böjelser (och därmed även handlingar). Att känna sig hungrig, mätt, sömnig, matt, energisk, trött, klarvaken, kraftfull eller sjösjuk är exempel på AT-känslor av denna sort.

Exempel på *sinnesstämningar* är att känna sig deprimerad, irriterad, melankolisk, lycklig, glad, frivol, lugn eller rastlös. Det är svårt att säga något generellt om sinnesstämningar annat än i färgmetaforer – Sparshott karakteriserar sinnesstämningar som "the over-all feeling-tones which colour all our experiences for a while"¹⁰ – eller som "själens klimat". Sinnesstämningar har orsaker som mestadels är oss obekanta. De tar inga

heter, Mellor och Harré (Principles) s. 269–274. För att benägenheter skall anses som egenskaper och deras existens kunna åberopas som stöd för kontrafaktiska satser krävs ett antagande om att det finns en underliggande "mekanism" eller egenskap som förklarar regelbundenheten. Benägenheter kan (liksom andra dispositionella egenskaper, såsom förmåga) analyseras med hjälp av hypotetiska satser.

¹⁰ Sparshott s. 403.

intentionala objekt, dvs. de är inte ”riktade” mot något speciellt. Man är inte melankolisk över något visst, utan när man är melankolisk ser man allting på ett visst sätt, man är böjd att göra och gör vissa saker, är benägen att göra vissa saker, är offer för vissa känslor (av olika sorter, även emotioner). Att tillskriva någon en viss sinnesstämning är att sätta en etikett på ett komplext mönster. De etiketter vi har tillgång till kännetecknas av en påtaglig vaghet och öppenhet. Vi lär oss använda dem utifrån typfall, typiska tillstånd av melankoli, rastlöshet, osv. Det finns ingen fast terminologi, och termer och kriterier bygger på metaforer. Inga komponenter är nödvändiga för att en viss sinnesstämning skall föreligga, och en del komponenter kan knappast identifieras annat än som en del av mönstret. Om vi tar ett exempel som är enklare, eftersom det rör sig om en AT-känsla som inte är en sinnesstämning: det är knappast möjligt att identifiera de sensationer man har vid normal hunger annat än som typiska sensationer man har när man är hungrig.

AT-känslotermerna är sällan exklusiva. De kan alltså så att säga delvis täcka varandra. Olika termer kan vara mer eller mindre koncentrerade på vissa typer av komponenter. Sålunda utgår beteckningar såsom att känna sig ’generös’, ’äventyrligt sinnad’, ’flirtig’, ’pratsjuk’, osv. främst från de involverade handlingsbenägenheterna och böjelserna.¹¹

Att må väl, känna sig lugn, nöjd, tillfredsställd, uttråkad, likgiltig är att befinna sig i ett tillstånd som kännetecknas av *frånvaro av andra* AT-känslor i större eller mindre grad: t.ex. att känna sig dålig (må illa), bekymrad, missnöjd, otillfredsställd, intresserad. Man kan inte vara fullständigt missnöjd, men väl fullständigt nöjd: det finns ingen nedre gräns i skalan, men det finns en övre (fullständig frånvaro av missnöje).¹² – För säkerhets skull skall tilläggas att om man är (miss)nöjd med något, bekymrad över något, ointresserad av något visst, osv. så är inte längre fråga om AT-känslor, utan emotioner eller attityder eller kanske värderingar, som på något sätt kan vara komponenter i en sinnesstämning.

¹¹ Till det sagda, se Ryle (Feelings) s. 58–59, 61, 66–68, Alston (Feelings) s. 5, White s. 116–117, White (Attention) s. 104, Trigg (Pain) s. 6, 118. Se även Arnold & Gasson s. 211–212 (s. 211: en sinnesstämning är ”a feeling state which is not ascribed to a particular sensation, but which reflects the total inner state, the total functioning, and this feeling is protracted ...”).

¹² White s. 121 (bl.a.: ”Wretchedness has no bottom, but contentment can be reached.”).

8.5 EMOTIONELL UPPRÖRDHET

De känslor som faller under denna rubrik är på ett sätt motsatser till böjelser i det att de kännetecknas av att en genomgripande störning av personens normala aktivitet äger rum, vilken ofta tar sig uttryck i handlingsförlamning. Störningen, upprördheten, är vanligen av ganska kort varaktighet och upplevs som något som kommer över en plötsligt och intensivt, undanskymmande allt annat. Man blir ”fångad” av något man ser, hör eller inser, och som står i strid med ens förväntningar. Vokabulären återspeglar hur dominerande känslan är, hur man kastas in i ett tillstånd: man slås eller paralyseras av skräck, slås eller grips av sorg eller förvåning, grips eller fylls av spänning, man blir bestört, upprivs, blir mållös eller utom sig, man skälver, genombävas, överväldigas, rycks med, uppskakas eller baxnar.

I motsats till vad som är fallet vid sensationer och AT-känslor krävs en relation till en specifik företeelse, en händelse eller tanken på en verklig eller föreställd händelse. Man är sålunda alltid t.ex. upprörd över något eller vid tanken på något, chockad av (tanken på) något visst, som är orsak till det upprörda sinnestillståndet. Orsaken är känd av den som drabbas av upprördheten, men det är inte säkert att hon vet hur det emotionella tillståndet skall klassificeras.

Till väsentlig del avgörs huruvida en beteckning är adekvat av vad som sker: man kan inte bli skräckslagen när man får höra att en nära vän har dött, och man kan inte gripas av sorg vid tanken på sin egen förestående död. Detta beror på att beteckningarna härrör från de emotioner i vars tecken upprördheten uppträder. Vissa sorter av upprördhet upplevs av de flesta som fyllda av olust (att vara skräckslagen, uppriven av sorg), medan andra eftersträvas (att gripas av spänning, att överväldigas av glädje, extatiska upplevelser, ”betagande” estetiska upplevelser). Olika människor har olika grad av benägenhet att drabbas av den här sortens känslor; jämför uttrycket ”känslomänniska”.¹³

8.6 EMOTIONER

När det talas om känslor tänker man i första hand på emotioner: t.ex. rädsla, ilska, svartsjuka, medlidande, avsky, beundran, indignation, skam, kärlek, hat, hopp, ånger, avundsjuka, blygsel, stolthet, oro, ängs-

¹³ White s. 122–123, White (Attention) s. 104.

lan, besvikelse. De uppfattas som en "naturlig" inre (dvs. själslig) entitet. Men att identifiera en emotion är egentligen att känna igen ett mönster av faktorer, som har att göra med det sociala sammanhanget och personens beteende och uppfattningar lika mycket som med vad hon "känner". Tre typer av faktorer synes vara tillräckliga och nödvändiga för att en emotion skall föreligga: ett objekt, en trosföreställning och (en böjelse till) ett karakteristiskt beteende.

Emotioner har således *objekt*. De är riktade mot något – en person, en sak eller ett faktum. Man är rädd för att dö, arg på Gunnar Sträng, beundrar Roger Moore, avundsjuk på den som vunnit högsta vinsten, skäms för vad man själv gjorde, indignerad över vad den andre gjorde, osv. Objekten är intentionala, dvs. de behöver inte vara verkliga. Man kan skämmas över att ha gjort x, fastän man inte har gjort x utan bara tror att man har gjort x. Man kan vara rädd för att något skall hända, fastän det i verkligheten är otänkbart att så sker.

En emotions intentionala objekt är inte detsamma som någon av dess orsaker, även om det är möjligt att orsak och objekt sammanfaller. Relationen orsak–emotion är empirisk, relationen objekt–emotion är begreppslig. En okänd orsak till en emotion, som man vet att man har, är precis lika effektiv som en känd orsak. Ett okänt objekt för en emotion, som man vet att man har, är en begreppslig omöjlighet. I en del fall är det omöjligt för objekt och orsak att sammanfalla, t.ex. när objektet är något icke existerande eller när en orsaksförklaring utpekar företeelser som omöjliga kan vara objekt, såsom fysiologiska tillstånd (man kan inte vara indignerad på det fysiologiska tillstånd som är orsak till att man är indignerad).¹⁴

Om man frågar "Varför är du rädd (skamsen, arg)?" är det vanligtvis en fråga som avser objektet (inklusive vilka trosföreställningar vederbörande har om objektet), eftersom dessa emotioner ofta kan avläsas redan på

¹⁴ Till det sagda, se White s. 124, 127–130, Pitcher s. 326–328, Green s. 553–554, Green (Emotions) s. 35–39, Trigg (Pain) s. 5, 11, 17, 49, 98–99, Alston (Feelings) s. 5, Andersson & Furberg (Moral) s. 65–66.

Ibland kan det vara oklart om objektet är ett faktum (eventuellt föreställt) eller något annat: "Jag är arg på honom för att han gjorde x". Lösningen synes vara (med föregripande av återstoden av avsnittet) att som Green (Emotions) s. 33, säga: "the object of an emotion is what is mentioned in a complete specification of the objects of both the characteristic belief and desire which it involves." Se närmare s. 30–35 (och även s. 25–27, om att handlingens eller böjelsens objekt inte behöver vara identiskt med emotionens objekt).

ansiktsuttryck, kroppshållning och annat beteende, dvs. utifrån behaviouristiska kriterier. Om objektet redan är känt, gäller frågan orsaken till rädslan, skamkänslan eller ilskan. Andra emotioner – medlidande, förakt, beundran, ånger, hopp – kan inte på samma sätt "be thought of as general states, inducible by various means. They are specific to each object." Det är knappast möjligt att veta att någon har en sådan emotion, om objektet inte redan är känt (liksom de till objektet knutna trosföreställningar som den som har emotionen hyser). "Varför är du hoppfull?" är därför en fråga som avser orsaken till emotionen (såvida inte vederbörande sagt, att han är hoppfull, men inte mer). Det förefaller vara så att det vid den förstnämnda typen av emotioner finns åtskilligt större utrymme för att orsak och objekt skall sammanfalla. En person som man känner sig arg på kan också vara orsak till ilskan, men en person som man hyser medlidande med kan inte vara orsak till att man känner medlidande.¹⁵

En andra typ av faktor som bildar underlag för identifikationen av en emotion är de *trosföreställningar* den innefattar och som hänför sig till objektet. Jag kan inte vara rädd för någon, om jag inte tror att han (kanske) kommer att göra något, som åtminstone innefattar en fara för ett resultat som jag värderar negativt. Jag kan inte vara svartsjuk utan att tro, att den älskade har från min synpunkt olämpliga sympatier. Jag kan inte känna ånger utan att tro, att jag gjort något som jag inte borde ha gjort. Med krav på allmängiltighet torde kunna sägas, att böjelser och upprördhet som är del i en emotion orsakas av att man tror, att emotionens objekt eller något hos objektet påverkar ens, ofta själviska och kort-siktiga, intressen eller annars något som man bryr sig om. Objektet måste värderas som bra eller dåligt i ett eller annat avseende, eller på annat sätt upplevas som attraherande eller repellerande. Begreppet emotion kan således inte användas för att förklara vad en värdering är.

Vad den som har en emotion tror om objektet brukar på ett något missvisande sätt kallas *skäl* för att ha emotionen; vad som avses är egentligen skäl för att göra något som är karakteristiskt för den som har emotionen i fråga. Det är på bl.a. denna grund som det är möjligt att – i motsats till vad som gäller beträffande andra känslor – tala om emotioner som berättigade och oberättigade, rimliga och orimliga. Man kan säga att någon bör ha en viss emotion: "Du borde skämmas!"

¹⁵ Se White s. 130, varifrån citatet kommer (även: "we usually seek the cause of an emotion only when we already know its object. We seek objects for unspecified emotions and causes for specified emotions.").

Av det sagda följer att man genom argumentation kan påverka en persons emotioner. Man kan t.ex. få honom att inte längre tro att p, när en sådan tro är konstitutiv för en viss emotion (och tvärtom). Den som övertygas om att han inte gjort något, som han inte borde ha gjort, kan inte längre känna ånger. Trigg säger:

The presence of an emotion depends on our viewing the situation in a particular way. If we stop thinking about it, or come to see it in a different light (if, for example, we see that something wasn't really an insult), our emotion will leave us.¹⁶

En emotion är kontrollerbar på samma sätt som en tro kan hållas under kontroll. Det går inte att säga att man är "offer" för en emotion på samma sätt som beträffande andra känslor, ty oberoende av vad man känner gör ett frångående av den tidigare tron, t.ex. att hustrun varit otrogen, att det inte längre är (begreppsligt) möjligt att känna svartsjuka.

När man talar om en känsla som (o)grundad, (ir)rationell, vidskeplig, (o)rimlig eller (o)berättigad kan avses att den för en emotion karaktäristiska tron är att beteckna på sådant sätt. Men som redan nämnts kan dylika epitet lika väl knyta an till aktuell (brist på) rationalitet hos handlingar, som vederbörande utför eller är böjd att utföra. (Samma termer används på ett missvisande sätt när man talar om relationen mellan orsak och emotionell upprördhet, som utgör del av en emotion; en sådan reaktion kan vara mer eller mindre normal, men inte mer eller mindre rationell.)¹⁷

I handlingsförklaringar fungerar emotioner på det sättet, att handlingar genom att relateras till emotioner placeras in i ett naturligt eller åtminstone begripligt mönster, som bland sina komponenter också har skäl för handlingarna.¹⁸

En emotion kännetecknas för det tredje av en karakteristisk figuration av *böjelser och/eller handlingar samt annat beteende*, däribland fysiologiska

¹⁶ Trigg (Pain) s. 18.

¹⁷ Till det sagda se Bedford s. 90–93, Pitcher s. 329–331, 333–337, 339–340, 344–345, Trigg (Pain) s. 17–19, 49–50, 57, Andersson & Furberg (Moral) s. 63–65, 98–101, 185–199, 209–214, 247, Hamlyn s. 231, Williams s. 18–23, MacNiven s. 170–174, Green (Emotions) s. 28–30, 39–40, Scruton s. 32–41 (som har avvikande terminologi: han kallar det intentionala objektet "notional object", och vad vederbörande tror "intentional object"), Arnold & Gasson, Lazarus.

¹⁸ Om sådana tolkningsförklaringar (till skillnad från faktorförklaringar), se Jareborg s. 118–122.

reaktioner, såsom rodnad vid blygsel. Karakteristiskt beteende vid ilska – t.ex. rytande, svärande, gestikulerande, röd ansiktsfärg, aggressivitet, m.m. – är inte symptom eller tecken på ilska, utan den form vari ilskan manifesterar sig. Visserligen kan man känna ilska utan att manifestera den på något av dessa sätt eller att överhuvudtaget manifestera den (det räcker med böjelser i en viss riktning). Inte heller är beteendet ekvivalent med emotionen, så att man måste vara arg när man betar sig på detta sätt. Men normalt visar sig ilskan i våra ansikten, och beteendet orsakas inte av emotionen. Beteendet är ett kriterium för användningen av emotionstermen.

Till ofrivilligt beteende kan också räknas sensationer, böjelser (som redan nämnts) och upprördhet. Av dessa synes sensationer vara mest umbärliga. Det är dock vanligt att sådana förekommer ("klump i halsen", "torr i munnen", "fjärilar i magen"). Vad som betecknas som t.ex. ett hugg av medlidande eller en våg av glädje kan vara sensationer, men lika ofta talar man i sådana termer för att beskriva hur en plötslig insikt om att något är fallet så att säga sätter en i en emotion. I vart fall kan sådana sensationer inte identifieras annat än genom en hänvisning till den emotion vari de hör hemma. Utan böjelser att göra något visst är det uteslutet att tala om emotioner.

Vad gäller upprördhet menar Trigg, att en emotion måste innehålla ett emotionellt element: vi är inte längre lugna, samlade, och detta visar sig i vårt beteende och i våra ansikten. "Emotions are characteristically instances of excitement and disturbance."¹⁹ Han säger också, att rädsla inte alltid är en emotion.²⁰ Jag är inte alls säker på att Trigg har rätt, men även om så vore fallet kan emotionsorden vara på sin plats i fall där man inte är upprörd. Det finns nämligen ett par, varandra korsande, distinktioner att göra här.

Dels kan man skilja mellan – om vi tar ilska som exempel – att *vara* arg och att *känna sig* arg (på någon därför att han gjort något). När en handling förklaras genom en hänvisning till att den handlande var (men inte nödvändigtvis kände sig) arg, har man utpekat ett handlingsmotiv.²¹

Dels kan man skilja mellan *episodisk* ilska och *dispositionell* ilska, dvs. en benägenhet att vara episodiskt arg (på någon för att han gjort något).

¹⁹ Trigg (Pain) s. 42, se även s. 49. – Bouwsma s. 88: "the language of emotion is dominantly the language of water".

²⁰ Trigg (Pain) s. 51.

²¹ Termen 'motiv' kan användas på flera sätt; se Jareborg s. 115–122.

Man kan vara arg på någon i flera månader utan avbrott, man kan vara arg när man sover eller är medvetlös, bara man är benägen att manifestera (eller att vara böjd att manifestera) och/eller uppleva ilskan under denna period.

Distinktionen mellan att vara arg och att känna sig arg är intressant, därför att man lär sig hur det är att känna sig arg genom att uppleva hur det känns eller kan kännas att vara arg. För att kunna skilja mellan olika tillstånd såsom att vara blyg, arg, skamsen räcker det i och för sig med att kunna identifiera ett mönster av, låt oss säga, objekt, sociala fakta och beteende. Känslor – med undantag för böjelser – är överflödiga i det sammanhanget. Vad man känner (utom böjelser) är alltså inte avgörande för om ett emotionsord är korrekt använt. Men samtidigt – och häri ligger kärnan av sanning i vad Trigg säger – för att det skall vara korrekt att säga, att man *känner* att man är i ett sådant tillstånd måste man ha en känsla, förutom relevanta böjelser (vilken känsla naturligtvis inte är identisk med den ifrågavarande emotionen, eftersom denna inte är något som går att känna som en helhet).²²

8.7 ATTITYDER

Termen 'attityd' är lika problematisk som termen 'känsla'. Trigg säger att ordet är

a blanket word, which can cover all our thoughts and feelings in a situation (usually as revealed in our actions). Attitudes, so far from being contrasted with emotions, very often *are* emotions ... A considered attitude, however,

²² White s. 114, 118–120, 125, White (Attention) s. 91, Pitcher s. 331–333, 338, Bedford s. 77–90, Green s. 553–554, Tilghman s. 355–359, Trigg (Pain) s. 5, 97–98, Alston (Feelings) s. 6. – Andersson & Furberg (Moral) bl.a. s. 64–65 och 247, talar på ett något förvirrande sätt om känslors adekvans: en känsla ”och en därmed förbunden handling är *adekvat*, när agenten känner till kriterierna och *tror* att objektet uppfyller kriterierna.” De påpekar att det går att konstatera huruvida en känsla – de torde avse vad jag kallar emotioner – är på sin plats, utan att ”någon som helst emotion” föreligger. Av vad de fortsättningsvis säger följer emellertid att om man har en emotion, så är den alltid adekvat eller framstår åtminstone som adekvat för den som hyser den: dvs. är den inte adekvat (för honom) så kan han inte ha emotionen. Jag kan inte finna annat än att det är onödigt att blanda in detta adekvansbegrepp; det har ingen annan funktion än att påminna om att kriterierna för användningen av ett emotionsord skall vara uppfyllda för att det skall vara korrekt att använda det.

is one which is not clouded by emotion, but has been carefully thought out, and deliberately adopted.²³

Varje form av ställningstagande (aktivt eller passivt) kan kallas att inta en attityd. Varje värdering, varje trosföreställning kan kallas en attityd. Jag har emellertid behov av att använda 'attityd' som s.k. paraplyterm med mindre räckvidd; i vad mån en värdering är en "attityd" får bli en senare fråga.

Jag kommer att skilja mellan *episodiska attityder* (inställningar) och *dispositionella attityder* (hållningar), som båda förutsätts vara något som man inte har förmåga att välja (i kontrast till de attityder eller förhållningar som berörs nedan i avsnitt 8.12). Den följande framställningen har stipulativ karaktär inte bara på det sätt som nu påpekats. Språkbruket på det här området är så oprecist, att det knappast är möjligt att säga något hållbart utan att använda en terminologi som konsekvent knyter an till begreppsliga skillnader mellan olika sorters attityder. Här om någonsin gäller att annan terminologi kunnat användas och andra distinktioner kunnat göras. De distinktioner jag försöker genomföra är valda med tanke på att de skall vara ändamålsenliga för förståelsen av vad värderingar är.

Jag kommer att skilja mellan tre typer av inställningar: behag (obehag), intresse (ointresse) och gillande (ogillande).

8.8 BEHAG

Med "behag" avser jag att täcka även sådant som vanligen uttrycks med starkare uttryck, såsom 'lust' och 'njutning'. Behag är alltså inte bara en mild lust, det som man "har glädje av", "finner angenämt", det som "känns skönt". På motsvarande sätt innefattas olust, avsky, plåga och pina i obehag.²⁴ Trots den betydelse behag/obehag har för varje människa, och

²³ Trigg (Pain) s. 51–52. – Scruton s. 41–42 argumenterar för att 'attityder' skall användas för universella "mental states" (sådana som har till objekt företeelser i sin egenskap av att tillhöra en viss klass), medan 'emotioner' skulle hänföra sig till partikulära "mental states" (riktade mot individer såsom individer); möjligen kommer i så fall det mesta som kallas emotioner att räknas som attityder och tvärtom.

²⁴ På grund av det vacklande språkbruket (och skillnader mellan engelskt och svenskt språkbruk) även hos de mest noggranna filosofer är det svårt att ge detaljerade belägg för de synpunkter och förslag till begreppsbestämningar, som framförs i det följande, utan att gå in på utrymmeskrävande förklaringar. Jag nöjer mig därför med att hänvisa till

trots den roll begreppsparet i årtusenden spelat i filosofisk diskussion, har det ännu inte blivit föremål för någon verkligt ingående analys. Länges har man antagit, att behag är en sorts sensation, som helt enkelt är den positiva motsvarigheten till smärta. Men det går inte att urskilja en särskild "hedonisk" kvalitet, jämförd med smärtekvaliteten. Alla obehagliga sensationer är inte smärtsensationer. Sensationer som ger lust är inte lustsensationer, och lust eller behag kräver inte några sensationer. Det är möjligt att finna behag i smärtsensationer, ty även om smärtsensationer i regel ger obehag och är tecken på att något är på tok, kan de också vara tecken på något som uppfattas som värdefullt (t.ex. när man återfår känseln i ett förlamat ben), och då kan man mycket väl finna lust i en smärtupplevelse. Förvirrande faktorer är att 'smärta' används inte bara för sensationer utan också – på grund av den normala korrelationen – för olusten vid smärtan och vid s.k. själslig pina, t.ex. när man sörjer en närståendes bortgång.

Termen 'välbefinnande' är kanske mer träffande än 'behag', men den är alltför klumpig språkligt sett.

Lust, njutning, behag är något man *känner*. Frågan är då om behag ändå inte kan anses falla under någon av de kategorier av känslor som tidigare berörts. Sensationer har redan avförts; behag kan inte lokaliseras till någon viss kroppsdel. En böjelse att göra x uttrycker man inte sällan i ord så att "man har lust eller känner lust att göra x", men därav följer inte att man känner lust eller behag.

En sinnesstämning eller annan AT-känsla kan vara sådan att det är otänkbart att den förenas med behag alternativt obehag. Att vara glad, lycklig eller helt tillfredsställd är stämningar som är oförenliga med obehag; att känna behag vid sjösjuka, depression eller missnöje synes lika omöjligt. För de nämnda exemplen kan man gå så långt som att säga, att AT-känslorna är oförenliga med annat än behag respektive obehag. Vi har här ytterligare en faktor som gör det svårt att hålla begreppen i sär, och den accentueras av att vi ibland inte kan karakterisera vårt tillstånd mer precist än att vi känner oss "(o)behagliga till mods". För flertalet AT-

arbeten som genom sin allmänna syn eller i enskildheter varit av betydelse för innehållet i hela detta och de två följande avsnitten: Trigg (Pain), särskilt s. 102–124, von Wright s. 63–72, 78, Ryle s. 54–67, Ryle (Pleasure) s. 195–198 (Ryles dispositionella analys kan jag dock inte godta; jämför t.ex. Penelhum, vars framställning dock ej heller synes mig helt övertygande), McCloskey (Pleasure), White (Attention) s. 110–113, Feinberg s. 5–7, Baier s. 272, Nowell-Smith s. 139–140, Sparshott s. 202–204.

känslor gäller dock, att det inte finns någon särskild koppling till behag eller obehag. Och generellt gäller att behag aldrig kan *vara* en AT-känsla, eftersom behag kräver ett intentionalt objekt: man njuter av något, finner behag i något.

Går vi vidare till emotionell upprördhet är att säga, att extrem lust och njutning mycket väl kan involvera sådan, men extrem lust är även förenlig med fullständigt lugn. Behag liknar då mer en emotion. Båda kräver ett intentionalt objekt. Objektet behöver inte vara orsak till att man känner behag. (För masochisten är smärtan orsak till att han känner lust, men inte lustens objekt.²⁵) En tro eller vetskap är nödvändig på det sättet att ett objekt är medvetet eller antaget. Men härav följer knappast att behag är en sorts emotion. Däremot kan vissa emotioner vara oskiljaktiga från behag respektive obehag, därför att de begreppsligt innehåller sådana komponenter, att en del av dessa faktiskt konstituerar behag eller obehag.

Inställningar är *pro* eller *anti* (eller neutrala). Det som framför allt kännetecknar behag är att personen *vill att det som (hon tror) händer med henne skall fortsätta*. En sådan förklaring är förstås i behov av en precisering. Ordet 'vill' kan fattas på flera olika sätt, av vilka de viktigaste berörs nedan i avsnitt 10.3. I den här avsedda bemärkelsen måste vara fråga om ett *arationellt* viljande, ett viljande utan skäl. Annars kommer vi in i ett snävt cirkelresonemang, ty avsikten är att förklara vad skäl (att göra) är med hjälp av begreppet behag. Detta arationella viljande kan förklaras på följande sätt: A vill att det hon upplever skall fortsätta, om och endast om (a) hon saknar alla böjelser att göra något, som hon tror skulle leda till att tillståndet upphör, och (b) är benägen att känna böjelse att undanröja allt, som hon tror hindrar att tillståndet fortsätter, och böjelse att förhindra att något inträffar, som enligt vad hon tror motverkar detta. Vid upplevt obehag är hon på motsvarande sätt böjd att göra vad hon tror leder till att tillståndet upphör (och därmed också benägen att känna böjelse att göra det som hon tror förhindrar att något inträffar som motverkar detta mål). Det är av intresse att notera den asymmetri som föreligger mellan behag och obehag därigenom att det förra karakteriseras av frånvaro av böjelser (utom när tillståndet uppfattas som hotat) och det senare av förhandenvaron av böjelser. Upplevt obehag är därför på något sätt påtagligare än upplevt behag.

²⁵ Trigg (Pain) s. 159.

Behag och obehag utgör positiva respektive negativa reaktioner; i behaviouristiska termer kan man tala om en respons i form av *attraktion* respektive *repulsion*. Emotioner är också pro eller anti, men inte på samma sätt som behag och obehag. De innefattar normalt värderingar av objektet. Men även om begreppet värdering i sista hand är beroende av begreppet behag, är de flesta värderingar rationella och inte kopplade till att man faktiskt känner behag. De flesta emotionsobjekt kan helt enkelt inte vara objekt för behag; detta gäller uppenbarligen personer, saker, att andra upplever eller gör något eller att omvärlden är beskaffad på visst sätt.

Låt oss i stället konstruera känslor som objekt för behag och obehag. Det är då uppenbart att sensationer och AT-känslor (inklusive sådana som karakteriseras av frånvaro av andra känslor) kan vara sådana objekt.²⁶ Detsamma synes gälla emotionell upprördhet. Böjelser att göra något torde däremot inte kunna vara föremål för vare sig behag eller obehag; en annan sak är att frustration av böjelser kan orsaka andra känslor, som upplevs som obehagliga eller undantagsvis som behagliga. Ett avbrott (eller det som framkallar avbrottet) i upplevelsen av det man njuter av kan bli objekt för en emotion (besvikelse, ilska, osv.) som i sin tur är objekt för obehag.

När en känsla är objekt för behag, är det behag man känner inget annat än den känsla man känner: man vill att känslan skall stanna kvar. En emotion kan inte heller kännas på annat sätt än att man känner de känslor av annan typ som den involverar. En emotion är ju ett komplext mönster av bl.a. känslor av annan typ. Skillnaden mellan att en emotion och att de känslor den innefattar var för sig är objekt för behag kan bara vara den att man vill – i det förra fallet – att just den aktuella konfigurationen av känslor skall stanna kvar.

Känslor kan alltså inte i sig sägas vara begreppsligt förbundna med behag eller obehag. Men det är ett empiriskt faktum, att de flesta människor finner behag i att äta, vara kära, osv. och obehag i att känna smärta, skräck, törst, osv. Denna faktiska förbindelse är för många så självklar, att

²⁶ Trigg (Pain) s. 38–41: kroppsligt respektive själsligt behag eller obehag kan skiljas åt bara genom objektet (kroppskänsla respektive själskänsla). – För att man skall kunna tala om lust, och inte bara behag, torde krävas att objektet är en känsla av påtaglig intensitet; en lustfylld sinnesstämning kan då inte vara en sinnesstämning som karakteriseras av frånvaro av andra känslor: att känna sig nöjd, tillfredsställd, välmående kan således vara behagligt men inte lustfyllt.

det blir svårt att upprätthålla skillnaden mellan känsla och inställning. En annan svårighet är att vi knappast skulle kunna ha begreppet obehag om vi inte hade känslor (men detta är kanske bara ett specialfall av att vi inte skulle ha några begrepp alls om vi inte hade känslor).

Eftersom emotionstermer, och i någon mån termer för sinnesstämningar, avser att täcka mönster av bl.a. känslor, finns inget hinder för att bland kriterierna för sådana termer medta som ett nödvändigt kriterium, att den som har emotionen eller sinnesstämningen finner behag eller obehag i det hon känner. I så fall är det omöjligt att skilja mellan känsla och inställning. Som tänkbara exempel på sådana förhållanden kan anföras 'glädje' och 'lycka'.²⁷ Att vara glad eller lycklig över något är en emotion. Att känna sig glad eller lycklig (utan särskilt objekt) är en sinnesstämning. Glädje och lycka torde som sinnesstämmningar kunna skiljas åt på att den som känner sig glad har en utpräglad benägenhet att (vara böjd att) le och skratta, medan lyckokänsla inte kräver detta. Lycka som emotion torde kunna skiljas från glädje utifrån objektet, som bör vara tillfredsställandet av särskilt viktiga behov eller mål, samtidigt som detta tillfredsställande uppfattas som någorlunda beständigt, eller med andra ord, att man anser att ens livsposition är bra (man tror att man är trygg, att man kan göra vad man tycker om att göra, osv.). När glädje och lycka är sinnesstämmningar synes behag vara begreppsligt förbundet med vad man känner. Däremot kan man t.ex. vara glad över att någon misslyckas och samtidigt avsky sig själv därför att man är glad, dvs. finna obehag häri. Om 'avsky' är en emotionsterm och inte bara en term för obehag, så har vi emellertid ett exempel på att emotion begreppsligt innefattar obehag. Om Trigg har rätt i att själslig smärta, pina, själsligt lidande eller betryck, är emotioner, har vi ytterligare exempel på detta.²⁸

Kan man tänka sig något annat som objekt för behag än känslor (utom böjelser)? Är det inte möjligt att finna behag i sinnesförmålor? En smekning, smaken av malörtsbrännvin, doften av en cigarr, slutackorden i Mahlers åttonde symfoni, betraktandet av ett åskväder: kan man inte finna behag häri utan att några känslor är inblandade som objekt?

Av förmålor står känsel-, smak- och luktförmålor i en grupp för sig, därför att de "känns". Vi upplever dem på samma sätt som sensa-

²⁷ Se t.ex. Kenny, särskilt s. 51, von Wright s. 87–99, Parker s. 131–141.

²⁸ Se Trigg (Pain) s. 19, 100–101, 153–157. Även om så är fallet torde det vara möjligt att samtidigt finna emotionen obehaglig och någon komponent av den behaglig. En manifestation av lidande (t.ex. gråt) kan framkalla en behaglig AT-känsla.

tioner, dvs. som något som vår organism drabbas av i en bestämd kroppsdel. Med lukt och smak kan vi särskilja olika kvaliteter, med känseln dessutom urskilja strukturer, men intrycken är alltid enkla. Förmannelsen har så att säga bara en kvalitet; en sötsur sås är t.ex. inte både söt och sur på en gång. När förmannelsen upphör kan man inte minnas själva förmannelsen, utan bara att man känt något visst. Detta hindrar inte att man kan känna igen förmannelsen om man råkar ut för en liknande, även om denna förmåga hos de flesta är långt mindre utvecklad än vi vanligen tror. I regel behöver man stöd av synen. Syn och hörsel strukturerar omvärlden på ett mer "intellektuellt" sätt. Tyngdpunkten ligger inte i vår kropp, utan hos det vi ser eller hör. En mycket viktig skillnad är att vi med syn och hörsel strukturerar omvärlden tidsmässigt: vad vi hört eller sett eller eventuellt räknar med att höra eller se bildar bakgrund till det vi nu hör eller ser. Känsel-, smak- och luktförmannelser kan inte organiskt ingå i ett förmannelskontinuum. Detta förklarar varför alla konstarter (inklusive gastronomin) bygger på syn och/eller hörselintryck. Ett konstverk kräver en organisation som inte kan åstadkommas via lukt, smak eller känsel. Av syn- och hörselförmannelserna är de förra överlägset mer kognitiva: att se något är nästan alltid att (tro att man) se(r) att något är fallet.

Känsel-, lukt- och smakförmannelser kan liksom sensationer direkt bereda behag; man vill att förmannelsen stannar kvar. Men deras roll är ofta indirekt på så sätt att de orsakar AT-känslor som upplevs som behagliga (detta gäller för övrigt också för sensationer). Sinnesstämningar kan ju bl.a. orsakas av att man tänker på vissa saker; en sinnesförmannelse kan associationsvis väcka minnet av något eller någon så att man försätts i en viss sinnesstämning.

Syn- och hörselförmannelser som är så enkla och akognitiva att de "känns" på ungefär samma sätt som (övriga) förmannelser och sensationer kan väl också direkt bereda behag, eller i varje fall obehag, men blott i sådan omfattning att man kan bortse därifrån. T.o.m. så enkla kvaliteter som en viss kulör eller klangfärg kan bereda behag enbart indirekt.

Syn- och hörselförmannelser är nästan alltid "genomskinliga". Vi är ointresserade av dem sådana de presenterar sig. Karakteristiskt för estetiskt betraktande är att vi delvis upplever förmannelserna som "ogenomskinliga": det vi förminner sätts inom en ram. Mest transparent av allt är tal och skrift. Vi hör eller ser inte själva ljuden respektive bokstäverna, utan vi hör och ser ord och satser med mening. Syn- och hörselförmannelserna organiseras i begripliga mönster, i en kognitiv struktur. Eftersom

olika människor har olika förutsättningar att förstå, olika erfarenheter, kunskaper och intressen, organiserar de automatiskt verkligheten på olika sätt, även om de har samma fysiologiska förutsättningar att förnimma. Syn- och hörselinttryck bereder behag på samma sätt som tankar, uppkomsten av visshet, tro eller misstanke (att se att p och höra att p *är* att tänka, även om man inte säger något för sig själv): de kan orsaka känslor som är objekt för behag. Attraktionen hos konst – särskilt skönlitteratur, film och teater – ligger till en del i att man får möjlighet att finna behag i känsloupplevelser, som skulle ha varit obehagliga, om de orsakats av perceptionen av icke-fiktiva skeenden.²⁹

Men kan vi inte direkt känna behag inför bilder, naturscenerier, musik och annat som struktureras i och med att vi förnimmar det, utan att det är kognitiva faktorer som avgör? Även om s.k. abstrakt konst, s.k. absolut musik och en del lyrik saknar transparens (det är inget som bokstavligen behöver begripas), kvarstår dock en organisation, som mestadels är tämligen komplicerad och måste uppfattas på något sätt (begripas som en struktur). Alla konstverk kan ha fysionomier som förkroppsligar sinnesstämningar, upprördhet eller emotioner. Att de gör det är sällan tillräckligt för att betraktaren eller åhöraren skall "smittas" och komma i motsvarande känsloläge. Tvärtom torde det vara lättare att få någon att känna på visst sätt med mer kognitiva medel (framförallt film). Att musik kan framkalla känslor av alla typer (som kan bereda behag eller obehag) är inte märkvärdigare än att något annat kan framkalla känslor.³⁰

Anledningen till att syn- och hörselförnimmelser inte kan ställas i paritet med övriga sinnesförnimmelser som objekt för behag är att vi så gott som aldrig kan "känna" – direkt uppleva – vårt seende eller hörande. Vi kan därför inte heller arationellt vilja att upplevelsen fortsätter eller upphör. Vad vi kan vilja är att fortsätta att se eller höra på det vi ser eller

²⁹ Vissa av de här framförda synpunkterna återfinns hos Osborne s. 47–55. Se även Sparshott s. 144: "The arts of sight and hearing can therefore be bound up with our intellectual and spiritual life as the arts of the other senses cannot: the latter can only be beautiful, the former can be significant."

³⁰ Distinktionen mellan att ett konstverk förkroppsligar en känsla och att det orsakar en känsla finns i följande uttalande hos Bouwsma s. 86–87: "'The music is sad' is like 'The book is sad', where 'The book is sad' is like 'The face is sad'. But 'The music is sad' is sometimes also like 'The book is sad', where 'The book is sad' is like 'The news is sad'." (s. 83: "What makes you say her face is sad? Anyone can tell."). Se vidare nedan avsnitt 9.4.

hör, men detta innebär – om viljandet är arationellt – bara att vi är intresserade av något (se nästa avsnitt) och inte att vi känner behag.

von Wright skiljer mellan tre typer av behag.³¹ Som objekt för ”passivt behag” nämner han alla medvetenhetstillstånd. Av det ovan anförda framgår, att enligt min mening endast vissa medvetenhetstillstånd kan vara objekt för behag. Mot passivt behag ställer han ”aktivt behag”, den lust eller njutning man erfar när man gör något (när man gör något man vill göra, tycker om att göra eller för tillfället är intresserad av att göra). Visserligen är det möjligt att säga, att man finner lust i eller njuter av att göra något, men jag kan inte finna annat än att detta är en sekundär språkanvändning (se nedan avsnitt 8.10). Vad som händer är att aktiviteten orsakar en känsla, som är objekt för behag. Som tredje form av behag nämner von Wright ”tillfredsställelse” (som är att skilja från den objektlösa AT-känslan tillfredsställelse), men därmed synes han inte avse annat än en emotion, det må vara maktkänsla, lättnad, glädje eller något annat, som uppfyllandet av ett begär, en önskan eller ett krav kan föra med sig. Att varje sådant uppfyllande skulle upplevas som något behagligt har jag svårt att tro.³²

Det finns ingen skillnad mellan verkligt och skenbart behag. En sorts behag skiljer sig från en annan bara genom skillnaden i objekt och i styrkan hos viljan att ingen förändring skall äga rum. Att tala om ”lustkänslor” (”thrills of pleasure”, ”sensations of pleasure”, osv.) är missvisande, därför att i själva lusten ingår inga särskilda känslor; i den mån känslor förekommer är de objekt för lusten. Det finns inget gemensamt för lustfyllda förnimmelser, sensationer och andra känslor utom att de är lustobjekt. Här ligger den fundamentala skillnaden mellan behag och smärta, vilka länge tagits som varandras motsatser. Mary McCloskey säger:

A pain seems to have features of its own. This face and not another appears at the window, and then disappears; but pleasure, like a chameleon, takes colour only from that on which it rests.³³

³¹ von Wright s. 64–65.

³² Jämför von Wright s. 83. Se också Parker s. 149–155 om uppfyllandet av en standard, ett krav, som källa till tillfredsställelse.

³³ McCloskey (Pleasure) s. 549. Se även s. 551: smärta är en ”invasion of one's body”, medan lust är ”very much our own”.

8.9 INTRESSE

Att finna sig attraherad eller repellerad av något behöver inte innefatta behag eller obehag. Den som är intresserad av något blir attraherad av detta så, att hon känner sig böjd att ägna sin uppmärksamhet däråt. Det man känner är inget annat än böjelsen att

engage in some one or more perceptual, intellectual or practical activities appropriate to the particular object of interest.³⁴

Man är inte mer emotionell, ju mer intresserad man är av något; tvärtom kan koncentrationen störas av att man är upprörd. Att vara eller bli intresserad av något är inte något vi kan göra avsiktligt, utan något vi råkar ut för och inte kan hjälpa – jämför uttryck såsom att man blir ”fångslad”, ”absorberad”, ”uppslukad” av något, att man ”är blind och döv” för allt annat. Lika litet som vid känslor och behag kan man försöka, besluta eller vägra att vara intresserad.

Fascination är intresse som implicerar oförmåga att släppa uppmärksamheten. I synnerhet fascination är förenlig med frånvaro av behag. Motsatsen till att vara intresserad av något är att vara uttråkad av det, att vara oförmögen att hålla kvar uppmärksamheten på det. (Observera att att vara uttråkad också kan vara en sinnesstämning, som innefattar oförmåga att intressera sig för något överhuvudtaget.)³⁵

Men även om intresse kan förekomma skilt från behag är det vanligast att de uppträder tillsammans. Att göra något man finner intresse i att göra medför normalt en sinnesstämning som innefattar behag. Vid det mesta som går under beteckningen ”konstupplevelse” står kanske intresset i förgrunden – estetiska upplevelser har mer att göra med abstraktioner och ordning än direkt med känslor; uppskattning av konst är mer en intellektuell verksamhet än en fråga om emotionella reaktioner. Men om inte behag vore inblandat på något sätt skulle konsten inte ha någon ihållande lockelse.

³⁴ White (Attention) s. 106, White s. 85.

³⁵ Ryle (Pleasure) s. 202–205, White (Attention) s. 103–109, White s. 82–86.

8.10 GILLANDE

Att tycka om, uppskatta eller gilla något (episodiskt) har med behag att göra. Att känna gillande är detsamma som att känna behag.³⁶ Den avgörande skillnaden mellan gillande och behag är en skillnad i betoning. Om ett konstaterande av att en förnimmelse eller känsla innefattar behag är en *primärt hedonisk utsaga*, så är ”Jag tycker om X” en *sekundärt hedonisk utsaga*.³⁷ Det som man gillar är något som (man tror) orsakar eller har egenskaper som (man tror) orsakar ett tillstånd som innefattar behag. Objekten för behag och gillande blir därför nästan alltid olika; ibland kan dock förnimmelser och känslor också vara objekt för gillande (därför att de orsakar andra känslor som innefattar behag).

När vi känner behag är vi ofta ovetande om varför vi känner behag, ty ”Varför?” kan här endast åsyfta orsaker, t.ex. fysiologiska faktorer, karaktärsdrag, e.dyl. I fråga om gillande gäller frågan ”Varför?” i första hand inte orsaker, utan *skäl*. Det skall dock påpekas, att ”skäl” här inte har med rationalitet att göra på det sättet att det skulle vara rationellt att tycka om det man tycker om; skäl för att gilla är inte skäl för att göra något utan skäl för att tro något, nämligen att man tycker om något.

Rörande orsakerna till att vi ibland känner behag kan sällan varken vi själva eller fackpsykologer ge några bra svar. Betydligt bättre ställda är vi beträffande skäl för att (tro att) man gillar något. Ett påstående att man gillar X indicerar att man tror, att X eller något hos X orsakar det behag man känner.³⁸ Utpekandet av skälen kan till en början ske så att man så att säga skär ner objektet för gillande till vissa egenskaper eller beståndsdelar hos den sak, person, aktivitet eller händelse, som i förstone tas som objekt (”Jag tycker om äpplet därför att det är så saftigt och moget”). Nästa steg, som i allmänhet är underförstått, är att framhålla den kausal-

³⁶ Om gillande, se bl.a. Trigg (Pain) s. 26, 52–53, 56–57, 114–118, Siegler s. 166, 169, Baier s. 111–114, Sparshott s. 403.

³⁷ von Wright s. 65–68, 75–77. – I dagligt tal används samma termer för primärt och sekundärt hedoniska utsagor; man njuter av mat och dryck, av att göra vissa saker; teaterföreställningen behagar en, osv.

En sensation kan ju inte samtidigt innefatta smärta och icke smärta, men den kan samtidigt innefatta obehag och behag, nämligen om sensationen orsakar en annan känsla som upplevs med behag (exempel: masochisten eller den som upplever en kroppsbestraffning som ett medel till försoning).

³⁸ Andersson & Furberg s. 97–98. I en talsituation kan ett påstående att man tycker om något indicera att adressaten skulle reagera på samma sätt.

relation som måste råda mellan objektet och de förnimmelser eller känslor som är objekt för behag ("Äpplet smakar friskt och samtidigt sött och i dessa förnimmelser finner jag behag"). Säger man däremot bara, att man tycker om X därför att X skänker behag, har man inte givit någon förklaring, utan bara uttalat en tautologi, gjort ett begreppsligt påpekande, som kan uppfattas som att man avböjer att svara på frågan "Varför?", kanske därför att man inte är klar över vad det är hos objektet som man tycker om eller inte kan sätta fingret på de upplevelser objektet orsakar.

Jag har således skilt mellan två huvudtyper av episodiska attityder (pro- och antiinställningar):

- (1) (a) behag – obehag;
(b) gillande – ogillande;
- (2) intresse – ointresse (som inte är förenat med (1)).

Frågan är om dessa distinktioner räcker för att förklara vad en episodisk attityd kan vara. En genomgående svårighet är ju att vi använder samma ord för nästan hela spektret av känslor och attityder och för både episodiska och dispositionella varianter.

Ordet 'älska' används förutom som aktivitetsverb också för minst fyra sorters emotioner (förälskelse, partnerkärlek, föräldrakärlek och kärlek till människor eller djur), böjelsen att älska (som aktivitet), benägenheten att älska på något av dessa olika sätt, påtagligt gillande av något (episodiskt eller dispositionellt) och därtill för värderingar utan att någon av nämnda känslor eller attityder behöver vara aktuell. (Visserligen hänger värderingar i sista hand på något sätt samman med dispositionellt behag, men som vi skall se i avdelning III förutsätts inget samband med faktiska upplevelser hos den som värderar.)

I än högre grad används 'tycka om' inte bara för känslor och attityder utan även för värderingar. "Jag tycker om honom (därför att han är snäll)" behöver inte skilja sig från "Jag tycker om kniven (därför att den är vass)", men i enlighet med vad som sagts i avsnitt 8.6 om emotioner kan det att han är snäll vara ett skäl för en emotion (tycka om = någon sorts kärlek). Även det att talaren tycker om (= gillar) vederbörande kan vara ett sådant skäl. En synnerligen förvirrande faktor är att vi uttrycker vad som bara är värderingar med termer som indicerar eller direkt utsäger, att vi befinner oss i vissa tillstånd. Enligt rådande jargong säger vi oss vara eller känna oss bekymrade, skakade, oroad, irriterade, glada eller lyckliga över att p, fastän vi bara menar att det är dåligt eller bra att p.

Jag har inte kunnat finna att de angivna distinktionerna är otillräckliga. Sålunda torde t.ex. 'att ha nöje av (att göra) något' inte kunna skiljas från 'att gilla (att göra) något'.³⁹ Att vara nöjd med något, t.ex. ett resultat, livet, ett tillstånd, kan, liksom att vara nöjd med någon därför att denne har gjort något, vara en emotion (särskilt om man säger att man "känner sig nöjd"), men kan också vara enbart en värdering (även när man är nöjd med sig själv). Att vara eller känna sig nöjd är en sinnesstämning, som begreppsligt innefattar behag. Att förnöjas av något kan vara detsamma som att vara nöjd med något, men också att därav försättas i nyssnämnda sinnesstämning eller att roas (vilket i sin tur kan vara att försättas i en glad sinnesstämning eller att böjelser att le och skratta uppväcks eller t.o.m. enbart att ens intresse fångas). Att göra något med nöje är detsamma som att man har en proinställning eller prohållning till det man håller på att göra. Ett nöje är något som ger nöje. Något ger nöje om man gillar det.

På motsvarande sätt kan 'trivsel', 'att trivas' och 'trevnad' återföras på de distinktioner jag gjort. En vanlig kausal faktor till att man gillar något är att det är något som ingår i en miljö, som kan försätta en i en behaglig sinnesstämning.

8.11 HÅLLNINGAR

Jag har redan uppmärksammat distinktionen mellan episod och disposition, bl.a. i avsnitt 8.6 beträffande emotioner. Om A känner sig arg på B i en vecka därför att denne förtalat honom, så måste emotionen vara dispositionell. A är under denna tid benägen att känna episodisk ilska gentemot B på angiven grund. Om A i stället är benägen att vara arg på B (utan specificerad grund) eller att vara arg på vissa (typer av) personer, så är inte längre fråga om en dispositionell emotion utan en disposition att bli arg (dispositionellt eller episodiskt), en benägenhet som är en del av A:s karaktär eller personlighet. Först om en person är benägen att bli arg ovanligt ofta och på varierande och svaga grunder beskriver vi honom som argsint.⁴⁰

Beträffande andra känslor än emotioner går det inte att göra en distinktion som svarar mot den mellan en dispositionell emotion och en disposi-

³⁹ Se t.ex. Trigg (Pain) s. 106–107, White (Attention) s. 110, 113.

⁴⁰ Om benägenheter som handlingsförklaringar, se White s. 150–161, Jareborg s. 105–106, 116–118. Se även Mellor s. 172–177.

tion att ha en viss emotion, emedan inga trosföreställningar om ett objekt för känslan är konstitutiv för någon av dem. För varje episodisk känsla är emellertid möjligt att finna en benägenhet att drabbas av denna känsla. Om en sådan benägenhet gäller en "själslig" känsla och är någorlunda stabil och frekvensen av manifestationer är någorlunda hög, tillskrivs den vederbörande som ett karaktärsdrag, en generalisering rörande hennes känsloliv. Flertalet termer som betecknar karaktärsdrag är dock inte av så enkel typ, utan avser benägenheter i fråga om hela vidden av personlighetsyttringar. En karakteristik av någon som t.ex. blygsam, självsäker, dum, försiktig eller omtänksam tar sikte på såväl tankar, trosföreställningar, handlingar, reaktioner av olika slag som känslor och attityder.

Pro- och antihållningar är dispositionella attityder.⁴¹ Enligt den terminologi jag använder är de *benägenheter till pro- respektive antiinställningar*. Att vara dispositionellt intresserad av något är sålunda att vara benägen att vara episodiskt intresserad därav. Den som är intresserad (prohållning) av juridik måste då och då fångas (proinställning) av juridiska frågor och problem. Eftersom hållningar är benägenheter behöver den som har en viss hållning inte känna till dem.

Benägenheter att känna behag vid vissa förnimmelser eller känslor skulle kunna ha särskilda beteckningar, men så är inte fallet. Behovet därav är nästan obefintligt. Det rör sig ju om generaliseringar rörande å ena sidan vissa känslor och förnimmelser och å andra sidan behag. De flesta människor tenderar att finna behag i liknande upplevelser. Olikheter gäller främst vad som kan orsaka dessa upplevelser. Härtill kommer, att det är svårt och ibland omöjligt att identifiera upplevelserna annat än som orsakade på visst sätt. Betoningen kommer därför att ligga på det som orsakar de behagliga medvetenhetstillstånden. Uttalanden som avser behag sker här nästan alltid i sekundärt hedoniska utsagor – dvs. i form av utsagor om gillande – även om uttryck såsom 'njuta av' och 'behagas av' används.

Beträffande pro- och antihållningar kan man således nöja sig med att skilja mellan

- (1) gillande – ogillande; och
- (2) intresse – ointresse.

⁴¹ Av betydelse för utformningen av detta avsnitt har varit påpekanden hos Trigg (Pain) s. 52–53, 116, Siegler s. 165, 167–168, Nowell-Smith s. 111–112, 115, 128–129, White (Attention) s. 103, Emmet s. 115–118, Kemp s. 144–145, Williamson s. 357–359.

Eftersom den som har en hållning inte hela tiden behöver ha motsvarande inställning kan det vara lätt att också nyssnämnda distinktion förbises. Därmed är dock ingen större olycka skedd, eftersom dispositionellt intresse nästan alltid är förenat med gillande.

För att en hållning skall tillskrivas en person måste benägenheten vara långsiktig och någorlunda stabil. Även om det inte är ovanligt, att en viss person finner behag i något vari andra människor sällan eller aldrig finner behag, så är det som redan antytts ovanligt att hon brukar finna behag däri. En närmare analys av de flesta hållningar, som förefaller oss egendomliga, torde ge vid handen att vederbörande person tenderar att uppleva behag vid stimuli, som de flesta upplever ha en helt annan inverkan än att framkalla behag. En masochist har en prohållning till smärtsensationer framkallade av vissa personer i vissa situationer, inte därför att dessa sensationer tenderar att ge lust, utan därför att de ovanligt nog tenderar att hos honom framkalla AT-känslor, som det är normalt att finna lustfyllda. Den som har en prohållning till att se andra människor torteras eller att läsa om eller tänka på tortyrscener är inte avvikande därför att han finner behag i andra känslor än andra människor gör, utan därför att han är så beskaffad att ifrågavarande känslor framkallas av företeelser som hos andra tenderar att framkalla helt andra känslor.

En hållning existerar bara om den genom sin utspridning över en viss tid, sin mängd av manifestationer och dessas överensstämmelse i fråga om positiv eller negativ riktning ger underlag för en generalisering rörande personen. En hållning har skäl på samma sätt som en inställning. Men då inget faktiskt orsakande behöver föreligga, när man förklarar att man har en viss hållning, finns en tendens att lyfta blicken från de rums- och tidsmässigt näraliggande faktorer som normalt tas som objekt för inställningar och utvidga kretsen av objekt till att omfatta så gott som allting som kan vara en betingelse för upplevt behag. Jag kan t.ex. säga att jag (dispositionellt) tycker om en person, enbart därför att jag tycker om att läsa om honom, och aldrig haft tillfälle att konfronteras med honom på sådant sätt att jag skulle säga att jag (episodiskt) tycker om honom. Om inte allting som är objekt för en inställning är objekt för en motsvarande hållning, så brukar således omvänt inte allt som anges som objekt för en hållning anges som objekt för en inställning.⁴²

⁴² Ju längre man kommer från själva den behagliga upplevelsen, dvs. i ju högre grad rationella överväganden är inblandade, desto närmare till hands ligger att använda värderingsterminologi, t.ex. uttrycken 'uppskatta' och 'sätta värde på'. Vad särskilt gäller

En inställning har ju en behaviouristisk komponent (attraktion eller repulsion). Det har också hållningarna. Men här rör det sig om en strävan att försätta sig i sådana positioner att man upplever behag respektive obehag, vilket ju är något mer än en benägenhet att känna episodisk attraktion eller repulsion. Om A säger att han tycker om apelsiner, men aldrig gör något för att komma i besittning av och äta apelsiner, så är detta prima facie bevis för att han inte är uppriktig. Han är åtminstone skyldig att förklara hur det är möjligt att han tycker om apelsiner, trots att han aldrig äter några (han kan t.ex. vara allergisk mot apelsiner; han har då starkare skäl för att inte äta apelsiner).⁴³

Hållningar som personen tror att hon har fungerar som handlings-skäl. Att hon felaktigt tror att hon har en viss hållning hindrar inte att den antagna hållningens existens kan spela en viktig roll vid argumentation rörande vad hon skall göra. Omvänt kan existensen av en hållning, som hon felaktigt inte tror att hon har, inte ha någon inverkan vid sådan argumentation.

Ju oftare en hållning är handlingsskäl, och ju fler konkurrerande hållningar som den därvid gör överksamma, desto starkare är hållningen. En persons hållningar är utsatta för förändringar, inte bara på grund av nya erfarenheter, utan även på grund av att även de starkaste hållningar blir så att säga utslitna om de väldigt ofta är avgörande för en persons ställningstaganden rörande sitt handlande. Man tröttnar på ständig upprepning av likartade upplevelser. Hållningen försvinner därför att man inte längre erfar behag eller är intresserad. Trots detta utvecklas med tiden hos varje person ett mönster av *preferenser* som med tilltagande ålder och avtagande nyfikenhet tenderar att stabiliseras, att bli alltmer statiskt. Enligt detta språkbruk är inte varje fall av att föredra något en preferens – man kan t.ex. ha en proinställning utan motsvarande prohållning och man kan

'uppskatta' kan detta ord användas i stället för 'tycka om' och 'gilla', men då torde krävas dels att man kan anföra andra skäl för sitt gillande än att objektet orsakar en behaglig förnimmelse eller känsla, dels att objektet på något sätt är föremål för mänsklig kontroll (Kan man uppskatta Atlantiska oceanen?). Se Urmson (Ethics) s. 56–57, som bygger på en framställning av Pitcher, och jämför Ziff s. 223–227, Ayer s. 138 och Stevenson, t.ex. s. 22–26, 105. Se vidare nedan avsnitt 17.1.

⁴³ Om pro- och antihållningar och handlingsskäl, se nedan avsnitten 10.4 och 10.5. – Wittgenstein (Lectures) s. 12: "What are expressions of liking something? Is it only what we say or interjections we use or faces we make? Obviously not. It is, often, how often I read something or how often I wear a suit. Perhaps I won't even say: "It's fine", but wear it often and look at it."

föredra något bara därför att man värderar det positivt. En prohållning är en preferens, om den tämligen ofta aktualiseras som handlingsskäl och då är utslagsgivande (åtminstone i okomplicerade valsituationer, där det mindre är fråga om att väga skäl för och emot än att väga skäl för olika handlingsalternativ). En preferens måste dessutom "täcka" ett visst område av inbördes liknande företeelser (färger, musikinstrument, artister, mat, tidsfördriv, osv.); man kan t.ex. inte säga att man föredrar dragspelsmusik framför gula tapeter.

För mönstret av preferenser (med främst sinnlig anknytning) hos en person används ofta beteckningen '*smak*'. Preferenser och andra hållningar kan inte vara riktiga eller oriktiga, rimliga eller orimliga: därav uttrycken "Smaken är olika" och "Om tycke och smak skall man inte disputeras". Men de kan vara onormala, egendomliga eller perversa. Det onormala ligger i allmänhet – som redan framhållits – mer i att vissa yttre företeelser tenderar att hos vederbörande framkalla känslor som innefattar behag eller obehag än i att vissa känslor innefattar behag eller obehag. Skillnader i hållningar mellan olika personer, grupper, folkslag och kulturer är i första hand att tillskriva skillnader i erfarenheter, vanor och miljö, medan mycket litet tyder på att inte flertalet människor finner behag i samma typer av känsloupplevelser. Beträffande förnimmelser är variationen däremot ganska stor.

Av känslor står emotioner i en särställning genom det sätt varpå värderingar och andra trosföreställningar är inblandade: man kan ju t.ex. inte vara arg på någon bara därför att han har gjort något som man tycker är bra eller utan att överhuvudtaget ha något som uppfattas som skäl. Hållningar innehåller också trosföreställningar (rörande tendenser till orsakssamband och eventuellt om vad det är hos objektet som i så fall är orsak), men dessa är inte konstitutiva för hållningens existens på ett sätt som är jämförligt med trosföreställningarnas roll vid emotioner. Det är inte begreppsligt omöjligt att ha en viss attityd direkt i förhållande till ett visst objekt. Praktiskt taget allting kan komma att bli objekt för en attityd; allting som kan orsaka känslor och förnimmelser kan vara objekt för en inställning eller hållning.⁴⁴ Hur detta kan gå till är ett problem för

⁴⁴ Det är därför ett – för deras värdeteori katastrofalt – misstag att som Andersson & Furberg (Moral) – se t.ex. s. 63–64, 198, 219–220 – likställa "känslor" och "attityder" och säga att båda måste vara "adekvata" (åtminstone från hysarens synpunkt), dvs. att också attitydstermer inte är "korrekt använda" annat än i förhållande till vissa typer av objekt med vilka förknippas vissa typer av trosföreställningar. Men att det förhåller sig så att

psykologer, även om de ännu inte torde ha särskilt många tillförlitliga metoder för förutsägelse och förklaring av dessa fenomen.

Man brukar ibland tala om t.ex. moraliska, estetiska, politiska, m.fl. attityder. Oftast avses därmed en värdering från en viss synpunkt eller någon annan trosföreställning. Men det är möjligt att kalla en emotion estetisk eller moralisk därför att de relevanta trosföreställningarna och värderingarna hänför sig till en sådan dimension. Också en inställning eller hållning kan kallas estetisk eller moralisk därför att den relevanta kausala faktorn är relevant utifrån den estetiska respektive moraliska synpunkten. Inställningar och hållningar till generella och abstrakta tillstånd är jämförelsevis sällsynta (i stället rör det sig om värderingar i någon form). Men de är inte uteslutna. Man kan t.ex. ha en antihållning till överbefolkning därför att tanken på världens överbefolkning brukar framkalla ett medvetenhetstillstånd som man upplever som obehagligt.

8.12 FÖRHÅLLNINGAR

Känslor, inställningar och hållningar är arationella, med undantag för en dimension hos en del av dem. Man kan inte välja eller inta en känsla, inställning eller hållning. De kan behärskas, dels på så sätt att vi kan hindra oss själva, åtminstone ibland, från att visa att vi har dem, dels därigenom att vi utifrån vår kännedom om våra egna reaktioner kan försätta oss i sådana situationer att de uppkommer eller försvinner. Att existensen av en hållning kan fungera som handlingsskäl, vilket påverkar hållningens existens och styrka (antalet manifestationer), är beroende av att vi kan förutse hur vi sannolikt kommer att reagera.

ingen gillar kvadratroten ur fyra beror på att kvadratroten ur fyra är en sådan företeelse, att det är empiriskt så gott som otänkbart att den skulle ge upphov till en inställning, och alltså inte på begreppet attityd. Att använda 'pro- och conattityder' som paraplytermer för känslor och attityder (se s. 220) är att sudda över viktiga distinktioner. Se t.ex. Sumner s. 387, 395, om att attityder inte behöver vara "emotionella". Liksom förebilden Urmson (Ethics) s. 40–43, talar Andersson & Furberg om attityder som *en* sorts företeelse och går alltså förbi skillnaderna mellan inställningar, hållningar och förhållningar. De uppmärksammar (liksom Urmson) det utmärkande för förhållningar (se nedan avsnitt 8.12), nämligen förmågan att välja attityd, och tar detta som ett nödvändigt kriterium för användningen av 'attityd'. Varje försök att med hjälp av attitydbegreppet förklara vad en värdering är måste därefter misslyckas, eftersom en värdering alltid kan åberopas som skäl för att välja attityd. Se vidare nedan avsnitt 13.11.

Såsom antytts i avsnitt 8.7 används emellertid ordet 'attityd' bl.a. också för något som vi behärskar på samma sätt som en avsiktlig handling. Man kan *visa* eller *inta* en avvaktande, kylig, positiv eller negativ, vänlig, välvillig, osv. attityd. Det väsentliga hos sådana "förhållningar" är ett beteendemönster gentemot ett objekt. Detta beteendemönster består till god del av avsiktliga handlingar (eller passivitet), som kan men inte behöver bero på värderingar, hållningar eller inställningar. Vi kan välja förhållningar på rationella grunder. I och för sig är förhållningar inte del av vår personlighet på annat sätt än att man kan vara benägen att inta vissa förhållningar, liksom man kan vara benägen att göra vissa andra saker (i vissa sorters situationer). Inte sällan är en förhållning ett led i ett rollbeteende.

9

MYTEN OM EMOTIV MENING

9.1 DIKOTOMITÄNKANDET

I avsikt att belysa egenskaperna hos vissa kontroversiella typer av yttranden, särskilt sådana som har att göra med etik, estetik och religion, har under det senaste halvsekle presenterats en rad teorier som går ut på att påvisa kontrasten mellan två (eller flera) typer av satser: å ena sidan *deskriptiva* (teoretiska, konstativa), å andra sidan *emotiva* (eller normativa, preskriptiva, praktiska, persuasiva, evaluativa, performativa, osv.).¹ Olika dikotomier mellan deskriptiva satser och någon annan sorts satser tar sikte på olika egenskaper hos satser som inte är deskriptiva, men hela tiden synes klassen av deskriptiva satser tas som en konstant. Av denna anledning är det befogat att beteckna den bakomliggande tanken som en idé om "the Great Divide" mellan deskriptiva och andra satser. Saken ställs på sin spets vid satser i indikativ form. Det är ju tämligen ointressant att säga att "Stäng dörren!" är en preskriptiv sats; säger man däremot att "Ligeti är en synnerligen skicklig tonsättare" är en preskriptiv sats är läget annorlunda.

Distinktionen mellan deskriptiva och övriga satser brukar nästan alltid förklaras så att de förra, men inte de senare, kan vara sanna eller falska. Anledningen härtill brukar tillskrivas den omständigheten, att de senare innehåller ord, som inte är deskriptiva, inte refererar till verkligheten, och därför inte har deskriptiv mening. Till följd därav har inte heller

¹ Wellman s. 159–277 skiljer mellan deskriptiv, emotiv, evaluativ, direktiv och kritisk mening hos satser.

satsen enbart deskriptiv mening. Den är inget verkligt påstående. Kan det konstateras att t.ex. ett moraliskt "påstående" inte är deskriptivt – därför att det innehåller ord utan deskriptiv mening – är det bäddat för att hävda, att moraliska satser inte kan vara sanna eller falska, åtminstone inte på det sätt som vetenskapen förutsätter. De är overifierbara. Det är omöjligt att vetenskapligt uttala sig *i* moralfrågor. Det kan bara finnas en vetenskap *om* moral, vilken får bli en del av sociologi, antropologi eller psykologi. Nästan alla moderna värdeteoretiker utgår från att det finns en distinktion att göra mellan deskriptiv mening och en annan sorts eller flera andra sorters mening att göra, och att frågan om värdeomdömenas natur är löst om man kan placera in dem i rätt kategori av satser.

Åtskilliga av teorierna om särskild mening hos vissa typer av satser är bara ett missvisande uttryck för insikten om att olika T-satser har olika illokutionär innebörd (se ovan avsnitt 2.11). De förbigås här, med undantag för idén om preskriptiv mening, som kortfattat berörs i avsnitt 9.7. Jag kommer att koncentrera mig på idén om emotiv mening, därför att distinktionen mellan deskriptiv och emotiv mening är den som är äldst, vanligast och den enda som slagit rot hos den bildade allmänheten. I Sverige talar man på grund av uppsalaskolans inflytande ofta om teoretiska respektive praktiska satser i stället för deskriptiva och emotiva. I allt väsentligt torde det endast röra sig om en terminologisk skillnad.

Jag kommer att hävda, att det inte finns någon emotiv mening hos ord och satser. Det bör emellertid påpekas, att även om jag har fel häri, så är likväl antagandet om en dikotomi mellan deskriptiva och andra satser förfelat. Jag skall inte närmare gå in på frågan: den har närmast idéhistoriskt intresse. Som Toulmin & Baier påvisat,² saknas anledning att tro att de egenskaper som tillskrivs tyffallen av s.k. deskriptiva satser ger samma utslag som klassifikationskriterier. Det finns naturligtvis satser som är samtidigt "vetenskapliga", indikativa, "torra" i stilen, bevisbara, och som informerar om fakta, har sanningsvärde och påverkar enbart trosföreställningar. Att grammatiskt modus inte är ett pålitligt kriterium på förekomsten av sanningsvärde har man länge haft klart för sig, men inte att alla de övriga antydda distinktionerna kan ge helt olika utslag.

Med de definitioner som givits av "emotiv mening" finns det t.ex. inget hinder för att en emotiv sats skulle kunna vara sann eller falsk. I och för sig är det möjligt att använda beteckningen "emotiv sats" för varje sats som saknar sanningsvärde, alltså bara som en etikett. Men om

² Se Toulmin & Baier s. 213–219.

ambitionen är att visa att satsen saknar sanningsvärde, därför att vissa ord har s.k. emotiv mening, leker man bara med ord så länge man inte definierar "emotiv mening" självständigt och alltså inte bara som "det som gör att satsen saknar sanningsvärde". Vad man faktiskt har gjort är emellertid bara att konstatera att vissa satser saknar sanningsvärde, att dessa satser innehåller ord med emotiv mening (enligt vissa definitioner), okritiskt antagit att den emotiva meningen är förklaringen till avsaknaden av sanningsvärde och nästa gång man träffat på en sats, som kan tillskrivas emotiv mening, dragit slutsatsen, att den saknar sanningsvärde. En idé om en förklaring har förvandlats till en dogm. Till dogmens bestående har den valda terminologin bidragit. Det är helt riktigt att "A är en trevlig karl" inte är en beskrivning, en deskription (enligt vanligt språkbruk). Därifrån leds tanken lätt till att satsen därför "naturligtvis" inte är en deskriptiv sats (i teknisk betydelse) och alltså saknar sanningsvärde. Man förbiser att inte heller "Katten ligger på mattan" är en beskrivning (enligt vanligt språkbruk), fastän denna sats är ett tyfäll av en s.k. deskriptiv sats.³

Som en grupp av satser som inte är deskriptiva har uppförts s.k. *performativa satser*, som kan sägas kännetecknas av att de gör sig själva "sanna" genom att yttras ("Jag lovar att komma kl. 8"). Det har varit mycket omdiskuterat huruvida performativa satser överhuvudtaget har sanningsvärde, men enighet har inte nåtts i denna fråga eller rörande vilka typer av satser, som det finns anledning att klassificera som performativa. Det skulle leda för långt att här gå in på dessa frågor; personligen ser jag ingen anledning till varför de inte skall sägas vara sanna eller falska, men samtidigt är jag benägen att tro att det inte finns någon påtaglig anledning att operera med en särskild kategori av performativa satser.⁴ Ingen har veterligen hävdat, att det skulle finnas någon särskild performativ mening i analogi med emotiv, preskriptiv osv. mening.

³ Om 'beskrivning', se Toulmin & Baier s. 194–208 (och om framväxten av det tekniska bruket av 'deskriptiv', s. 209–213) och Runciman.

⁴ Jag nöjer mig med att hänvisa till Austin (Words) (som synbarligen övergav idén), Black (Margins) s. 209–221, Warnock s. 106–107, Furberg s. 192–218 och 279–290 (en ny idé om "archetypical performatives": inte språkliga utsagor, utan rituella "sound-patterns"; Furbergs argumentation är delvis föga övertygande), Hedenius (Villkor) s. 205–222 (delvis förbryllande) och Wertheimer s. 74 ("performative verbs are simply names of actions performable by uttering words") samt senast Danielsson.

9.2 VAD ÄR EMOTIV MENING?

Idén om en distinktion mellan deskriptiv och emotiv mening är inte utan plausibilitet. Fakultetspsykologiska tankegångar har satt djupa spår i vårt sätt att kategorisera själsfunktioner. Skillnaden mellan å ena sidan kognitiva, reflekterande, känslomässigt neutrala själsaktiviteter och å andra sidan känsloliv, attityder och viljeliv framstår som självklar för de flesta i västerlandet. Vad är då rimligare än att en del av vad folk säger är resultatet av intellektets verksamhet och att annat är sprunget ur känsla och vilja? Men även om denna (synnerligen abstrakta) bakgrund vore okontroversiell skulle det hela knappast bli begripligare, eftersom det ju inte är självklart om ett visst yttrande i påståendeform härrör från den ena eller den andra själsfunktionen. Det går ju inte att lita till vad talaren själv anser. Om han överhuvudtaget kan ge något svar är han antagligen influerad av någon filosofisk teori. Det faktum, att det skulle kunna gå att göra en teoretisk skillnad mellan deskriptiva och emotiva utsagor, ger en alltså i sig inte möjlighet att utnyttja distinktionen för syftet att klassificera utsagor. Härför behövs en teori om olika sorters mening, vilken ger kriterier för användningen av termen 'emotiv mening'.

Egendomligt nog har mycket litet sagts om vad deskriptiv mening är. Uppenbart deskriptiva är satser som, förutom konjunktioner och andra logiska element, innehåller ord som direkt hänför sig till den förnimbara verkligheten. Ursprunget till distinktionen mellan deskriptiv och emotiv mening är nämligen att finna i anammandet av en denotativ meningsteori i kombination med en anti-metafysisk attityd (förhållning; se ovan avsnitt 8.12). Man ville göra något av insikten att alla ord inte "står för" något som kan uppfattas med sinnena. Ogden & Richards förklarade, att ord kan ha *symbolisk funktion*, bara om de "stand for natural intrinsic properties", dvs. har en "referent". I den mån de inte gör det blir de, och de satser vari de förekommer, således utan symbolisk funktion. Vissa ord, såsom 'god' och 'vacker', skulle enligt Ogden & Richards helt sakna symbolisk funktion.⁵ Andra kanske kan ha sådan funktion i viss mån, vid sidan av andra funktioner, men Ogden & Richards är inte tydliga på denna punkt.

Det är intressant att vederläggandet av de denotativa meningsteorierna inte medfört att man släppt distinktionen mellan deskriptiv och emotiv

⁵ Ogden & Richards s. 124–125. Se även ovan avsnitt 2.4 om olika meningsteorier.

mening. En förklaring kan vara att man helt enkelt inte varit konsekvent, utan i denna konstellation hängt fast vid ett ytligt krav på s.k. semantisk referens. En annan förklaring är att man använder begreppet deskriptiv mening som en "excluder", ett blott skenbart positivt begrepp⁶. Dess innehåll är då bestämt genom vad som inte är deskriptiv mening: dvs. emotiv och eventuellt andra sorters mening.

Accepterandet av en kausal meningsteori kan inte leda till en lösning, utan bara till en förskjutning av problemet. Frågan blir för den typen av meningsteori, om en "verklig" eller blott skenbar trosföreställning är stimulus till eller respons på satsen, och detta kan inte avgöras med hjälp av en kausal meningsteori.

När Ogden & Richards väl kopplat samman symbolisk funktion och semantisk referens (denotation), tog de hand om resten av vokabulären genom att hävda att en mängd ord – "in hitherto quite unsuspected numbers" – tjänar

only as an emotive sign expressing our attitude ... and perhaps evoking similar attitudes in other persons, or inciting them to actions of one kind or another.⁷

Vi upplyses om att "Hurrah!", "Poetry is a spirit" och "Man is a worm" inte är påståenden, utan uttryck för eller tecken på känslor, sinnesstämningar, avsikter eller intressen.⁸ Hur otroligt det än kan låta, är detta kontentan av allt som sagts om emotiv mening.⁹

I förlängningen av vad Ogden & Richards säger ligger en kausal meningsteori. Men även de som framträtt som ivriga förespråkare för sådana har inte mycket att tillägga. Stevenson säger, att emotiv mening

is a tendency of a word, arising through the history of its usage, to produce (result from) *affective* responses in people. It is the immediate aura of feeling which hovers about a word. Such tendencies to produce affective responses cling to words very tenaciously.¹⁰

⁶ Se ovan avsnitt 4.6.

⁷ Ogden & Richards s. 124–125.

⁸ Se närmare Ogden & Richards s. 146–154, 199, 223–225, 238–241.

⁹ Rörande frågans behandling inom språkvetenskapen, se hänvisningarna hos Ullman s. 128–129.

¹⁰ Stevenson (Facts) s. 21, se vidare Stevenson s. 37–41.

Ordens stimulus eller respons är vid emotiv mening "a range of emotions".¹¹

Som synes är det primärt ord som anses ha emotiv mening. Satser har tydligen emotiv mening – om de överhuvudtaget tillskrivs sådan – bara om de innehåller ord med emotiv mening. Orden har emotiv mening därför att de har en viss funktion, antingen en *expressiv* (uttrycksfunktion) eller en *evokativ* (appellfunktion). Ansluter man sig till uppfattningen att ordens mening direkt har att göra med stimulus och/eller respons är detta kanske begripligt. S-ord med emotiv mening orsakas normalt av, eller orsakar normalt, vissa känslor eller attityder. Eftersom numera få människor tror på en kausal meningsteori blir sammanhangen svårare att förklara.

Ett vanligt sätt att ange vad emotiv mening är torde numera vara följande. Den expressiva funktionen innefattar att orden uttrycker eller är avsedda att uttrycka något om talaren (hennes egenskaper eller känslor eller attityder) eller låter oss veta hennes inställning eller vad hon känner. Den evokativa funktionen innefattar att orden uppväcker, eller är ämnade att uppväcka, en viss känsla eller attityd.¹² En sådan förklaring är otillfredsställande, bl.a. därför att den utnyttjar en tvetydighet hos "S uttrycker eller uppväcker ..." (se därom nedan avsnitt 9.4). Om vi för tillfället bortser härifrån, skulle enligt teorin ett T-ord ha emotiv mening om det faktiskt uttrycker eller är avsett att uttrycka respektive faktiskt framkallar eller är avsett att framkalla ifrågavarande känslor eller attityder, medan S-ord har emotiv mening om motsvarande T-ord normalt har emotiv mening. Följden härav är att det är teoretiskt möjligt att varje T-ord har emotiv mening, medan blott vissa, s.a.s. emotivt inarbetade, S-ord har det.

Enligt den jargong som etablerats kan ord *laddas* med känslor. (Bygger metaforen på en jämförelse med vapen eller med elementarpartiklar?)

¹¹ Stevenson s. 59–62; se även Stevenson (Facts) s. 163–169 och 204–210; på s. 165 gör han en inskränkande modifikation: ingenting har emotiv mening, såvida det inte också är "a sign of something else or is frequently used along with such a sign" och därjämte de attityder som "it tends to express and arouse are directed to whatever is thus signified"; avsikten är att undvika att en symfoni eller en krokodil eller Elizabeth Taylor tillskrivs emotiv mening.

¹² Se t.ex. Regnéll s. 22, Andersson & Furberg s. 90–96. Om "emotiv mening", se vidare t.ex. Robinson s. 136–140 (à la Stevenson), Urmson (Ethics) s. 24–26, Warnock (Contemporary) s. 26–27, Kerner s. 231, Williams (Language 1946) s. 387–388, 392–394, Ross s. 391, Ross (Norms) s. 74–75, Fredriksson s. 41–45.

Lika vanligt är att ord sägs vara ”värdeladdade”, varvid tydligen en emotiv värdeteori är förutsatt.¹³ Ett känslor- eller värdeladdat ord – ’skurk’, ’svar-ting’, ’hjälte’, ’stackare’ – anses kunna översättas till ett neutralt uttryck med ett tillägg av en term med renodlat emotiv mening, såsom ’god’, ’löjlig’ eller ’ful’. Vilket ord som helst kan enligt teorin genom uttryckssätt och annan kontext förlänas en värde- eller känsloraccent, medan andra har en permanent laddning, en konventionell känslorbetoning. Som exempel på de senare (dvs. S-ord med emotiv mening) nämns förolämpande ord, skällsord, artighetsuttryck och smeknamn.¹⁴ Max Black har hävdad, att nästan alla ord är färgade med en nyans av ”respect or contempt”¹⁵, och John Hospers talar om

the cluster of affective associations which gather around every word – the emotions they normally evoke, the images to which they give rise.¹⁶

Men uppenbarligen kan laddningen, koloreringen variera. Det ligger då nära till hands att som Ryding uppställa en skala med två ytterligheter: ”rena sakord” (som har enbart ”saklig referens”), såsom ’gul’ och ’bil’, och ”känsloladdade ord” (som har enbart ”känslomässig referens” och inte alls ger information), såsom ’underbar’ och ’älskling’. Mellan ytterligheterna finner vi sakord med en känslomässig överbyggnad (’hederlig’, ’lömsk’, ’asocial’, ’pålitlig’), ord med i lika mån saklig och känslomässig referens (’kräk’, ’äcklig’) och huvudsakligen känsloladdade ord, som dock har viss saklig överbyggnad (’trevlig’, ’skurk’).¹⁷ Andersson & Furberg är inne på något liknande, utan att lägga vikt vid ytterlighetsfall, när de talar om deskriptivt ”tjudrade” emotiva ord (’sjöbuse’, ’nigger’) och deskriptivt ”friströvande” emotiva ord (’modig’, ’tapper’, ’dumdristig’, ’våghalsig’, ’frikostig’, ’slösaktig’, ’god’ och ’dålig’).¹⁸

¹³ De emotiva värdeteorier kan indelas i två typer, primitiva (Hägerström, Ogden & Richards, Russell, Ayer, m.fl.) och sofistikerade (Stevenson och moderna varianter); de senare lägger betydande vikt vid ett ”deskriptivt” element hos s.k. värdetermer. Se vidare nedan avsnitten 13.4 och 13.5.

¹⁴ Regnéll s. 22, 50–52.

¹⁵ Black s. 156, se närmare s. 154–161.

¹⁶ Hospers s. 125, se även s. 157.

¹⁷ Ryding s. 90–98.

¹⁸ Andersson & Furberg s. 106–112; se även s. 112–115 om ”deskriptivisering” och ”emotivisering”, dvs. om hur ord vandrar inom skalan: t.ex. ’nazist’ har blivit alltmer känsloladdat, ’dygd’ alltmer deskriptivt.

S-ord har alltså, menar man, en viss laddning mellan 0 och 1 av "känslomässighet", som lagrats upp genom ordets förutvarande användning. Om ordet tenderar att användas utan laddning förbrukas lagret efter hand. Ju mindre mängd av emotiv mening, ju större utrymme finns för neutral, deskriptiv mening. På detta sätt kan man komprimerat, men korrekt, sammanfatta en av 1900-talets mest framgångsrika filosofiska teorier.

Föreläsarna för läran om emotiv mening har en historia att berätta. Men de har inte sett poängen i den.

9.3 EXPRESSIVA SPRÅKHANDLINGAR

Ett *första* sätt att uttrycka en känsla är att påstå (inte sällan med hjälp av kontexten) att man har den, eventuellt genom en beskrivning av vad man känner. "Jag har ont i magen", "Jag känner mig nedstämd" och "Jag älskar henne" innehåller emellertid ingen term med en särskild emotiv mening. Om så vore fallet, innehåller "Potatisen blir färdig ovanligt sent i år" en term med en särskild potatis-mening.

Ett *andra* sätt att uttrycka en känsla är att så att säga påstå utan att använda ord, dvs. genom gester och annat konventionellt beteende.

Ett *tredje* sätt är att säga eller annars göra något som – om man har känslan – avslöjar att man har den, på det sättet att "känslouttrycket" utgör del av det mönster som konstituerar känslan (detta gäller sinnesstämningar, upprördhet och emotioner). Praktiskt taget vilket yttrande som helst kan beroende på omständigheterna fungera som känslouttryck på detta sätt.

Ett *fjärde* sätt att uttrycka en känsla består i att framställa någonting så att det erhåller en för en emotion eller sinnesstämning karakteristisk struktur. Vad gäller språket kan detta ske bl.a. genom att använda metaforer och de tekniska grepp som förekommer i lyriken. Det kan tilläggas att känslor kan (i denna mening) uttryckas effektivare i musik eller bilder, eftersom att på detta sätt uttrycka en känsla är som att presentera ett "ansikte", att konstruera ett mönster som förkroppsligar känslan.¹⁹

¹⁹ I fråga om teorier om konst såsom känslouttryck, se t.ex. Sparshott s. 401–433, Bouwsma, Tilghman, Casey s. 61–72, 88–132, 153–165, Osborne s. 69–89, 93–124, 229–236, 269–271, Hospers s. 62–73 och Hospers (Expression). Det torde vara i det närmaste helt ointressant och en ren tillfällighet om ett konstverk är sprunget ur ett visst känsloläge hos konstnären, dvs. om en viss känsla är källa, orsak till att verket kommit till stånd. Det

Ett *femte* sätt att uttrycka en känsla är att antyda (indicera) att man har den: vad A säger eller annars gör indicerar att hon har känslan om det framstår som inte normalt eller vettigt av A att utföra handlingen i fråga och samtidigt förneka att hon har känslan.²⁰

De nu nämnda fem sätten att uttrycka en känsla är samtliga exempel på *kontrollerat* beteende. A gör något avsiktligt, nämligen uttrycker en känsla, som hon kanske har. Ibland måste hon ha den för att inte framstå som oärlig; ibland – fjärde sättet – förväntar sig ingen att hon har den. Vad beträffar attityder gäller detsamma som sagts om känslor; det torde inte vara påkallat att gå in på några detaljer. Eftersom både känslor och attityder är begreppsligt heterogena grupper av företeelser måste man räkna med att vissa sorters attityder, liksom vissa sorters känslor, inte kan uttryckas på alla sätt som nämnts.

Ett känslouttryck kan emellertid också bestå i *okontrollerat* beteende, inklusive språkhandlingar. Många känslor manifesterar sig på ett naturligt sätt i personers utseende och beteende, och dessa naturliga uttryck utgör väsentliga särskiljande faktorer vid klassificeringen av känslor. Också attityder kan manifesteras i okontrollerade reaktioner. Härvidlag torde manifestationer av negativa attityder vara vanligare än manifestationer av positiva attityder, därför att de förra är svårare att kontrollera. Ty även om ett beteende är okontrollerat, är det inte givet att det också är okontrollerbart. Tvärtom är det bara rent fysiologiska reaktioner som är alldeles okontrollerbara (rodnad, darrningar, i vissa fall gråt och skratt, osv.). Andra känslouttryck som kan vara okontrollerade (t.ex. gester, miner, interjektioner) kan förekomma som kontrollerat beteende, even-

överväldigande intresset vid konstanalys gäller i detta hänseende konstverket såsom ett förkroppsligande av en stämning eller emotion. Om vi kan se en emotion i en persons ansikte, så kan vi också se den i en bild, även en s.k. abstrakt bild, eller i ett musikstycke. Det synes vara mer rättvisande att säga att t.ex. ett musikstycke är t.ex. sorgset (Bouwsma s. 99: "Sad music has some of the characteristics of people who are sad."), än att säga att det uttrycker sorgsenhet; sorgsenheten är inget resultat av styckets konstruktion, utan dess struktur har sådana drag att det kan sägas exemplifiera sorgsenhet. Det är i stället kompositören som uttrycker (på det fjärde sättet) sorgsenhet genom att komponera stycket. Se även Wittgenstein (Lectures) s. 4: "If I say of a piece of Schubert's that it is melancholy, that is like giving it a face (I don't express approval or disapproval)." och s. 30–40. – Om möjligheterna att kommunicera (överföra) känslor genom konstverk, se Saw.

²⁰ Om pragmatiska implikationer, se ovan avsnitt 7.2.

tueellt utan att man har känslan eller attityden. Man kan vidare undertrycka böjelser att göra något som skulle ha varit ett känslouttryck.²¹

Vad gäller språkliga yttranden anses interjektioner – ”Aj!”, ”Usch!”, ”Hurra!”, ”Fy!” – ge de säkraste exemplen på ord med emotiv mening.²² Man tänker sig att språkhandlingar av denna typ står på gränsen till biologiska reaktioner. Ibland gör de det: de kan utgöra okontrollerade uttryck för känslor och attityder. Men de släpper aldrig sin konventionella prägel. De är aldrig naturliga på samma sätt som ett oartikulerat skrik, en grimas av avsmak eller ett leende. Dessa ord kan fylla sin funktion därför att de faktiskt har en betydelse. Det är uppenbart att de är förknippade med känslor och attityder – de ger helt enkelt konventionella medel att uttrycka känslor och attityder (på det tredje och på det femte sättet). Men finns det därmed anledning att tala om en särskild sorts mening?²³

Det går att hålla fast vid en dikotomi mellan symboliska och emotiva yttranden – detta var ju Ogdens & Richards' terminologi – om man avser att skilja mellan avsiktliga och ofrivilliga yttranden,²⁴ dvs. mellan yttranden som är kontrollerade språkhandlingar och yttranden som bara är symptom på ett tillstånd. I ena fallet ger man känslor och attityder ett uttryck, i det andra tar dessa sig uttryck (i båda fallen kan man emellertid säga att A uttrycker en känsla). Men härav följer ingenting om att det som yttras i de båda fallen har olika sorters mening.²⁵ Det blir tvärtom alldeles omöjligt att skilja mellan olika sorters S-mening och olika sorters T-mening beträffande ord. (Se ovan avsnitten 2.6 och 2.7.)

Det är emellertid inte alls denna distinktion, som vanligen åsyftas med termerna ”deskriptiv” och ”emotiv” mening, utan en distinktion som gäller ord som förekommer i avsiktliga yttranden. Jag kan inte finna annat än att denna önskade distinktion inte kan göras. Som vi har sett är att uttrycka en känsla någonting som kan ske på olika sätt, och om det sker i ord finns ingenting som säger att vissa (sorters) ord måste användas, eller att om dessa (sorters) ord används korrekt, så uttrycks en känsla. Man lär sig betydelsen av ord såsom ’usch’, ’fy’, ’aj’ och ’hurra’ på samma sätt som alla andra ord som saknar denotation. De kan således inte defi-

²¹ Om känslouttryck, se t.ex. Sparshott s. 403–404, Wollheim, Urmson (Ethics) s. 31–33, Ryding s. 83–85, Black s. 155, Gordon, Green.

²² Se t.ex. Ryding s. 91, Ross (Norms) s. 74–75.

²³ Se t.ex. Scruton s. 83–84 och Hudson (Moral) s. 141–143.

²⁴ Här bortses från oavsiktliga och samtidigt icke ofrivilliga yttranden, t.ex. felsägningar.

²⁵ Cohen s. 58–60, Dewey s. 6–13.

nieras ostensivt eller denotativt, ej heller enligt den analytiska metoden, och det är möjligt att synonymer saknas. Men härigenom skiljer de sig inte från en mängd andra ord, t.ex. 'om', 'varför' och 'eller' – och ingen har kommit på idén att tala om t.ex. konjunktionell eller interrogativ mening hos ord.

I den mån en distinktion finns att göra måste den beträffande interjektioner rimligen ligga på det illokutionära planet. T-satser, såsom "Usch!" och "Aj!", kan under vissa omständigheter ha en illokutionär innebörd som kan – om man vill ha en beteckning – kallas emotiv eller expressiv. Detsamma gäller satser såsom "A är ett svin", "B är en nigger", "C är ett kräk", "Detta är synnerligen behagligt", "Utmärkt", "Det är bra att göra x", osv. Men huruvida så är fallet är en empirisk fråga, som är oberoende av att vissa använda ord har någon speciell förmåga att kunna uttrycka känslor. Ingenting hindrar att känslor på ett mer effektivt sätt uttrycks med satser som helt saknar ord med föregivet emotiv mening.

9.4 EVOKATIVA SPRÅKHANDLINGAR

Den andra faktor som enligt teorin skulle kunna förläna ett ord emotiv mening är såsom nämnts ordets förmåga att framkalla känslor eller attityder hos åhöraren. Ett ord anses alltså ha emotiv mening, om det uppväcker eller tenderar att uppväcka en viss sorts känsla eller attityd hos den som hör ordet uttalas. I motsats till den föregående versionen av emotiv mening är denna sådan att det är helt klart att en kausal analys är äsyftad.²⁶

Det är uppenbart att vad A säger kan ha avgörande betydelse för vad B därefter känner i form av böjelser, stämningar, emotionell upprördhet eller emotioner. Men om man försöker förklara detta som en fråga om orsakssamband mellan det faktum att ett visst ord uttalas och att en viss känsla uppkommer, så är man hänvisad till undersökningar som hör hemma i empirisk sociologi eller psykologi (statistiska korrelationer). Med den terminologi som använts ovan rör det sig om ett studium av yttrandens perlokutionära effekter. Nöjer man sig med en sådan analys, kan man emellertid lika gärna låta bli att börja diskutera emotiv mening. Praktiskt taget allting och därmed alla ord kan i kontext korreleras med

²⁶ Vissa av de i det följande anförda synpunkterna återfinns hos Bouwsma s. 91–92, Urmson (Ethics) s. 28–30, 34–37, 117–120, Warnock s. 128–130, Cohen (Practicality) s. 536–537. Se även Andersson & Furberg (Moral) s. 204–209.

uppkomsten av känslor och attityder. Om ett yttrande uppväcker en känsla eller attityd, så sker det inte på grund av en särskild förmåga hos vissa ord att kunna uppväcka känslor eller attityder, lika litet som bruket av opium framkallar avslappning och sömn, därför att opium har en särskild sömnframkallande förmåga. Att på grund av empiriska korrelationer (perlokutionära effekter) tala om emotiv mening är lika litet befogat som att tillskriva vissa ord eller satser en gråtande mening därför att yttrandet av dem är korrelerat med att andra personer brister i gråt. Ett ords eller en sats' mening är inte en fråga om vilka effekter yttrandet av dem kan ha, utan en fråga om konventioner (i vidaste bemärkelse). Ingen konvention kan gå ut på att yttrandet av ett ord skall framkalla vissa känslor eller attityder.

"Claudia Cardinale håller på att klä om i rummet bredvid", "Jag ber om ursäkt, men det ser ut som om du just druckit ur den där koppen med vatten, i vilken jag hade löst upp rättgift": vad är det hos orden i dessa satser som framkallar känslor, attityder och handlingar? I vart fall inte någon emotiv mening.

Mot bakgrunden av det som sagts i det föregående är det inte svårt att ge en generell förklaring till hur det är möjligt att genom språkhandlingar framkalla känslor och attityder. Antag att någon säger till mig att jag är ett kapitalistiskt svin, som inte borde tillåtas få fortsätta att parasitera på de förtryckta massorna och som egentligen borde skjutas, varvid det vore en fördel om detta kunde ske utan dröjsmål. Beroende på olika omständigheter kan jag reagera på en rad olika sätt (om jag alls reagerar): jag kan få lust att slå till honom eller att avlägsna mig från platsen (böjelser), jag kan bli nedstämd eller irriterad (stämningar), jag kan bli chockad (upprördhet), jag kan bli arg på eller rädd för honom (emotioner, med involverade böjelser och tankar om honom), jag kan känna obehag, tycka illa om honom, jag kan bli intresserad av hans tänkesätt (inställningar, hållningar), jag kan inta en kylig, avvaktande eller försiktig attityd (förhållningar). Allt detta kan föranleda mig att göra något – slå honom, inlåta mig på diskussion med honom, be honom avlägsna sig, skänka bort mina pengar, försöka muta honom, osv. Men vad som än händer, och vad jag än gör (om något), är naturligtvis beroende på *meningen* hos det han säger, vad den uttalade satsen betyder och vilken illokutionär innebörd den har (en hotelse; ett uttryck för hans ogillande av mig, en exemplifiering av en politisk ideologi, osv.).

Min eventuella reaktion är avhängig av att jag tror något om omvärlden (exempelvis att han tror något om mig, har en viss attityd gentemot mig

eller avser att göra något eller att andra till följd av hans yttrande tror något om mig, osv.) och av att detta som jag tror vara fallet på ett eller annat sätt är sådant eller (säkert, sannolikt, möjligt) har sådana följder, att jag *bryr mig om* huruvida omvärlden är eller blir så beskaffad. Även om jag är en mördare, kommer jag att reagera negativt om jag blir kallad mördare, därför att om folk tror att jag är en mördare kommer de att – kanske på goda grunder – bemöta mig på ett helt annat sätt än om de inte tror det. Jag upplever inte olust vid att bli kallad mördare, därför att 'mördare' eller "mördare" har en särskild emotiv mening, en förmåga att framkalla olust, utan därför att de flesta människor, inklusive jag själv, har antihållningar (och ibland antiinställningar) till mördare och till följd därav behandlar mördare på ett för dessa obehagligt sätt.

Om någon mellan fyra ögon säger till mig att jag är ett svin, påstår han indirekt (i en metaforisk vändning) att jag har vissa egenskaper som varje normal människa ogillar. Spottar han mig i ansiktet gör han något som symboliserar förakt. Om jag reagerar känslomässigt eller känner obehag, beror det på att jag förstår meningen hos det han säger eller gör, och på att jag av någon anledning bryr mig om vad han tror om mig eller känner gentemot mig, eller kanske därför att jag ogillar att vara sådan som han tror mig vara. Av särskilt intresse är möjligheten att visa en känsla eller attityd genom att bryta mot etikettsregler; härigenom indiceras att man inte finner att den andre böra bemötas med normal respekt, artighet, osv. Sammanfattningsvis:

Even in a case where what someone says *causes* one to get angry, it is not the sounds he articulates themselves which have the effect, but the *content* of his utterance.²⁷

Med andra ord: om något kan uppväcka känslor eller attityder, så kan också språkhandlingar göra det. De kan i så fall vara operativa oberoende av meningen hos det sagda, i vilket fall de inte skiljer sig från vilken naturhändelse som helst. De kan också, och detta är det vanliga, vara operativa på grund av meningen (eller den uppfattade meningen) hos det sagda. (Motsvarande gäller för symboliska och rituella handlingar, som inte är språkhandlingar.) I ingetdera fallet är det någon särskild egenskap hos ord eller sats, som skulle kunna kallas "mening" – vid sidan av "mening" enligt kapitel 2 ovan – som är kausalt verksam. Att tala om emotiv mening är här dels obehövligt, dels ägnat att skymma realiteterna.

²⁷ Barry s. 18.

(För övrigt kan man fråga varför just orsakandet av känslor skulle vara så viktigt att man för dessa fall talar om en särskild mening.)

Av det sagda följer att grunden för kriminalisering av s.k. ärekränkningar (förtal och förolämpning) i BrB kap. 5 inte står att finna i användningen av ord med särskild emotiv mening, dvs. ord som har en förmåga att framkalla ”negativa” känslor eller attityder. Alvar Nelson säger:

Enligt min mening äro den enskildes obehagliga förnimmelser av en ådaga-lagd fientlig attityd så starka och för hans verksamhet och attityd till omgivningen så betydelsefulla, att de i allmänhet utgöra grundvalen för hans reaktioner såväl vid angrepp på självkänslan som vid angrepp på anseendet. Det kan icke nog ofta omvittnas, att detta förhållande vanligen utgör grunden för den angräpnings våldsamma och långvariga indignation över ett mot honom ärerörigt angrepp, vare sig förtal eller förolämpning. Ur denna synpunkt är det icke oberättigat att, såsom ofta sker, uppfatta ärekränkning djupast som en *fredskränkning*.²⁸

9.5 SUGGESTIVT TAL

De närmast föregående avsnitten har haft till syfte att vederlägga teorin om att ord eller satser kan ha en särskild emotiv mening. En framgång i detta hänseende påverkar inte alls det faktum att yttranden kan vara mer eller mindre uttrycksfulla, expressiva (det som uttrycks är då känslor, attityder, värderingar) eller evokativa. Till väsentlig del rör det sig då om ting som studeras i stilistiken. De relevanta faktorerna kan vara fonetiska (t.ex. bruket av onomatopoetiska ord), lexikala (t.ex. användningen av liknelser, metaforer, hyperboler) eller syntaktiska (t.ex. ordföljd, rytm, betoning).²⁹

²⁸ Nelson s. 417; se närmare s. 409–420 (s. 412: kriminaliseringen av angrepp på anseendet innefattar ”förbud mot yttranden i ämnen, vilka påverka omgivningens attityd till den angräpnings” – s. 417: ”Det är uppenbart, att det inte är förändringarna i omgivningens attityd, utan manifestationen av en ofördelaktig attityd, som på motsvarande sätt utgör grunden till kriminalisation av angreppen på självkänslan.”).

²⁹ Ullman s. 128–140, Ullman (Language) s. 53–54, 100–116. Ullman talar dock om emotiva övertoner och emotiv mening utan att det behövs för hans syften. Se även Lyons s. 448–450 (s. 449: det finns anledning att tro att ”emotive” och ”affective” används som ”a catch-all term to refer to a number of quite distinct factors which may influence the selections of synonyms on particular occasions or in particular contexts”). – Stilistiska hänsyn behöver naturligtvis inte ha något att göra med emotioner eller attityder och inte heller med mening.

Av särskilt intresse i detta sammanhang är att många ord tillhör ett delspråk inom ett naturligt språk. Olika yrkesgrupper, samhällsklasser och andra befolkningsgrupper har olika vokabulär. Genom att blanda in arkaismer, slangord, dialektord, tekniska termer, aktuella slagord och även utländska ord kan man framkalla associationer i varjehand riktningar. Sådana inslag kan ofta vara en invitation till att se en företeelse från en annan synpunkt än texten i övrigt ger anledning till. De är en källa till skämt, ironi, satir och parodi. Om man använder ett ord som klart hör hemma i ett visst delspråk, och talet är allvarligt, så har åhöraren att utgå från att det finns ett skäl att använda just det ordet, att se företeelserna i fråga utifrån den synpunkt som ordvalet indicerar. För att ta det vanligaste av alla exempel: "nigger" – "negro" (varav det förra ordet antas ha negativ emotiv mening och det senare vara neutralt). Även om de två orden skulle kunna sägas ha samma betydelse,³⁰ är "nigger" ett ord som ursprungligen hörde hemma i det språk som användes av personer i deras egenskap av slavägare eller som annars var övertygade om att negrer på olika sätt är underlägsna vita människor eller som kanske bara tyckte illa om negrer. Att kalla en neger för "nigger" är därför associerat med idén om att man själv är överlägsen. Det är inte bara påståendet att någon är en "nigger" som är förkastligt, utan själva användningen av ordet. Mot "You are not a nigger" är inte mycket mindre att invända än mot "You are a nigger". Redan genom att ta ordet i sin mun associerar man sig med de uppfattningar som företräds av den befolkningsgrupp som normalt använder eller har använt det. Genom att kalla någon för "nigger" kan man uttrycka att man ogillar honom, men det är inte alls säkert att en åhörare därigenom kommer att ogilla negern; lika gärna kan yttrandet leda till att åhöraren ogillar talaren.³¹

På motsvarande sätt associeras helt olika synpunkter på sexualliv med användningen av s.k. obscena ord och deras kliniska motsvarigheter. Bakgrunden till att vissa ord är "fula" är väl framför allt att det enligt dominerande moraluppfattningar (särskilt bör kyrkans påverkan beaktas) är fel att överhuvudtaget betrakta och uppleva sexualitet som den, låt oss säga, självständiga och självtillräckliga källa till lustupplevelser, som representeras av det obscena språket. Synpunkten väcker anstöt. Det kan väl inte

³⁰ Jag är inte övertygad om att "negro" och "nigger" har samma betydelse; jämför Ryding s. 99.

³¹ Vissa synpunkter i det föregående och följande är influerade av Regnéll s. 51, Alston s. 45–48, Searle s. 155–156, Urmson (Ethics) s. 29–30, 122, Scruton s. 83.

uteslutas, att en ohämmad användning av ett språk som associerar till denna sfär i viss mån skulle leda till oordning, bristande koncentration på arbetsuppgifter, m.m. (jämför konventioner i fråga om klädedräkt: här tillkommer risken för ofredande, överfall, m.m.), men det är svårt att se hur ett sådant argument skulle ge skäl för ett tabu.

Ett ordval kan således indicera ett synpunktsurval och/eller associeras med föreställningar som omfattas av särskilda persongrupper; i marginalfallet består gruppen av endast en person. För att sådana associationer skall kunna verka expressivt eller evokativt måste man förutsätta en hållning eller en värdering (till det) varmed ordet förknippas. Som vi sett är det inte så att huvudfelet med att kalla någon för ”nigger” är att han inte är en ”nigger”, utan just användningen av detta ord. Ordet kan emellertid fungera som skällsord bara därför att de uppfattningar och hållningar som associeras med användningen av ordet är negativa (även om redan associationen med den slavägande klassen kan vara nog för att framkalla en emotionell reaktion). Episodiska känslor och attityder är i sammanhanget begreppsligt irrelevanta, fastän de i sin tur kan uttryckas med hjälp av ord som är associerade med sådant, vartill man har vissa hållningar eller värderingar.

Den förklaring jag nu skisserat är ett specialfall av den enligt min mening enda rimliga förklaringen till att ett ord överhuvudtaget kan tillskrivas en positiv eller negativ ”laddning”. Även om vi ibland måste gå utanför ordets betydelse och ta dess associationssfär i beaktande, räcker det i allmänhet med att ta hänsyn till vad ordet betyder. För enkelhets skull kan vi i detta sammanhang nöja oss med att tala om ordets denotation, dvs. klassen av företeelser varpå ordet är tillämpligt. Om det som ordet denoterar är sådant eller har sådana egenskaper att det är korrelerat med positiva eller negativa hållningar eller värderingar kan man genom användningen av ordet kommunicera eller tillskrivas en viss hållning eller värdering till vederbörande (typ av) företeelse. Själva ordet är ointressant. En annan sak är att det är möjligt att tycka om ord (särskilt namn) på samma sätt som färger och ljud, därför att en hållning ”färgar av sig”, dvs. associationsvis förs över från det man tycker (illa) om till det ord som betecknar det man tycker (illa) om.

Det finns inga ord som i sig är ”laddade” med eller ”färgade” av känslor, attityder eller värderingar, men användningen av ord kan således indicera attityder och värderingar mot den kända bakgrunden av empiriska korrelationer mellan det denoterade och attityder till och värderingar av det denoterade. Om ’P’ betecknar något som är allmänt omtyckt, kan

man med satsen "S är P" indicera att det finns skäl att tycka om S. Man utgår från att det finns en poäng i att använda beteckningen 'P'. Att tala om känsloladdning är helt olämpligt, emedan känslor i sig inte är vare sig positiva eller negativa. Existensen av känslor som tar intentionala objekt, dvs. emotioner, kan vara indicerad, eftersom en emotion innefattar en inställning, hållning eller värdering.³² Men det är inte vanligt att man från användningen av ett visst ord (i kontext) kan komma fram till att talaren har en viss emotion. Vanligare är att användningen av ordet indicerar en hållning eller värdering, och att denna faktor tillsammans med andra tas som en manifestation av en emotion. Men den omständigheten att också känslor kan uttryckas (indirekt) med ord ger inte anledning att beteckna de använda orden som känsloladdade.

Möjligheten att indicera attityder och värderingar beror på att ifrågasvarande ord har en viss betydelse (faktisk, avsedd eller tillskriven), att det denoterar något som är eller kan vara föremål för hållningar och värderingar. Man bygger då inte på språkliga konventioner, någon hos ordet inbyggd attityd- eller värdeladdning, utan på faktiska förhållanden (förefintliga eller beräknade hållningar eller värderingar). Man behöver inte själv ha den hållning eller ha gjort den värdering som antyds. Den evokativa funktionen framstår inte längre som ett mysterium. Nästan alla personer ogillar mördare; säger jag att A är mördare, ger jag åhöraren underlag för att ogilla A, förutom att jag indicerar att jag själv ogillar honom. Detta beror inte på några speciella egenskaper hos 'mördare', utan på speciella egenskaper hos mördare.

Ett ords denotation är beroende av dess konnotation (eller vid ord med öppen struktur: serien av uppsättningar av tillräckliga kriterier). Men att två ord har identisk denotation utesluter inte att de har olika konnotation och därmed olika betydelse. Låt oss se på några exempel som nämnts av Ryding: 'legoknekt'/'frivillig soldat', 'frihetskämpe'/'terrorist', 'alkoholskadad'/'försupen', 'flegmatisk'/'trög', 'personintresserad'/'skvallerlysten', 'koncentrerad'/'ensidig', 'hård'/'okänslig', 'slank'/'mager'.³³ De

³² Pitcher s. 343–344; omvänt kan emotionstermer indicera hållningar eller värderingar. – Om svårigheterna att skilja "kognitiva" och "emotiva" element i satser, se Williams s. 4–9.

³³ Ryding s. 101–107; här kunde också nämnas 'pragmatisk'/'opportunistisk', som Ryding på s. 99–100 påstår skilja sig åt bara i fråga om "laddning". Jag kan emellertid inte förstå annat än att de benägenheter till bedömningar som kännetecknar pragmatikern respektive opportunisten är delvis helt olika. Detta visar sig t.ex. i att en pragmatisk politiker inte byter parti i en situation där en opportunistisk politiker gör det.

båda termerna i dessa ordpar kan kanske korrekt användas för exakt samma personer. Men de centrala kriterierna för att kalla någon för t.ex. terrorist är annorlunda än kriterierna för att kalla honom frihetskämpe. Som Ryding framhåller kan valet av ord bero på från vilken synpunkt man ser företeelsen, i detta fall personen. Men härav följer inte, som Ryding synes mena, att orden kan skilja sig *bara* däri "att olika uttryck ... tar fasta på skilda sidor av samma företeelse" och alltså, trots detta, ha samma konnotation.³⁴ Vaghet och öppen struktur gör det dock lätt att i retoriskt syfte använda ett ord som indicerar t.ex. gillande för en företeelse som endast med tvekan faller under ordet, och mest rättvisande skulle betecknas med ord som inte indicerar gillande. För sådana fall säger man att talaren spelar på åhörarnas känslor, fastän det vore riktigare att säga att han utnyttjar förefintliga hållningar och värderingar.³⁵

Lagstiftare strävar efter att använda neutrala ord, men det finns gott om exempel på att man slår över i ena eller andra riktningen. Under senare tid har särskilt diskuterats den terminologi, som i och utanför lagstiftningen utbildats på straffverkställighetsplanet, med ord såsom "behandling", "vård" och "klient". Man ser i tilltagande utsträckning termer som associerar till läkare/patient-relationen, och därmed till en hjälpgivare/hjälpsökande-relation. Ordvalet indicerar att någon arbetar för en annans bästa och att ingen intressekonflikt föreligger.³⁶

Även i strafflagstiftningens brottsbeskrivningar kan finnas termer, som är missvisande däri att de ger uttryck för föräldrade värderingar, inte (längre) har sakligt underlag, inte ger uttryck för relevanta tankegångar eller annars har en betydelse som pekar i fel riktning.³⁷

Som förolämpning straffbeläggs i Brottsbalken kap.5 §3 bl.a. att man smädar någon "genom kränkande tillmäle eller beskyllning". En suggestiv språkhandling är här rättsfaktum, dvs. något som uppfyller ett brottsrekvisit.³⁸ Goda exempel på kränkande tillmälen erhålls genom att använda beteckningar för personer som utsätts för tvångsångripanden enligt sociallagstiftningen. Dessa personer är nämligen "farliga", "dåliga

³⁴ Ryding s. 104, 106; se även Andersson & Furberg s. 102–105.

³⁵ Om övertalningsdefinitioner, se ovan avsnitt 3.1.

³⁶ Se närmare Jareborg (Begrepp) s. 266–267.

³⁷ Se närmare Waaben, särskilt s. 582–590, och även Williams (Language) s. 392–395.

³⁸ Se t.ex. Nelson s. 197–206.

försörjare”, ”parasiter”, ”hjälplosa”, ”grovt störande”, ”asociala”, ”vagabonder”, ”vanartade” eller ”missbrukare”.³⁹

Sammanfattning: Jag kan inte se att det finns någon som helst anledning att tala om emotiv mening, dvs. att ett s.k. känsloladdat ord skulle kunna analyseras som bestående av en komponent deskriptiv mening (som undantagsvis skulle saknas) och en komponent emotiv mening.

9.6 OBJEKTIVERADE TERMER

Om någon säger ”Jag känner förfäran för ormar” och ”Ormar inger mig förfäran”, så har hon yttrat två satser med samma betydelse. Den enda skillnaden ligger i betoningen. I ena fallet riktas uppmärksamheten på den talande: vad är det hos henne som gör att hon känner förfäran för ormar? I det andra fallet riktas uppmärksamheten mot ormarna: vad är det hos dem som gör att hon känner förfäran? Säger hon i stället ”Ormar inger förfäran”, så har hon yttrat en elliptisk sats.⁴⁰ Ingenting är sagt om vilken eller vilka personer som känner förfäran; det kan vara den talande eller folk i allmänhet, eventuellt utom henne själv, osv. Fortfarande är klart att ormar är objekt för en faktisk (dispositionell) emotion. Men anknytningen till en eller flera hysare av emotionen kan helt tas bort: ”Ormar är förfärliga”.⁴¹

En analys av ett ord som ’förfärlig’ är en aning komplicerad. Eftersom en emotion innehåller en rationell komponent (man kan fråga huruvida det finns skäl att känna förfäran) kan en *gerundiv analys* vara befogad: ”Ormar är förfärliga” implicerar då ”Det finns goda skäl att känna förfäran för ormar” eller ”Ormar är värda att känna förfäran för”. Detta måste vi tills vidare gå förbi.⁴² Kvar står då en analys, som går ut på att ormar har sådana egenskaper att det är vanligt att man känner förfäran för ormar, dvs. att ormar är *objekt* för förfäran.

Tar vi i stället ord såsom ’smärtsam’, ’deprimerande’, ’härresande’, ’upprörande’, ’chockerande’, ’rolig’, så blir analysen enklare: ”S är P” implicerar att S har sådana egenskaper att (en del av) S tenderar att fram-

³⁹ Se Nelson (Frivillighet).

⁴⁰ Se ovan avsnitt 5.8.

⁴¹ Exemplet är hämtat från Andersson & Furberg (Moral) s. 216–219.

⁴² Se nedan avsnitt 15.3.

kalla eller framkallar (*kausal*) den känsla eller attityd som svarar mot ”p”.

Allt som kan ge behag, lust eller nöje kan kallas behagligt, angenämt, nöjsamt eller roande. Behaglighet är inte en egenskap på annat sätt än att någons eller någras attityd är objektiverad och tillskriven dess objekt (primärt eller sekundärt). Behagliga sensationer, förnimmelser, händelser och föremål, personer, osv. är sådana som någon eller några – obestämt vilka – tycker om eller finner behag i.

Det som är intressant är det som tenderar att väcka intresse eller väcker intresse, dvs. förmår någon eller några att känna böjelse att rikta uppmärksamheten därpå.

En anledning till att vi utan större besvär kan använda termer som helt riktar blicken mot sådana objekt eller orsakande faktorer, trots att det förutsätts att någon eller några reagerar eller tenderar att reagera, är att folks reaktioner i långa stycken är ungefär likadana, åtminstone inom den grupp av personer som är kontextuellt relevant.

Allt efter vilken sorts reaktion som är objektiverad kan således användningen av en ”objektiverad term” implicera:

- (1) att det finns goda skäl att reagera (emotioner, ibland attityder), och/eller
- (2) att det finns ett normalt eller vanligt objekt för reaktionen (dito), eller
- (3) att det finns en normal eller vanlig orsak till reaktionen (övriga).

Reaktionen kan bestå i handlingar och händelser (t.ex. fysiologiska reaktioner) som är normalt, men inte nödvändigt, förknippade med ifrågasvarande känslor och attityder.

Eftersom åhöraren i frånvaro av tecken på motsatsen har att utgå från att också talaren reagerar normalt, indicerar den som säger ”Ormar är förfärliga” att också hon brukar känna förfäran inför ormar och (i viss kontext) även att hon har skäl att tro att åhöraren också skulle göra det, om denne konfronterades med sådana.

Objektiverade termer kan även användas för att uttrycka en känsla eller attityd, och de kan ge, om än ofullständiga, förklaringar till reaktioner och underlag för förutsägelser om reaktioner.⁴³

⁴³ Se vidare Nowell-Smith s. 70–74, 84–91 och därtill Warnock (Ethics) s. 93–95.

Satser som innehåller objektiverade termer är inte på denna grund elliptiska. Men de objektiverade termerna är självfallet (icke elliptiska) relativa termer.⁴⁴

Andersson & Furberg har framfört idén att uttryck med emotiv mening är just objektiverade termer (enligt deras terminologi: *bärrar-indifferentia uttryck*) knutna till agentsfären, och de försöker på denna grund bygga en värdeteori (se därom vidare nedan avsnitt 13.11).⁴⁵ De förbiser därvid, att bara emotioner har vissa rationella komponenter begreppsligt inbyggda, och att känslor och attityder inte kan behandlas som likvärda, eftersom känslor (med undantag för vissa emotioner) inte innefattar ett ställningstagande såsom en attityd gör. Vad de är ute efter är tydligen att

Emotiva uttryck ... är ... begreppsligt förbundna med ställningstaganden och därmed med agentsfären. Med dessa uttryck markerar avsändaren ett ställningstagande till uttryckens objekt.⁴⁶

Men i så fall är endast i undantagsfall ett ”emotivt uttryck” ett bärrarindifferent uttryck som är knutet till agentsfären. Och även om det inte vore så: varför säga att det som är pragmatiskt implicerat med användningen av ett uttryck tillhör uttryckets ”mening”?

9.7 PRESKRIPTIV MENING

Om teorin om emotiv mening väsentligen bygger på en kausal menings-teori, och vad gäller evokativ emotiv mening uppenbarligen håller sig på det perlokutionära planet, är en rad andra teorier om en särskild sorts mening i kontrast till deskriptiv mening koncentrerade till det illokutionära planet. Vi har redan sett hur en sådan tanke kan uppkomma. En interjektion – ”Aj!”, ”Usch!”, osv. – kan sägas ha en känslouttryckande illokutionär innebörd; ”aj” och ”usch” och ’aj’ och ’usch’ skulle därför kunna tillskrivas en emotiv mening. Vad som är plausibelt för sådana ord, som är föga mer än verbala gester, blir emellertid helt osannolikt för ord såsom ’bra’ och ’dålig’.

Det mest kända försöket i denna riktning utgör del av R.M. Hares ”preskriptivistiska” (föreskrifts-, imperativistiska) teori om värdeutsagor

⁴⁴ Se ovan avsnitt 5.8.

⁴⁵ Andersson & Furberg (Moral) s. 220–227.

⁴⁶ Andersson & Furberg (Moral) s. 226.

(se nedan avsnitt 13.6). På grund av det nära sambandet mellan hans värde teori och hans meningsteori skall jag här nöja mig med att nämna att Hare med preskriptiv mening hos ett ord menar att ordet utför ett anbefallande, föreskrivande arbete ("job"). Den som använder ordet uppmannar därigenom andra att göra något.⁴⁷ Exempel på ord som sägs ha sådan mening är just 'god'.

Det framstår emellertid som ett mysterium hur ett ord kan ha ett sådant anbefallande arbete. Språkhandlingar utförs med T-satser, inte med ord (annat än som komponenter i satser). Visserligen går det att förklara ett ords betydelse genom att visa hur det används i T-satser (genom att förklara T-satsens illokutionära innebörd), dvs. genom att förklara ordets funktion. Men dess funktion är inte identisk med någon mening hos det. Och det finns inget ord som är nödvändigt förbundet med en viss illokutionär innebörd, ens i de fall där en term betecknar en viss sorts språkhandling (såsom 'lova'). Härav följer att det går att osystematiskt, för enkelhets skull, karakterisera termer som *på grund av sin betydelse* är vanliga i T-satser med viss innebörd med beteckningar som anknyter till denna innebörd. Men det följer inte att ordet därför har en speciell sorts mening (preskriptiv, evaluativ, permissiv, osv.).⁴⁸ Orden utför inga "jobs":

words and sentences do not evaluate, describe, or emot – only a speaker can do such things

(och huruvida hon kan göra det är beroende av betydelsen hos de ord hon använder).⁴⁹

⁴⁷ Se t.ex. Hare s. 111–126 (här talas om evaluativ i stället för preskriptiv mening), Hare (Freedom) s. 26–27 (evaluativ mening tillskrivs här ett ord som har både preskriptiv och deskriptiv mening); se även Andersson & Furberg s. 96, som talar om anbefallande emotiv mening.

⁴⁸ Se ovan avsnitt 2.11 vid not 147 och där angiven litteratur samt Cohen s. 64 och Ross (Norms) s. 2.

⁴⁹ Wertheimer s. 76, se även s. 75: "The relationship between words and the illocutions is completely explicable in terms of our normal *beliefs* and *attitudes* toward brave men, degenerates, and right-handers. To import such matters into the meanings of words, is, in general, not only otiose, but disastrous for a proper understanding of language and human rationality." – Se även Wertheimer s. 18–27 för ytterligare kritik (bl.a: att säga till någon att han bör göra x är inte detsamma som att säga till honom att göra x; med Hares utgångspunkter skulle modala uttryck såsom 'bör' ibland ha preskriptiv mening, ibland inte).

10

SKÄL ATT GÖRA

10.1 HANDLINGSSKÄL OCH TEORETISKA SKÄL

Både vid tro och handlingar¹ kan man skilja mellan två frågor: "Vad skall jag göra (tro)?" och "Varför gör jag x (tror jag att p)?" Svaret på den senare frågan ger en *förklaring*, som utpekar orsaker eller skäl. I båda typerna av förklaringar anges faktorer som får just vederbörande person att göra x respektive tro att p.² En utförd handling är rationell, om det har funnits tillräckliga skäl för att utföra den. Personen var i så fall *berättigad* att utföra handlingen. Inget hindrar att den som gjorde x var berättigad därtill, trots att hennes skäl inte sammanföll med dem som faktiskt gjorde handlingen berättigad. Motsvarande gäller vid tro: A kan tro att p på otillräckliga grunder, samtidigt som det finns andra skäl som gör det berättigat att tro att p. (Om man vill, kan man skilja mellan att vara objektivt respektive subjektivt berättigad att tro eller göra något.) Om A är berättigad att göra x, så är det inte säkert att det visar sig vara eller är riktigt eller bäst att göra x, på motsvarande sätt som A kan vara berättigad att tro att p, fastän det inte kan uteslutas att det inte är sant att p.

¹ För enkelhets skull sägs i det följande ingenting om skäl för att inte göra något visst, däribland skäl för att underlåta att göra något. Handlingsskäl kan således vara skäl för eller emot att göra något, som egentligen inte är en handling. Om handlingsbegreppet, se Jareborg s. 76–86, 91–100.

² Om handlingsförklaringar, se närmare Jareborg s. 101–130 och där angiven litteratur samt White s. 131–166, Edgley s. 147–152, Winch s. 45–65, 75–83, Milligan.

I förevarande sammanhang är dock den första av de inledningsvis nämnda frågorna den mest intressanta, eller rättare: det som kan anföras som motivering till ett svar på denna fråga. Vi är ju ute efter vad rationalitet är, vad som kan anföras som skäl för och emot att göra något (respektive tro något). Motiveringen är emellertid densamma som skulle ges om A redan hade gjort x (kommit att tro att p) och handlingen (tron) skulle visas vara berättigad. I båda fallen är fråga om vilka skäl som finns eller fanns, inte vilka skäl en person har eller hade (och som kan åberopas till förklaring av att A gör eller gjorde x eller tror eller trodde att p).³

Det svar som ges på en fråga "Vad skall jag göra?" är personrelaterat i fråga om motiveringen på ett sätt som svaret på "Vad skall jag tro?" inte är. Finner jag att jag skall tro att p, så följer (principiellt) att jag anser att alla i min situation skall tro att p. Men om jag finner att jag skall göra x, så följer inte att jag menar att alla i min situation skall göra x. Föreliggande skäl för att göra något är knutna till en person, medan föreliggande teoretiska skäl (dvs. skäl för att tro något) inte är det. För tillfället är dock detta faktum av underordnad betydelse, eftersom min avsikt är att utträna vad som överhuvudtaget kan vara handlingsskäl, dvs. vad som till sin typ är ett handlingsskäl.

Både tro och handlingar kan ha följder – skadliga, nyttiga, osv. – och båda kan förklaras under hänvisning till orsaker (bl.a. som utslag av en persons karaktär eller känslor). Men en tro kan inte såsom en handling vara avsiktlig eller oavsiktlig, ofrivillig eller icke ofrivillig, frivillig eller icke frivillig.⁴ En tro kan sålunda t.ex. inte framtvingas med våld. En tro kan ha moraliskt relevanta följder, och språkhandlingar, varigenom en viss tro uttrycks, kan som alla handlingar vara moraliskt relevanta. Men tron i sig kan inte påverkas av moraliska skäl, eftersom frågan huruvida man skall tro att p är oskiljbar från frågan huruvida p. (Se ovan avsnitt 7.1.) En annan sak är att A kan ha skäl för att förmå sig själv att tro att p, men detta skäl är i så fall ett skäl för att göra något, inte ett teoretiskt skäl. Även s.k. önsketänkande måste bygga på skäl för att tro – eventuellt svaga eller dåliga skäl – trots att här tillkommer en kausal förklaring till att vissa fakta inte beaktas, eller kanske en handlingsförklaring som går ut på att

³ Baier s. 148–156, Nowell-Smith s. 105, Kemp s. 96–105, Gauthier s. 26–27, Woods s. 189–191.

⁴ Om dessa begrepp, se Jareborg s. 146–152, 169–172, 303–306, 314–320.

vederbörande har skäl att ignorera eller annars bortse från vissa ting, t.ex. därför att han inte vill bli upprörd, oroad, osv. Och även om A:s tro att han kommer att lyckas kan vara kausalt relevant för hans framgång, så kan det naturligtvis inte vara så att han tror detta för att kausalt påverka resultatet. Att A tror att han kommer att lyckas kan däremot vara ett skäl (bland flera) för någon annan att tro att A kommer att lyckas. (Jämför: en expert kan inte basera sin tro att p på att hon är expert, men en annan person kan vara berättigad att tro att p, därför att A tror att p och A är expert.)⁵

Ingen kan tro eller veta vad hon tror vara osant, men inget hindrar att man gör det man tror att man inte bör göra. Den som tror att p, när det inte är sant att p, har gjort ett misstag eller har fel på annat sätt. Särskilt påtagligt är felet, om man är inkonsekvent, dvs. tror att både p och q när att p och att q är oförenliga. Att handla inkonsekvent behöver däremot inte vara fel eller beroende av misstag.⁶

Om två alternativa trosföreställningar för en person framstår som lika väl motiverade, så vet hon ändå att minst en av dem är felaktig. Om två alternativa handlingar för en person framstår som lika väl motiverade, kan det helt enkelt vara så att båda är lika väl motiverade. Om A måste – av något skäl – välja ett handlingsalternativ, så kan lottning vara den mest rationella lösningen i ett sådant fall.⁷ Om sanningen kan man däremot inte spela tärning. Man är aldrig tvungen att tro något (inklusive tro att man skall eller bör göra x), så som man kan vara tvungen att besluta att göra något. Måste man utgå från att det är sant att p eller sant att q, osv. måste man i stället anta att någondera satsen är sann. Att tro att p eller q är vidare inte nödvändigtvis detsamma som att tro att p eller tro att q, men att göra x eller y är alltid detsamma som att göra x eller göra y. Det finns bara två sanningsvärden, men det finns grader av tro och grader av skäl för att tro och skäl för att göra.⁸

⁵ Se närmare Edgley s. 63–66, 92–101.

⁶ Se Edgley s. 121–122.

⁷ Om man inte behöver välja, är det rationellare att uppskjuta valet tills ytterligare klarhet nåtts i frågan (se Richards s. 29–30). Ett praktiskt problem behöver inte bestå i enbart ovisshet om *vad* man bör välja att göra, utan kan lika väl avse *när* man bör välja vad man skall göra.

⁸ Edgley s. 163–169, Kemp s. 182 (se även s. 54–55 rörande relationen mellan teoretiska skäl och handlingsskäl).

Om A tror att p, så måste hon – om vi bortser från s.k. arationell tro (se ovan avsnitt 7.1) – ha vissa skäl för att p. Om A gör x behöver hon inga skäl för att göra x. För mycket av vad vi gör har vi inga skäl, vi bara gör det. Detta gäller även om vi först beslutar att göra x. Handling är inte, som tro är, bunden till rationalitet.

Även om A har skäl för att göra x, så är det relativt sällan hon överväger huruvida hon skall göra x. Varje människa har stående uppfattningar, däribland sådana som rör relevanta handlingsskäl. Därtill kommer att även om vi gör en bedömning, så sätts därigenom kanske bara ett mål som sedan styr en del av vår aktivitet. Alla handlingar som är av betydelse för målets uppnående – rörelser som vi kanske utfört miljontals gånger – behöver då inte bli föremål för övervägande. Som Gauthier säger:

Most actions are neither deliberate nor reasoned, but belong to a context of deliberate and reasoned activity.⁹

'Rationell' och 'irrationell' används inte bara om tro och handlande, utan även om personer. I sådana fall har ordens tillämplighet att göra med personers benägenhet att tänka och handla rationellt. Benägenheter att ställa höga eller låga krav på styrkan hos skälen för det man accepterar som sant kan också vara personlighetsdrag ('misstänksam', 'godtrogen', 'lättlurad', 'naiv'). Stående trosuppfattningar i t.ex. religiösa och politiska frågor ger också möjlighet till klassificering av personer.

Rationalitet brukar ibland skiljas från rimlighet.¹⁰ En rationell tro eller handling är en sådan som antas respektive utförs på "goda" eller "tillräckliga" skäl. För att det skall vara rimligt att tro att p eller göra x torde räcka med att man har starkare skäl för än skäl emot, samtidigt som en bedömningssituation är förutsatt.

⁹ Gauthier s. 27. Se även Black s. 42.

¹⁰ Richards s. 75–78 menar att "rationella" handlingar är sådana som företas på skäl som är både "self-regarding" och "conclusive", medan rimliga handlingar är sådana som är berättigade från moralisk synpunkt. En rationell person (se s. 54) behöver inte handla "rationellt", det räcker med att hon handlar utifrån "goda" skäl (eftersom det inte är rationellt att alltid handla "rationellt": att alltid göra noggranna överväganden skulle "kosta" för mycket). Rescher s. 79 reserverar rationalitet för "formal issues of logical consistency", medan rimlighet skulle ha att göra med "material issues of appropriateness and correctness in application of substantive criteria and standards" (observera dock att han här talar om preferenser). Se vidare Kemp s. 127–147 och Baier s. 315–317 om dessa och besläktade termer.

Rationalitet är inte detsamma som intelligens: intelligens erfordras för att man skall kunna behärska ett språk; att ha ett språk är i sin tur en nödvändig förutsättning för att man skall kunna vara rationell.¹¹

10.2 PRAKTISKA OCH PRAGMATISKA BEDÖMNINGAR

Skillnaden mellan ett *praktiskt* och ett *teoretiskt* problem kan sägas bestå i att det förra är ett problem rörande vad man skall göra, medan det senare är ett problem rörande vad man skall tro. För att 'problem' skall vara rätt använt torde krävas att lösningen, svaret på frågan, inte är så uppenbar att svaret är uttryck för ett uppfattande eller konstaterande (i den tekniska mening som förklarats ovan i avsnitt 7.5). Svaret på ett teoretiskt problem är i så fall ett teoretiskt omdöme, och svaret på ett praktiskt problem ett *praktiskt omdöme*. Vid det förra beaktas endast teoretiska skäl, vid det senare även handlingsskäl. Ett praktiskt omdöme behöver inte ha, men torde alltid kunna ges, formen "Jag (man, du, osv.) skall eller bör göra x" eller "Det är bäst för mig (osv.) att göra x".¹²

Ett praktiskt problem är alltid relativt till ett sammanhang (en kontext). Ett praktiskt problem uppstår för en viss person eller viss grupp av personer, som har begränsad handlingsförmåga och insikt och som har stående mål och åtaganden, vilka sätter gränser för handlandet och därmed även för vilka skäl som är relevanta.¹³ Uppkomsten av ett teoretiskt problem är naturligtvis också beroende av sammanhanget, men lösningen är inte principiellt avhängig av utgångslägets beskaffenhet. Ett praktiskt

¹¹ Jag följer här Bennett (se särskilt s. 46–47 och 79–101). Bara i ett språk kan man ha teoretisk kunskap, endast ett språk kan "be related directly to that which is neither present nor particular" (s. 88). "Minimally, to possess a language is to have an intelligent grasp of patterns of behaviour which fall under rules correlating performances with empirical states of affairs." (s. 93) Ett språk är inte tillräckligt för rationalitet: man måste kunna uttrycka både påståenden om daterade specifika händelser och tillstånd och påståenden som är generaliserande (var för sig; ett djur kan inte ge uttryck för ett generaliserande påstående ensamt). Se också s. 43: "in so far as there is any clarity at all in the ordinary man's use of 'intelligent' outside the human sphere, his notion of intelligence is that of the possession of patterns of behaviour which involve complex relationships between behaviour and sensory intake, and which the behavior can modify if modification should become desirable in the light of the behavior's wants and needs."

¹² Om dessa uttryck, se vidare nedan avsnitten 15.1 och 15.2 och även avsnitt 14.8.

¹³ Gauthier s. 1–2, 9–12, 17.

problem kan uppkomma därför att A måste göra något, samtidigt som hon saknar uppenbar grund för att välja handlingsväg, eller därför att A måste välja mellan olika alternativ, men inte utan övervägande kan avgöra hur dessa påverkar hennes olika (ofta stående) mål. Det kan också vara så att A avser att nå ett visst mål och problemet gäller hur hon skall välja mellan olika sätt att nå detta. I så fall kan lösningen bli beroende av att handlandet också inverkar på andra mål (eventuellt stående), antingen så att det bidrar eller icke bidrar till dessas uppnående eller så att det förhindrar eller möjliggör att de uppnås på annat sätt.¹⁴

Ställd till en annan person är frågan ”Vad skall jag göra?” antingen en begäran om råd eller en begäran om order.

Att *ge råd*, rekommendera, ge förslag och ibland (när ett mål är givet) ge instruktioner eller direktiv är språkhandlingar som visserligen ger ett svar på frågan vad den andre skall göra, men de ger inte i sig skäl för att göra något. (Om den som ger rådet osv. är en auktoritet, någon man vet brukar veta och är att lita på, ger detta förhållande stöd för att det är sant att den som får rådet bör göra det som auktoriteten säger att hon bör göra. Men rådet ger henne fortfarande inga skäl för att göra detta.¹⁵) För att A skall ges skäl att göra x, när B råder honom att göra x, måste B också tala om varför han anser att A bör göra x.

Att *befalla*, ge order, kommendera, instruera och ge direktiv (när detta har samma innebörd som en befallning) är också språkhandlingar. De kan direkt ge en annan person skäl för att göra det som befallningen osv. anger – men bara om det är givet att den andre skall eller bör lyda den som befäller. (En befallning kan i motsats till en order eller ett kommando ges utan särskild kompetens att befälla.)

Om B befäller A att göra x, kommer en fråga från A, varför hon bör göra x, normalt att avse varför hon skall lyda B och inte varför hon – med bortseende från befallningen – bör göra x. ”Varför råder du mig att göra x?” är visserligen tveetydigt, men normalt gäller frågan skälen för att göra x och inte B:s skäl för att råda A att göra x. Om B bönfäller eller uppmanar A att göra x, kan detta innefatta ett råd. En begäran, hemställan, anmodan eller uppmaning kan ibland ha samma illokutionära innebörd som en befallning, nämligen om vederbörande har kompetens att begära, osv. Alla dessa språkhandlingar kan emellertid också förekomma utan inslag av vare sig råd eller befallning. En bön, osv. kan likväl ge A skäl

¹⁴ Gauthier s. 31.

¹⁵ Det kan även finnas andra skäl för att (alltid) följa B:s råd.

att göra x, t.ex. därför att A anser sig ha skäl att (inom vissa gränser) tillmötesgå B, oberoende vad det är B ber om.¹⁶

Ett råd, en order eller en bön ger således i sig aldrig tillräckliga skäl för att göra något, men kan likväl i kombination med andra skäl bli avgörande för vad A kommer att göra. Motsvarande gäller för en parts yrkande inför domstol; att B yrkar att domstolen skall göra x duger inte som grund för att domstolen skall göra x, men utan yrkandet har domstolen ingen anledning att göra x.

Som vi har sett ovan i avsnitt 7.5 är en *teoretisk bedömning* ett beslut, ett ställningstagande som sker efter vägande av skäl för och emot huruvida p. Bedömningen innefattar att A därefter tror att p (eventuellt med viss gardering) eller att icke-p, och att hon gör detta därför att hon har kommit att tro något annat, nämligen att skälen för att p har en viss styrka (en tro som oftast uppstår mot bakgrunden av stående trosföreställningar om styrkan hos olika typer av skäl).

En *praktisk bedömning* är ett ställningstagande till vad man skall eller bör göra. Det relevanta "p" kan ges formen "Jag (man, du, osv.) skall eller bör göra x" och avses ge lösningen på ett praktiskt problem. Skälen för att tro att p är i detta fall också skäl för någon att göra x. Att avgöra huruvida man skall göra x är precis detsamma som att avgöra huruvida man skall tro att man skall göra x.¹⁷ En *praktisk bedömning* är således bara ett *specialfall* av en *teoretisk bedömning*.¹⁸

Att ta ställning till hur eller vad man skall göra är ett specialfall av att ta ställning till vad man skall tro. Det kunde tänkas att det omvända vore fallet: att acceptera, ta ställning är att göra något, och att acceptera att det är sant att p är därför en handling – av detta skulle sedan följa att skäl för att tro att p är en underavdelning av skäl för att göra något.¹⁹ "Jag bör tro att p" blir då ett specialfall av "Jag bör göra x".²⁰ Men att säga att jag bör tro att p är detsamma som att säga att det finns goda skäl (för mig) att tro att p, dvs. att redan tro att p. Det går inte att skilja mellan insikten om att man bör tro att p, ett beslut att acceptera att det är sant att p och att

¹⁶ Se närmare Taylor s. 209–213, Gauthier s. 53–63, Baier s. 136–139, Nowell-Smith s. 145–149.

¹⁷ Se ovan avsnitt 7.1 om "transparensen" hos "Jag tror att jag bör göra X", som således inte kan skiljas från "Jag bör göra x". Se också Baier s. 143–147.

¹⁸ Edgley s. 19.

¹⁹ Se Edgley s. 39.

²⁰ Här bortses från att "bör" i den förra satsen kan avse skäl som inte är teoretiska, utan t.ex. sociala. Se också avsnitt 10.1 vid not 5.

acceptera att det är sant att p. Att komma att tro att p är något man kan sägas göra, men det är ingen handling²¹ sådan att det går att skilja mellan stadierna beslut att handla och utförandet av handlingen. Det är omöjligt att avse att tro att p. Vidare: när vi talar om handlingsskäl åsyftar vi fakta eller det vi tror vara fakta. Vi skulle inte kunna ha något medvetet skäl för att göra något utan att redan tro att något är fallet. Härtill kommer att bara en del av vad som uppfattas som fakta duger som handlingsskäl. Detta argument har dock inte avgörande betydelse. Som vi sett ovan i avsnitt 7.3 baseras teoretisk argumentation i sista hand på handlingsskäl. Vad som är avgörande är i stället, att begreppet skäl hör hemma i rationell argumentation (och logisk slutledning). Alla bedömningar och slutsatser måste vara påståenden, dvs. något som principiellt kan omfattas av tro. Varken ett beslut att handla eller själva handlingen kan vara resultatet av en argumentation eller slutledning. Den som tror, att hon bör göra x är fri att avstå från att besluta att göra x, och även om hon beslutar att göra x, så kanske hon inte har förmåga och tillfälle att göra x. Den som tror, att hon bör tro att p (!?), tror redan att p. *All argumentation är teoretisk*. Anledningen till att vi överhuvudtaget kan säga att handlingar är rationella eller irrationella är att de står respektive inte står i överensstämmelse med utsagor av typen "A bör göra x". Att något kan vara skäl för att göra x beror på att det är skäl för att tro att x bör göras.²²

Även om principerna för teoretisk argumentation förutsätter vindicer-
ing, dvs. en motivering genom handlingsskäl, kan denna inte ha någon
genomslagskraft, om den inte är teoretiskt övertygande. Resultatet blir
alltså en ständig växelverkan, en feed back-mekanism, mellan den teore-
tiska och den handlingsmässiga dimensionen. Men så snart vi argumen-
terar måste vi hålla oss inom den teoretiska dimensionen, och detta gäller
även om argumentationen avser skäl för och emot att göra något.

Ett övervägande av skäl för och emot att göra något innefattar åtmins-
tone två led: (a) ett *överblickande* av föreliggande fakta i kombination

²¹ Edgley s. 43–45, 55.

²² Edgley s. 123–124. – S.k. *praktiska syllogismer* är bara specialfall av teoretiska syllops-
mer. En imperativisk sats kan inte vara slutpunkt i logisk argumentation, även om det går
att upprätta logiska relationer mellan imperativiska satser och indikativa satser. Rörande
"praktisk argumentation" må här hänvisas till Edgley s. 22–36, 102–132, 137–147,
Gauthier s. 24–33, 42–49, von Wright s. 161–176, Rescher s. 29–48, Black s. 23–40,
Hudson (Moral) s. 195–201, 231–237; se även Hare, särskilt s. 32–55, och Hare (Free-
dom) s. 86–111; jämför Stevenson (Facts) s. 171: "I know of no sense of "practical rea-
son", half attitude and half belief, that I find intelligible."

med – i regel stående – uppfattningar om relevansen av dessa fakta (dvs. person-neutrala uppfattningar om vad som överhuvudtaget är handlings-skäl), och (b) en *vägning* av sålunda etablerade skäl för och emot, vilket i allmänhet kräver någon hjälp av principer härför (uppfattningar om en rangordning mellan typer av skäl).²³

Den som gör en teoretisk bedömning, och stannar för att p, måste först ha kommit att tro något om skälen för och emot att p. Likaså måste den, som bedömer att hon (eller någon annan) bör göra x, först ha kommit att tro något om skälen för och emot att göra x. Eftersom just denna sorts tro har en central roll vid förklaringen av vad värderingar är, så är det lämpligt att här använda en särskild term. Ett omdöme som säger att det finns skäl för eller emot en handling kommer i det följande att kallas *pragmatiskt omdöme*. Ett pragmatiskt omdöme är inte nödvändigtvis föranlett av ett praktiskt problem. Det behöver alltså inte utgöra (del av) ett svar på en fråga vad eller hur någon skall eller bör göra. Det sammanfattar en bedömning rörande existensen av handlingsskäl i många olika typer av kontext. *Ett pragmatiskt omdöme är också ett teoretiskt omdöme.*

Ett praktiskt omdöme som har formen "A skall (bör) göra x" är alltid ett pragmatiskt omdöme. Men ett praktiskt omdöme behöver inte vara ett pragmatiskt omdöme: det räcker med att säga t.ex. "Jag gör x" eller bara "x" för att svara på frågan "Vad skall jag göra?". "A skall (bör) göra x" kan vidare vara ett pragmatiskt omdöme, utan att vara ett praktiskt. I sådana fall är det tänkbart att både "Jag bör göra x" och "Jag bör göra y" är sanna satser, trots att x och y är oförenliga. Det rör sig då om förberedande stadier i en argumentation.²⁴

En utsaga som säger något om skäl för eller emot en handling behöver inte vara ett omdöme, dvs. man kan komma att tro vad som påstås utan att först ha gjort ett övervägande. Som sagts i avsnitt 7.5 kan tvärtom en bedömning inte i oändlighet föregås av andra bedömningar, och det är en empirisk fråga, om ett påstående som säger något om skäl för eller emot en handling är ett omdöme eller en utsaga av annan art. Från semantisk

²³ Se Baier s. 92–99. – Richards s. 58: "it seems absurd to suppose that acting for reasons always requires active prior deliberation. Many situations are recurrent, and our ends relatively constant, so that redeliberating each time is wasteful of valueable energies. Deliberation should be reserved for the novel and changing, where habitual decisions are inappropriate."

²⁴ Se Baier s. 102–103, om *prima facie* skäl och skäl "on balance". – Jämför Woods s. 192–194, som inte synes skilja mellan "tillräckligt (som) skäl" och "tillräckligt för att vara ett skäl".

och värdeteoretisk synpunkt finns därför större anledning att tala om klassen av *pragmatiska utsagor* som en enhet än klassen av pragmatiska omdömen.

Sammanfattning: I enlighet med den nu valda terminologin är ett *pragmatiskt skäl* detsamma som ett handlingsskäl (skäl för eller emot att göra något), och ett *teoretiskt skäl* är detsamma som ett skäl för eller emot att tro något. Ett *praktiskt skäl* är ett skäl som åberopas för lösningen av ett praktiskt problem.²⁵

Att ange skälen för en pragmatisk utsaga är att ange skälen för att tro att det finns vissa skäl för eller emot att göra något. Att ange ett sådant skäl är att påstå något (säga något man tror vara sant). All argumentation är teoretisk. Pragmatisk och praktisk argumentation kännetecknas av att de relevanta skälen för att tro något är begränsade till fakta som också är skäl för att göra något. Pragmatiska utsagor är specialfall av teoretiska utsagor.

10.3 VILJA OCH PRAGMATISKA SKÄL

Att A *vill göra x* är inget skäl för henne att göra x. ”Att vilja göra” kan emellertid avse flera olika saker:

(1) Ett fall är att A just nu känner lust att göra x; i så fall har vi att göra med vad jag ovan i avsnitt 8.3 kallat *böjelse* (impuls, frestelse). Att A är böjd att göra x hindrar inte att hon har skäl därför, men böjelsens existens kan inte åberopas som skäl, bl.a. därför att den sällan kan beaktas i en argumentation. Om A gör x därför att hon känner lust att göra x, är det inte ovanligt att hon saknar skäl för att göra x.²⁶

(2) Ett annat fall är att A faktiskt har skäl att göra x och just detta faktum uttrycks med att hon ”vill” göra x. Att säga att någon vill göra x

²⁵ Det kan förtjäna framhållas, att jag inte givit någon särskild beteckning för den grupp av utsagor som – med de pragmatiska utsagorna som en underavdelning – utsäger att det finns skäl för eller emot att tro något eller den grupp av utsagor som utsäger att det finns enbart teoretiska skäl för eller emot att tro något (för den senare gruppen kunde man använda termen ”teoretiska värderingar”).

²⁶ Edgley s. 159: ”The force of the explanation is precisely to reject the idea that there is something that was the agent’s reason, while allowing that the action, being intentional, was of a sort that there could have been something that was his reason for doing it.”; se närmare s. 158–159 och Gauthier s. 36–38, men även Kemp s. 138, Baier s. 292, Nowell-Smith s. 106.

indicerar då också att skälen inte är sådana att man vill att de inte finns (om "vill att", se nedan i detta avsnitt) – som utförd handling är x att beteckna som frivillig. Det är dock möjligt att undanröja denna implikation, i vilket fall varje avsiktlig handling som utförs på vissa skäl är något som vederbörande "vill göra", även om den t.ex. utförs under tvång. – I detta fall har A (i motsats till det förra) skäl att vilja göra x, men dessa skäl är exakt desamma som skälen för att göra x.

(3) Ett tredje fall är att A har en proattityd till att göra x, antingen en inställning eller hållning, vilka kan innefatta att A gillar att göra x eller att hon bara är intresserad av att göra x. I den mån existensen av en proattityd kan åberopas som handlingsskäl, vilken fråga en stor del av detta kapitel avses besvara, är (3) ett specialfall av (2).

(4) Ett fjärde fall är att A *känner begär eller längtan* efter att göra x (eller eventuellt: att fortsätta att göra x). Ett begär kan inte identifieras som annat än ett begär efter något visst, ett objekt. Objektet kan vara att göra något, att vara något, att uppleva något, att utsättas för något eller att ha något (ett begär att ha något är oftast ett begär att göra något med det man vill ha), att något händer, osv. Att känna begär efter att göra något är således bara ett sätt bland flera att känna begär. För tillfället tas sikte bara på denna sorts begär.

Ett begär är en komplex företeelse, som närmast kan karakteriseras som en hela personens orientering mot målet, dvs. att göra x. A behöver inte ha skäl för att göra x, men kan ha det. I begäret kan ingå böjelser att göra x eller böjelser att göra y, som tros vara kausalt relevant för x. Upplevt behag kan ingå på olika sätt; vid frustration upplevs obehag. Själva begäret kan upplevas som obehagligt, vilket gör att man har skäl att tillfredsställa begäret; själva begärets existens ger då upphov till ett skäl att göra x, fastän man samtidigt kanske vill att man inte hade begäret (jämför uttryck som "slav under lasten"). Inga av dessa företeelser är identiska med begäret. Ett begär och en emotion är på samma nivå i fråga om komplexitet, och det synes mig inte missriktat att direkt säga att ett begär är en emotion. Ett begärs styrka brukar bedömas utifrån hur kraftig reaktionen blir eller kan beräknas bli vid frustration. Som annars vid emotioner finns anledning att skilja mellan episodiskt begär och dispositionellt begär; de begär vi brukar känna tillskrivs oss som del av vår personlighet (karaktär). Men att någon känner eller brukar känna begär efter att göra något är i sig inte handlingsskäl. Att tillskriva någon ett episodiskt begär är inte mer än att säga att hon kommer att göra x, såvida hon inte är eller blir ur stånd att göra x eller ändrar sig (dvs. begäret försvinner). Som

redan sagts, hindrar detta inte att man har skäl att göra x, när man känner begär att göra x, t.ex. därför att man brukar tycka om att göra x.

Fäfängt, utsiktslöst viljande brukar kallas "önskan", och man brukar tala om "hopp", när man vill uppnå ett mål, men detta är oberoende av (ytterligare) egna ansträngningar, samtidigt som dess uppnående är mycket osäkert.²⁷

En längtan synes kunna skiljas från ett begär genom ett element av önskan (vilket inte är typiskt för begär): den som längtar efter att göra x, kan normalt inte göra x vid tidpunkten i fråga. Ett element av hopp är förenligt med både begär och längtan, men torde inte vara typiskt för någondera.

(5) Ett femte fall av att A vill göra x är att A *brukar vilja* göra x på något av de angivna sätten.²⁸

Objektet för viljande behöver inte vara en handling, det kan vara ett faktum. Man vill att något skall vara fallet. När A *vill att p* kan hon

(a) känna begär eller längta efter att p (att p är då alltid något som antas inte ha inträffat); vad nyss sagts under (4) är med vissa omformuleringar tillämpligt.

(b) anse att det finns skäl att åstadkomma att p eller, om det är så att p, förhindra att icke-p; denna situation kan sammanfalla med (a).

(c) känna *den attraktion som utgör kärnan i upplevt behag*. Detta innebär att p hänför sig till ett medvetenhetstillstånd, att A saknar böjelse att göra något, som hon tror skulle leda till att tillståndet upphör, och att A är både benägen att känna böjelse att undanröja det som hon tror kan få tillståndet att upphöra och benägen att känna böjelse att förhindra att något inträffar som enligt vad hon tror skulle motverka tillståndets fortvaro (se ovan avsnitt 8.8).

²⁷ Om dessa begrepp, se Radford, Hinton, Gauthier s. 40–42.

²⁸ I den filosofiska litteraturen är vanligt att man tar "önskan", "vilja", "begär" och besläktade termer som oproblematiska, vilket inte sällan leder till betydande oklarheter (t.ex. hos Gauthier och Woods). Det är ofta svårt att förstå vad engelskspråkiga författare menar med t.ex. "want" och "desire". Till det sagda, se dock White s. 146–150, White (Attention) s. 94–100, von Wright s. 78–79, 82–83, Hare (Pain) s. 37, 39, Baier s. 110–111, 113, 114–115, Nowell-Smith s. 106–111, Alston (Feelings) s. 33–34, Parker s. 90–91, 121, Richards s. 32–36, Emmet s. 115, Hinton s. 78–88, Radford s. 51–53, Edgley s. 157, Foot (Reasons) s. 204.

Min tes är att nyssnämnda arationella viljande (c) utgör *grunden för att vi överhuvudtaget har handlingsskäl*. Om A upplever behag har hon med nödvändighet skäl att göra det som hon tror medför att tillståndet kvarstår och skäl mot att göra det som hon tror för henne ur detta tillstånd. Om A omvänt upplever obehag har hon nödvändigtvis skäl att göra något som hon tror leder till att tillståndet upphör och skäl mot att göra något som hon tror är kausalt relevant för tillståndets fortvaro. Med andra ord: om A nu gillar att göra x (och gör x) har hon nödvändigtvis skäl att fortsätta att göra x, och om A nu ogillar att göra x (och gör x) har hon nödvändigtvis skäl att låta bli att göra x.

Som synes råder en viss asymmetri mellan behag och obehag. Vid behag har A inte med säkerhet några böjelser att göra något. Vid obehag har hon alltid böjelser att göra något. Detta gör att en person som upplever obehag alltid har skäl att göra något positivt, medan den som upplever behag inte alltid har det. Men fastän den som upplever obehag har skäl att generellt göra något som för henne ur tillståndet, är det inte säkert hon kan finna någon konkret lösning – tänk på den som vrider sig i plågor, ständigt söker efter utvägar att lindra smärtorna, men inte finner någon! En situation som den nyssnämnda leder bl.a. till en intensiv längtan efter att bli av med det obehagliga tillståndet.

Av de två mål som för en person med nödvändighet utgör handlings-skäl: fortsatt behag (episodiskt gillande) och undanröjt obehag (episodiskt ogillande), kan det senare betecknas som primärt. I en situation där någon samtidigt upplever behag och obehag är hon nödvändigtvis böjd att undanröja obehaget.

10.4 NÄRMARE OM PRAGMATISKA SKÄL

Ett första steg när det gäller att utifrån den angivna basen vidga kretsen av fakta som utgör handlingsskäl består i att peka på inslaget av teoretisk argumentation: A har skäl att göra det som leder till att t.ex. ett obehagligt tillstånd upphör, men denna (tänkta) kausalrelation kan vara komplicerad och uppdelad på olika led; varje mål på vägen kan då åberopas som skäl.

Vidare är att märka, att vid ett övervägande av vad man skall göra, eller när det annars aktualiseras huruvida skäl finns för eller emot en handling, är situationen ofta sådan, att man inte redan upplever behag eller obehag. Även om man gör det, vore det i det långa loppet förödande att inte beakta vad som kan beräknas ske i framtiden. I praktiken blir

därför hållningar en viktigare ingrediens än inställningar vid pragmatiska överväganden.²⁹ Härmed kommer ett nytt element av generalisering med i argumentationen. Det faktum att A brukar gilla att göra x är ett skäl för henne att göra x, såvida hon inte har skäl att tro att hon just denna gång inte kommer att (episodiskt) gilla att göra x. Om objektet för gillande är personer, saker, osv. är det faktum att A (dispositionellt) gillar personen, osv. skäl för henne att göra något som gör personen, osv. kausalt operativ på hennes medvetenhetstillstånd (att vara i personens sällskap, använda saken, lyssna på musikstycket, osv.). Den omständigheten att A tillfälligtvis inte gillar att göra x hindrar inte att hon fortfarande dispositionellt gillar att göra x (vilket kan fortsätta att fungera som handlingsskäl), under förutsättning att det finns en kausal förklaring till att hon vid tillfället i fråga inte upplever behag (t.ex. en störning, olämplig sinnesstämning) eller att det annars föreligger en undantagssituation. En benägenhet försvinner aldrig plötsligt.

Eftersom man på en fråga, varför man gillar något eller gillar att göra något, inte bara kan svara genom att utpeka en kausalrelation, utan också kan närmare ange vad det är hos objektet som man tror vara kausalt relevant, kan också det (uppfattade) faktum att objektet har viss beskaffenhet, vissa egenskaper, anföras som pragmatiskt skäl.

Ett skäl är en motiverande faktor. Det ger ledning. Att p är ett skäl för A att göra x, om A:s tro att p har förmågan att få henne att göra x.³⁰ (Detta är en nödvändig, men inte tillräcklig förutsättning för att att p skall vara ett pragmatiskt skäl.) A:s tanke att hon kommer att känna böjelse att göra x i framtiden kan inte nu få henne att göra x (eller vilja göra x), men tanken att hon kommer att uppleva behag kan få henne att nu göra x (eller vilja göra x), om hon tror att x är kausalt relevant för denna upplevelse.³¹

Om inget funnes som vore skäl utan att i sin tur ha skäl, så skulle en oändlig regress uppkomma. Den eftersökta fundamentala faktorn måste ha med den mänskliga naturen att göra; den måste kunna utläsas av vad människor faktiskt gör. Det förefaller mig uppenbart att upplevt behag och obehag, och till följd därav också tanken på framtida behag och obe-

²⁹ Se Baier s. 108–113, Pitcher s. 241–242, Parker s. 13, White (Attention) s. 114. – Om inställningar och hållningar, se ovan avsnitten 8.8–8.11.

³⁰ Gauthier s. 91–92.

³¹ Om relationen mellan handlingsorsak och handlingsskäl, se Jareborg s. 114–115.

hag, är faktorer som faktiskt driver människor att göra något,³² samtidigt som dessa föreliggande eller som framtida beräknade fakta kan spela en roll vid argumentation.

Att A gillar att göra x är ett skäl för henne att göra x för vilket det inte finns något annat skäl än den redan förutsatta begreppsliga relationen till behag. (En annan sak är att man kan missta sig i frågan huruvida man gillar något, eftersom det är en empirisk fråga om den tillskrivna kausalrelationen råder.) Det kan därför sägas vara sant redan på begreppslig grund att om A tror att hon gillar att göra x, så vill hon göra x (*ceteris paribus*), och att om A tror att hon gillar att göra x, så har hon *ett* skäl för att göra x.³³ (Motsvarande gäller naturligtvis ogillande och skäl emot.)

Med denna utgångspunkt kan sedan den hypotesen framföras, att endast sådana fakta, som genom teoretisk argumentation kan visas vara kausalt relevanta för de nyssnämnda fundamentala skälen (att A gillar – episodiskt eller dispositionellt – att göra x), är icke-fundamentala handlingsskäl. Att p duger då inte som handlingsskäl, när detta krav inte är uppfyllt, även om det faktiskt skulle vara så att tanken på att p får vederbörande att göra x.

Det har gjorts gällande – framför allt av Nowell-Smith³⁴ – att man ger en ”logiskt komplett” handlingsförklaring, endast om man, i sista hand, kan ange en pro- eller antiattityd som förklarande faktor (även om det oftast är överflödigt att göra detta). Varje anført handlingsskäl är ett skäl bara i kraft av en påvisbar relation till en pro- eller antiattityd. Varje uppställt syfte är ett skäl bara därför att det går att visa att det finns ett slutmål, som är ett medvetenhetstillstånd som innefattar behag. Det förtjänar påpekas, att denna tes avviker från den här framförda på det sättet,

³² Baier s. 260.

³³ Edgley s. 160: ”This notion of wanting to do a certain thing, and its related notion of doing that thing ... are presupposed by the concept of a reason for doing something. The applicability of this concept requires in addition an agent capable of knowing, believing, thinking, or realising that this or that is the case, and of bearing in mind at one and the same time matters of such a sort that his consequent wants could be incompatible. ... In this situation of possible ... conflicts of wants, an agent's reason for doing x is that fact his belief in which entails that he wants to do x. At this basic level, that fact, if it is a fact, is not only his reason for doing x, it is also a reason for doing x: he may be mistaken about whether he would enjoy doing x, or is tired, or hungry; but he cannot be mistaken in regarding these facts, if they are facts, as reasons for doing x, or resting, or eating.” Se närmare s. 159–163.

³⁴ Nowell-Smith s. 113–121, 131 (ett pro-ord blockerar frågan ”Varför (vill du göra x)?”). Nowell-Smith har kritiserats av Williamson.

att den avser handlingsförklaringar och inte förklaring av när en handling är rationell. Det finns ingen anledning att hävda, att endast rationella handlingar är handlingar.³⁵ (En påvisad relation till en attityd ger för övrigt inte alltid underlag för ett omdöme, att handlingen är rationell.)

Av det sagda följer, att varje faktum som står i kausal relation till uppkomsten av framtida behag eller obehag är tänkbart som handlingsskäl. Ifrågavarande relation kan uttryckas med hjälp av modala termer ('nödvändigt', 'sannolikt', 'möjligt', osv.). Insikten om vad som måste, bör eller kanske bör åstadkommas för att uppnå respektive förhindra tillstånden av behag respektive obehag leder till att man uppställer *mål* (på vägen), till vilket eller vilka handlingen är medel. Ett mål (syfte, avsikt med vilken något görs) ger en teleologisk handlingsförklaring: A gör x för att nå syftet y. Men samma sak kan sägas med ett annat verb: A gör y (om hon lyckas) eller A försöker göra y (om hon misslyckas eller ej hunnit lyckas). När A skjuter för att döda B, dödar hon eller försöker hon döda B. Ett syfte kan kallas för ett "framåtsyftande skäl".³⁶

Om vi utgår från att ett mål är rationellt valt, kan ett praktiskt eller pragmatiskt övervägande helt enkelt gå ut på att göra ett rationellt val mellan olika medel att nå målet, varvid huvudvikten kommer att ligga på enbart teoretiska resonemang utifrån generella satser rörande orsakssammanhang. Oftast har man dock att ta hänsyn till den inverkan som sker på andra (eventuellt stående) mål. Omvänt har man vid argumentation för och emot uppställandet av olika mål att beakta konsekvenserna i andra riktningar av de medel som är tänkbara för uppnående av de olika alternativa målen.

Varje faktum är relevant som handlingsskäl – vare sig det rör sig om att något är fallet, var fallet eller kommer att bli fallet – om det har kausal relation till uppnåendet av ett rationellt valt mål. Ibland gör det förhållandet att något är eller var fallet eftersträvandet av ett visst mål begripligt för oss, genom att vi kan placera in handlingen i ett mönster, dvs. vi ser handlingen som företagen av ett visst motiv. A slår t.ex. B därför att B har slagit A:s mindre bror (hämd). Därmed är ingen avvikelse gjord från den teleologiska modellen: att en inträffad händelse eller ett tillstånd ger skäl att uppställa ett mål är förklarligt bara mot bakgrunden av ett annat,

³⁵ Se Jareborg s. 112.

³⁶ Om skillnaden mellan avsikt att göra något och avsikt med vilken något görs, se Jareborg s. 264–270 och White s. 164–166. – Om relationen mellan mål och medel som en konsekvens av vilket handlingsverb som är utgångspunkt, se Jareborg s. 91–95.

mer generellt och kanske stående, syfte, vilket tas för givet.³⁷ Alla människor finner t.ex. obehag i att vara hungriga och törstiga. I praktiken behöver vi därför inte tala om varför det finns skäl att äta och dricka, när vi är hungriga och törstiga: "Jag tänker stanna bilen där borta" – "Varför?" – "Där finns en restaurang" – "Varför är det ett skäl för att stanna bilen?" – "Jag är hungrig". Mer behöver inte sägas.

Om A vill nå ett mål, har hon starkare skäl att välja en väg till detta mål, som innefattar minsta möjliga ansträngning, kostnad, osv. – kort sagt: med minsta negativa inverkan på andra syften. Hon har också starkare skäl att välja en väg som med större sannolikhet än någon annan leder till målet. Förutom dessa principer om *effektivitet* och *större sannolikhet* kan som princip för rationellt val, när vissa mål är givna, uppställas en dessa överordnad *dominansprincip*: om man har flera mål, finns skäl att välja den väg som uppfyller flest av dessa. Om två vägar leder till samma mål, finns skäl att välja den som är säkrare eller mest effektiv. Om målen är graderade finns det starkast skäl att välja en plan som i första hand säkrar de viktigaste målen.³⁸ – De nämnda principerna har i ekonomi och spelteori preciserats i en utsträckning, som det är omöjligt att här ens ge en antydning om. En komplicerande faktor är att probabilitetskalkyl måste utnyttjas.

Det som nyss sagts förklarar i viss mån hur ett skäl kan vara starkare än ett annat, dvs. hur det kan finnas skäl att låta ett skäl ta över, bli avgörande framför ett annat. Men också behag har en kvantitativ aspekt. Kvantitativa överväganden är alltså inte relevanta enbart när ett eller flera mål är förutsatta. Man kan räkna med att en upplevelse är mer intensivt behaglig än en annan, men också med upplevt behag under längre eller kortare tid. Olika handlingsalternativ kan således jämföras och rangordnas utifrån det mått av behag de kan beräknas ge vid en viss tidpunkt eller under en viss tidsperiod.³⁹ Men observera att jämförelsen avser en viss person, och det kan inte bli tal om att använda en kardinalskala. Jämförelser mellan personers upplevelser är visserligen inte uteslutna. Om A tycker illa om a och B tycker om a, så tycker B uppenbarligen bättre om a än A gör. Men ofta är sådana jämförelser omöjliga att utföra, då det inte

³⁷ Om relationen mellan syften (och andra skäl) och motiv, se Jareborg s. 115–122.

³⁸ Se närmare t.ex. Richards s. 27–31, 40–48, 228–229, Edels s. 62–64, Rawls s. 411–424. Om preferenslogik, se Rescher s. 73–98, och om rationella val under osäkerhet också Richards s. 110–120 (han förordar maximiniprincipen: att låta det alternativ som har bästa sämsta resultat gå före t.ex. ett alternativ som har bästa bästa resultat).

³⁹ Se t.ex. Warnock s. 29–30, Gauthier s. 127–131.

finns någon tillämplig jämförelsebas. Och även när de är möjliga klargörs sällan jämförelsebasen på sådant sätt att det framgår varpå ett påstående om att B tycker bättre om a än A gör är grundat. Lättare att jämföra är i och för sig personers reaktioner (och därmed böjelsers styrka), men en sådan jämförelse blir missvisande om man inte samtidigt beaktar hur de jämförda personerna är beskaffade till sitt temperament.⁴⁰

10.5 ÄR HEDONISKA SKÄL PRIMÄRA PRAGMATISKA SKÄL?

Vad jag har sagt är följande: att A tror att hon kommer att uppleva behag om hon gör x är något som faktiskt kan få A att göra x; samtidigt kan det hon tror (dvs. att hon kommer att uppleva behag om hon gör x) utgöra en faktor vid argumentation – det (föreställda) faktum att A kommer att uppleva behag om hon gör x är då per definition ett skäl för henne att göra x. Alla andra handlingsskäl kan förklaras vara handlingsskäl genom att kausala relationer tros råda mellan ifrågavarande (föreställda) fakta och (föreställda) fakta som nödvändigtvis är handlingsskäl. Att observera är att diskussionen rör begreppet handlingsskäl, dvs. vad som är *ett* skäl, inte vad som är en *viss persons* (eller viss typ av persons) skäl, generellt eller i en viss situation. Det är således irrelevant att olika personer gillar (att göra) olika saker. Det relevanta är att begreppet gillande är tillämpligt. Vidare skall märkas, att ett skäl är ”tillräckligt” eller ”gott” som skäl bara om en *ceteris paribus*-klausul är förutsatt.⁴¹

Detta resonemang synes kunna vräkas över ända genom att man helt enkelt antar, att någon inte accepterar att ’handlingsskäl’ betyder vad jag har sagt att det betyder. Ett visst sätt att använda ord kan vindiceras (av pragmatiska skäl). Men möjligheten att göra detta är tämligen kring-skuren när det gäller ’handlingsskäl’, ’rationalitet’ och andra termer som måste förutsättas ha en viss betydelse för att vindikation skall kunna ske.

⁴⁰ Dvs. hur de brukar reagera, vad saken än gäller: om de är stabila, lättrorliga, entusiastiska, känsliga, osv. – Begär kan i styrka jämföras utifrån det maximumoffer personen är beredd att göra för att tillfredsställa begäret; men detta förutsätter att det som offras kan jämföras i fråga om hur mycket man tycker om det som offras. Och begär behöver ju inte vara rationellt grundade (dvs. att ett begär tar över ett annat behöver inte säga något om hur starka pragmatiska skäl som finns).

⁴¹ Richards s. 53.

Det är därför frågan ”Varför bör jag vara rationell?” är så egendomlig. Hur skulle ett svar se ut, som inte utgår från att den som frågar vill ha ett svar, som ger rationella skäl? Frågan kan inte avse huruvida hon överhuvudtaget bör vara rationell, eftersom hon förutsätter att hon skall låta sig övertygas av de skäl som åberopas. En annan sak är att man kan fråga varför man bör hejda sig och överväga skäl för och emot. Här kan ett svar ges och detta kommer bl.a. att innehålla att det kan finnas praktiska skäl att inte överväga, t.ex. i vissa situationer där en snabb handling är mer motiverad än en väl övervägd eller där det är befogat att underkasta sig andras ledarskap. *Orsaken* till att vi inte alltid handlar som vi är böjda att göra och utan att närmare tänka oss för är att finna i att vi är uppfostrade, tränade att beakta skäl för och emot och, särskilt i arbetslivet, ständigt utsätts för påverkan i samma riktning. Föräldrar och andra som utövar denna påverkan har pragmatiska skäl för att göra det.⁴²

En invändning mot den här skisserade teorin är att hedoniska skäl visserligen är primära handlingsskäl, men att också andra finns. Bärigheten i denna invändning kommer att prövas under återstoden av detta kapitel och i de följande två kapitlen. Även om den skulle vara riktig föranleder den dock inte annat än kompletteringar av det sagda.

En mer ingripande invändning är att det är fel att välja just gillande och behag som arkimedespunkt för utvecklandet av pragmatisk rationalitet. Mitt svar härtill är helt enkelt att jag inte kan se någon annan möjlighet att konstruera en sammanhängande och begriplig teori om vad som är rationellt att göra. Att i platonsk anda hävda, att det finns ett särskilt organ eller en särskild fakultet – ett ”själens öga” – som säger oss vad som är pragmatiskt förnuftigt, stöter på oöverstigliga svårigheter, både ontologiskt och kunskapsteoretiskt, var till kommer att det förblir oförklarat varför folk faktiskt handlar i enlighet med förnuftet.⁴³ Att åberopa naturlagar, Guds befallning, eller dylikt, reser genast svårigheten att inget svar står att finna på frågan ”Varför skall jag följa dessa lagar, befallningar, osv.?”. Om svaret är: annars går det illa för dig, du drabbas av Guds straff, osv., så är

⁴² Baier s. 147–148, 315–320, Frankena s. 98, Trigg s. 145–150; se även Taylor s. 178–186. Om varför vi följer de bästa skälen i varje *enskilt* fall, se Baier s. 142–143, 147 (vi vet att det normalt lönar sig att vara rationell). – Frågan varför folk handlar i enlighet med förnuftet besvarar Richards s. 63 med att ”as a brute fact of human psychology, there is a widespread desire to be rational” (se närmare s. 63–71). Att tala om ”desire” i detta sammanhang förefaller dock föga träffande.

⁴³ Se t.ex. Baier s. 89–91, 141.

vi tillbaka i min modell. Något svar kan inte heller ges på frågan ”Varför skall jag göra det som jag finner behag i att göra?”, men denna fråga skiljer sig från den föregående däri att ett svar skulle sakna funktion: alla kommer ändå att i sitt handlande göra så, att de strävar efter att uppleva behag eller åtminstone undanröja det som förorsakar obehag, eftersom alternativet är att gå under. Jag kan således inte ens föreställa mig hur det skulle kunna argumenteras mot att åtminstone en klass av handlingsskäl är sådana som jag har angett eller hur man skulle förstå varandra utan en sådan begreppslig utgångspunkt.⁴⁴ Kan man tänka sig en målinriktad varelse, som behärskar ett språk och kan resonera i teoretiska termer, men inte kan uppleva behag och obehag? Måste inte en sådan varelse vara *konstruerad* av en människa?

Den vikt jag lagt vid hedoniska skäl medför inte att jag accepterar *hedonismen*. Det faktum att behag och obehag är faktorer som utgör grunden för att vi kan ha begreppet handlingsskäl medför nämligen inte att behag utgör målet för allt rationellt handlande. I hedonistiska teorier, såväl psykologiska som etiska, har lust, behag uppfattats som ett mål, dvs. som något som kan skiljas från medlen att nå detta mål. På ett trivialt sätt går det naturligtvis att göra en distinktion mellan det tillstånd som innefattar behag och själva behaget. Men det går inte att orsaka behag på annat sätt än att orsaka det som innefattar behag. Mary McCloskey säger:

As pleasures considered independently of what gives them cannot be described as generically the same or similar, but are only so described by considering what gives them, we cannot say that the pleasure and what gives it stand in the relation of effect to cause. We can cause a pleasant sensation ... only by causing the sensation. ... You can get rid of your pleasure only by getting rid of its object, you cannot simply get rid of the pleasure itself.⁴⁵

⁴⁴ Något annat är att det kan vara på olika sätt obegripligt eller omöjligt att sätta sig in i hur en viss person kan finna behag i att göra något visst; se därom Watt. – Till Baiers egendomliga ”bevisning” av riktiga uppfattningar om vad som är handlingsskäl (s. 298–308), se Gauthier s. 104–106. Dennes eget förslag (s. 34–36, 46–48, 103–104) är dock lika ”question-begging” som Baiers.

⁴⁵ McCloskey (Pleasure) s. 549–550; se även Nowell-Smith s. 137, 139, 141, Baier s. 266–267, Parker s. 100, Sparshott s. 203–204, White (Attention) s. 114–115, Richards s. 35–36. – Motsvarande för begär: om jag har ett begär att göra x, handlar jag på ett sätt för att tillfredsställa begäret, men begärets tillfredsställande kan inte vara ett mål gemensamt för alla handlingar, eftersom begäret alltid är ett begär efter något visst; se t.ex. Kenny s. 45.

Behag framkallat på ett sätt är inte utbytbar mot behag framkallat på ett annat. ”Han gjorde det för nöjes skull”, t.ex., är alltså ingen teleologisk förklaring.

Som psykologisk teori är hedonismen dessutom uppenbart otillräcklig, redan därför att vi gör mycket utan att ha ens hedoniska skäl, t.ex. därför att vi får lust (känner böjelse) att göra det eller därför att intresset fångas (utan att behag är involverat). Även om tillfredsställelsen av ens nyfikenhet skulle kunna sägas medföra behag – vilket inte alltid är fallet – så kan det inte vara så, att det faktum att tillfredsställelsen av nyfikenheten innefattar behag är skäl för att vilja veta något. Ty då skulle A vilja veta huruvida p, därför att det är behagligt att få veta huruvida p, när man vill veta huruvida p. Jämför: A vill döda B, därför att det är behagligt att lyckas döda B, när man vill döda B.⁴⁶

Som hedonister kan man även beteckna dem som utan att begå nyss nämnda begreppsliga misstag uppställer en princip om att kortsiktiga hedoniska skäl går före andra. Men det är svårt för en rationell människa att annat än periodvis konsekvent följa en sådan lustprincip och än svårare att ge en rimlig motivering för att uppställa den (annat än i säregna undantagssituationer: t.ex. för en dödsdömd).

Bristande tid och förmåga gör det omöjligt för en att vara fullständigt rationell, även om man bortser från den begränsning som består i att den mänskliga kunskapen är en bräcklig grund att bygga på. Vad folk tror vara sant är synnerligen varierande och ofta motstridigt. Pragmatiska bedömningar baseras på förutsägelser, som lika ofta är osäkra som säkra. ”One must look before one leaps, but one must still leap.”⁴⁷

Bland de trosföreställningar vi ärver – främst genom uppfostran – eller annars kommer att omfatta utan att självständigt pröva deras rationalitet, intar föreställningar om eftersträfvansvärda mål (dvs. mål som det finns goda skäl att försöka uppnå) ett betydande utrymme. Våra stående, i fråga om rationalitet oprövade, mål präglar vårt beteende som samhällsmedlemmar i sådan grad att Humes tanke att förnuftet bara är en kalkyleringsmaskin, som anvisar medel till givna mål, nästan blir begriplig. Hume, som var hedonist, säger bl.a.:

⁴⁶ Se von Wright s. 79–83. För ytterligare kritik av hedonismen, se Frankena s. 67–75 och Rawls s. 554–560.

⁴⁷ Gauthier s. 49, se närmare s. 48–49.

Reason is, and ought only to be the slave of the passions, and can never pretend to any other office than to serve and obey them.⁴⁸

Våra "passions" skulle ge målen och rörande dessa går det inte att argumentera rationellt:

'Tis not contrary to reason to prefer the destruction of the whole world to the scratching of my finger.⁴⁹

Detta godtyckliga avvisande av rationell pragmatisk argumentation går i våra dagar igen i den formen att man som skäl godkänner varje (föreställt) faktum att p, som – om A tror att p – *orsakar* att A gör x (genom att orsaka en förändring i attityd, som utlöser handlingen, eller passa ihop med en föreliggande attityd, som utlöser handlingen). A handlar då irrationellt bara om hon skulle ha handlat annorlunda, om hon varit medveten om alla fakta.⁵⁰ Skillnaden mellan denna lära, vars ledande företrädare är Stevenson, och Humes är endast att begreppet rationalitet knys till ett dynamiskt perspektiv och inte ett statiskt.

Hos Alf Ross finner vi samma tanke som hos Hume och Stevenson:

Erkendelsens funktion i handlingslivet kan herefter anges således: den kan aldrig *motivere* en handling, men under *førudsætning* af et givet motiv (interesse, indstilling) *dirigere* den aktivitet der udløses.⁵¹

På ett sätt stämmer detta överens med vad jag hävdar: handlingsskäl har att göra med pro- och antiinställningar. Men en kausal analys à la Stevenson och Ross lämnar obeaktat det faktum att beräknade inställningar spelar en roll vid pragmatiska överväganden. En kausal analys må vara riktig på det sättet att man kan säga, att om A inte hade tänkt på att hon skulle komma att ha en viss attityd, så skulle hon inte ha gjort x. Men

⁴⁸ Hume s. 462, se närmare s. 460–465.

⁴⁹ Hume s. 463. Se t.ex. Baier s. 90, 91, 141, 258–266, Kemp s. 112–113.

⁵⁰ Se Stevenson, t.ex. s. 111–130, och därtill Baier s. 90–92, 141–142. Stevensons lära leder till att moraliska skäl sällan är rationella skäl: man kan inte göra något som strider mot ens egna attityder och samtidigt ha beaktat alla fakta, såvida man inte tillgriper ad hoc-förklaringar och urvattnar "attityd" till att bli identiskt med att man har skäl eller förklarar att vilka attityder man har följer av vad man gör (dvs. om man handlar i strid med en tidigare ådagalagd attityd så har man inte attityden längre). Inte heller skulle man medvetet kunna handla i strid mot vad som är rationellt.

⁵¹ Ross s. 388, se närmare s. 387–390.

precis samma sak gäller ju vad Ross kallar dirigerings av aktiviteten. Hela resonemanget faller därför att ingen förklaring lämnas till hur en person kan vara motiverad att göra det som hon finner vara ett lämpligt medel till målet. Om förnuftet kan dirigera, så kan det också motivera, då ett dirigerande av medelhandlingen just är ett motiverande i Ross' mening. A har att välja vad hon skall göra, inte bara att välja vilken väg hon skall ta för att nå det mål som hennes attityder orsakar henne att sträva efter. Kan A välja handlingsväg, så kan hon också välja handlingsmål; kan hon inte välja ett mål som står i överensstämmelse med hennes beräknade (framtida) attityder, så kan hon inte välja någonting. För övrigt är det svårt att förstå att det som bara kan karakteriseras som ett "uttryck för en vis handledisposition"⁵² skulle ha en så framträdande roll som handlingsutlösande faktor. Att inte säga mer som förklaring till varför någon gör något än att hon är så beskaffad att hon brukar göra det är föga övertygande som grund till påståendet att förnuftet saknar förmåga att motivera människors handlande. – Om vad Stevenson och Ross säger förefaller vara plausibelt, tror jag att det beror på att de lämnar termen "attitude" respektive "indstilling" så gott som oanalyserad.

Jag försöker nu ge teoretiska skäl för vad som är att betrakta som handlingsskäl. Som vi förut sett är enda möjligheten att ge skäl för systemet av teoretiska skäl att åberopa pragmatiska skäl (ovan avsnitt 7.3). Växelspelet mellan den teoretiska och den pragmatiska dimensionen kan synas än egendomligare genom att pragmatisk argumentation också *är* teoretisk argumentation. Med andra ord: principerna för teoretisk argumentation kan inte valideras, utan bara vindiceras pragmatiskt. Pragmatiska utsagor kan valideras bara som teoretiska utsagor. Grundvalen för pragmatisk argumentation kan inte vindiceras, men att existensen av pro- och antihållningar är grundläggande pragmatiska skäl kan valideras. – Det behöver väl knappast sägas att de begreppsliga sammanhang som här åsyftas är något annat än en historisk-genetisk förklaring av hur människan har blivit rationell.

10.6 INTRESSE OCH PRAGMATISKA SKÄL

I avsnitten 8.9 och 8.11 nämndes episodiskt intresse och dispositionellt intresse som proinställning respektive prohållning vid sidan av behag och gillande. Man kan vara intresserad av sådant som man inte gillar, vare sig

⁵² Ross 390.

det ger obehag eller varken behag eller obehag. Frågan är nu om existensen av en sådan prohållning utgör ett handlingsskäl. (Jag nämner i det följande inte särskilt det fallet att det finns en annan grund att tro att man kommer av vara episodiskt intresserad av något, däribland att man fortsätter att vara intresserad av det man nu är episodiskt intresserad av.)

Följande fall är irrelevanta:

(a) det man är intresserad av (att göra) är något man gillar (att göra); att göra x beräknas inte enbart fånga ens intresse utan också involvera behag;

(aa) en begreppsligt svårfångad situation är den att man gör x av intresse och detta försätter en i en sinnesstämning som bara kan definieras som frånvaron av känslor som kan innefatta obehag; man känner sig allmänt lugn, tillfredsställd, osv. Det som här är objekt för behag är nästan ogripbart, men det synes mig uteslutet att förneka att det relevanta skälet för fortsatt handlande har att göra med det tillstånd man befinner sig i och alltså inte direkt med att man är intresserad. (Att ha uppmärksamheten fångad av något kan naturligtvis också medföra mer turbulenta sinnesstämningar.) När man på detta sätt upplever behag när man är intresserad, kan utsikten därtill påverka ett rationellt övervägande även i förväg. Åtskilligt av intellektuell verksamhet, konstnjutande, m.m. innefattar behag på detta indirekta sätt;

(b) man har framåtsyftande skäl att göra det man brukar vara intresserad av att göra (jämfört med det man inte brukar vara intresserad av att göra); sålunda kan man kanske räkna med att tjäna mer pengar, vara mer framgångsrik i sitt yrke, osv., eftersom man är benägen att vara uppmärksam och koncentrerad på vad man sysslar med; och

(c) man har skäl att generellt vara intresserad (därför att man "klarar sig bättre i livet"), vilket är detsamma som att man har skäl att försöka förmå sig själv att vara intresserad.

Kvar har vi fallen där A brukar vara intresserad av något utan att hon försätts i en sinnesstämning som innefattar behag, däribland dem där intresset på något sätt är förknippat med obehag. Om intresse står mot ogillande, kanske intresset rent faktiskt tar överhanden. Men måste intresse därför anses vara en rationell faktor? Uppenbarligen inte: man kan säga att A handlar irrationellt när hon låter intresset överflygla de skäl hon har mot att göra x. Även om intresse skulle anses vara en rationell faktor, är det svårt att finna argument för att placera intresse på samma nivå som gillande. Om förhandenvaron av intresse utgör ett pragmatiskt skäl, så är det i allt fall ett svagare skäl än att man gillar (att göra) något.

Det finns emellertid vissa invändningar mot att överhuvudtaget betrakta ett intresse som en rationell faktor. Den åsyftade situationen är att A är neutralt intresserad (hållning eller inställning) – intresset innefattar varken behag eller obehag, ingen förnimmelse eller känsla som man vill ha kvar eller bort – och ingen annan faktor verkar som skäl. Det är då uppenbarligen korrekt att säga att A vill göra det som hon är intresserad av att göra. Men skulle vi i denna situation säga att A har skäl att göra det hon gör, kan jag inte se vad som skulle kunna invändas mot att uppföra alla fall där det är korrekt att säga att A vill göra x som exempel på handlingar utförda av rationella skäl. A skulle då ha skäl att göra x, när hon har lust att göra x, känner begär eller längtan efter att göra x, osv. (och ingen hedonisk faktor är att beakta). Resultatet blir att så gott som allt vad en person gör är rationellt. Detta är oacceptabelt; rationell pragmatisk argumentation skulle förvandlas till en absurditet: alla har lika rätt vad de än säger.

Jag kan således inte övertyga mig om nödvändigheten att ge intresse en självständig plats vid sidan av gillande som en faktor som förklarar när en handling är rationell. Intresset fungerar enbart som en förklaringsgrund (liksom böjelse och begär), inte som en berättigande faktor eller en omständighet att beakta vid övervägande av vad man skall göra (såvida inte intresset åtminstone på lång sikt för med sig behag eller obehag).

Åtskilliga handlingar förklaras som utslag av nyfikenhet.⁵³ A är t.ex. intresserad av att få veta svaret på en fråga. Enligt det sagda är det alltid så, att om A blir tillfrågad varför hon vill veta huruvida p och då säger att hon bara är nyfiken, så har hon inte givit något skäl för att ställa sin fråga, utan endast en förklaring till att hon frågar. Detta hindrar inte att hon ändå kan ha skäl för att fråga, då det ju kan finnas skäl för att vilja veta.

10.7 SJÄLVINTRESSE OCH PRAGMATISKA SKÄL

Vid ett praktiskt övervägande är vanligast att gillande beaktas i formen av en hållning (dispositionellt gillande). Den motiverande faktorn är då ett föreställt framtida episodiskt gillande. Denna tidsfaktor gör – tillsammans med det förhållandet att behag kan upplevas på oändligt många sätt – att i varje valsituation teoretiskt sett finns en oöverblickbar mängd

⁵³ Se t.ex. von Wright s. 81, 83.

av skäl för och emot olika handlingssätt. Det som utfört i dag medför behag ställs mot det som utfört i dag medför behag i morgon eller om tio år (men kanske obehag i dag). Generellt kan väl sägas att man är mer attraherad av att göra det som snabbt ger behag än det som ger behag på lång sikt. Men att konsekvent handla som man är böjd att handla försätter en snart i en situation, där man inte kan tillfredsställa sina enklaste önskemål. Ramen för framtida handlande är beroende av vad man gör i dag. Varje människa som vill överleva tvingas därför hålla sig med en rad tumregler för avvägningen mellan *kortsiktiga* och *långsiktiga* mål, vilka verkar som organiserande faktorer, stående handlingsskäl. Sådana personliga mål, handlingsprinciper och maximer kan sägas konstituera en "livsplan", även om det sällan eller aldrig blir tal om att anta en sådan plan i sin helhet och den ständigt är utsatt för revision. Om man skaffar sig personliga levnadsregler har de den för praktiska överväganden viktiga funktionen, att man i varje särskilt fall slipper beakta skäl för och emot att göra på ett visst sätt, ty genom att anta regeln har man skaffat sig ett stående skäl för att göra det som regeln säger att man bör göra. Undantag kan givetvis göras, antingen i onormala situationer eller så att man för tillfället helt bortser från regeln.

En del stående mål avser mänskliga *behov*. Det rör sig då främst om sådant som är nödvändigt för att man skall kunna fortsätta att leva eller leva utan att domineras av obehagliga upplevelser, t.ex. föda, bostad och mänsklig gemenskap. Att A behöver (göra) något är aldrig ett självständigt handlingsskäl för henne, utan är alltid relativt till ett syfte.⁵⁴

Långsiktiga skäl kan (tämligen oprecist) sägas karakteriseras av att man inte bara tar hänsyn till vad man vill göra, utan mer vad man beräknar komma att vilja göra.⁵⁵

Termen 'intresse' används inte bara för en attityd, utan också bl.a. när man talar om att *något är i någons intresse*. Härmed avses att vederbörande handling bidrar till att öka (eller förhindra minskning av) möjligheterna till förverkligande av relativt långsiktiga mål eller andra stående mål (särskilt behov). Något är i A:s intresse på grund av sina följder på lång sikt –

⁵⁴ Barry s. 48, Richards s. 37–38.

⁵⁵ Gauthier s. 38–40, Foot (Reasons) s. 203–205, Richards s. 40–41. – Till på lång sikt rationellt handlande hör även att man manipulerar med den egna viljan eller dess objekt, t.ex. så att man sätter sig i positioner där man (inte) kommer att vilja – i olika betydelser – göra något visst eller så att viljan (främst avses här begär och böjelser) kan eller inte kan tillfredsställas.

därför att det säkrar A:s framtida position att då kunna tillfredsställa sina behov och annars göra det hon gillar att göra. Även de relevanta följderna av vad det är i A:s intresse att göra brukar betecknas som (A:s) 'intressen'. Det är i denna betydelse man talar om 'gruppintressen', 'samhällsintressen', osv.⁵⁶

Under rubriken "självintresse" faller också lycka: man gör x därför att man tror att x leder till eller bidrar till att man blir lycklig.⁵⁷ Som handlingsmål är lycka tämligen intetsägande: ett långsiktigt mål med ospecificerat innehåll, kännetecknat av att man har möjlighet att göra det man finner behag i att göra. Men det är ju inte säkert att man blir lycklig, även om man uppnår allt man lagt i detta mål. – Psykologisk eudaimonism (lycka är det faktiska målet för allt handlande) är en ohållbar teori (av skäl som liknar dem som kan anföras mot den psykologiska hedonismen).⁵⁸

10.8 PERSONLIG VANA OCH PRAGMATISKA SKÄL

Kan det faktum att A brukar göra x vara ett skäl för henne att göra x och inte bara en sorts förklaring till att hon gör x?

Om A brukar göra x, därför att hon har vissa skäl för att bruka göra x, sammanfaller vanan med en personlig regel. Vanans existens i sig är då irrelevant som skäl. Om A brukar göra x, utan att det finns skäl att regelmässigt göra x, synes inte det faktum att A brukar göra x ha någon vikt vid ett övervägande. Vanan kan ju vara en "ovana". Men finns det varken skäl för eller skäl emot i det särskilda fallet, kunde man tänka sig att det vore rationellt att göra x, när x är det man brukar göra i en situation av ifrågavarande slag.

Ett försök att motivera en sådan standpunkt leder emellertid till att det rationella i att i ifrågavarande läge göra x har att göra med att det är effektivare att göra x än något annat, dvs. man kan uppställa en generell sats av innehåll att det är fysiskt och/eller psykiskt mest ekonomiskt att

⁵⁶ Gauthier s. 160–163, Baier s. 115–118, 124–125, Barry s. 173–186, Richards s. 37, Sesonke s. 64. – Om begreppet *välfärd*, som har nära samband med intressen i sistnämnda betydelse, se t.ex. Barry s. 187–189, Richards s. 38–39, von Wright s. 45–51, 61–62, 86–113.

⁵⁷ Se ovan avsnitt 8.8 efter not 27.

⁵⁸ Se t.ex. von Wright s. 87–99, Rawls s. 548–554. Psykologisk hedonism berördes i avsnitt 10.5.

göra det man brukar göra. Det finns med andra ord ett generellt utilistiskt skäl, som går ut på att man sparar kraft och energi för annat. (Något motsvarande torde inte kunna sägas om de företeelser som i det föregående befunnits inte konstituera självständiga handlingsskäl: intresse, böjelse, begär.) Detta skäl är detsamma som kan anföras till stöd för att skaffa sig vanor, lära sig handla automatiskt eller mekaniskt för att uppnå vissa ständigt återkommande syften. Att existensen av en vana kan citeras som handlingsskäl är således beroende på en presumtion att en generell sats av angiven art är sann. Men om det i det särskilda fallet saknas skäl att spara kraft, psykisk energi, osv., så finns heller inget skäl – *ceteris paribus* – att göra det man brukar göra.

10.9 EGOISM

Så långt ger min skiss av rationellt handlande vid handen, att en persons handling är rationell (åtminstone *prima facie*) om den kan teoretiskt förbindas med ett av personen inom en nära eller mer avlägsen framtid upplevt behag.⁵⁹ Om vi skulle stanna här, så vore den presenterade teorin om rationellt handlande att beteckna som en variant av egoismen.

Jag har tidigare avvisat de underarter av egoism som benämns ”psykologisk hedonism” och ”psykologisk eudaimonism”,⁶⁰ men bara på den grund att de spänner över för mycket. De är uppenbarligen osanna, bl.a. därför att allt mänskligt handlande inte är rationellt.

Den fråga vi nu möter avser emellertid huruvida det är riktigt att mänskligt handlande antingen är egoistiskt eller irrationellt, dvs. om egoismen är en sann teori om rationellt handlande. I så fall skulle en handling som åstadkommer att en annan person upplever behag vara rationell, endast om mitt utförande av handlingen är förknippat med behag för egen del.

Här finns två olika möjligheter. Den ena är att den andres upplevande av behag beräknas inträda som ett led i en kausalkedja, som så småningom leder till behagliga upplevelser för mig. Det andra är att den

⁵⁹ Eftersom situationen sällan är så enkel, att man kan välja mellan att åstadkomma något som innefattar behag och något som innefattar obehag, sker vid ett praktiskt eller pragmatiskt övervägande en vägning av skäl för och emot olika handlingssätt, vilken dock vanligen äger rum mot en bakgrund av stående uppfattningar om vad som det generellt finns skäl att göra.

⁶⁰ Se avsnitten 10.5 och 10.7.

andres upplevande av behag är i sig tillräckligt för att försätta mig i ett medvetenhetstillstånd som innefattar behag.

I det förra fallet råder ingen som helst skillnad från ett vanligt utilistiskt resonemang: det faktum att den andre gillar att jag gör x är ett skäl för mig att göra x, endast om det kan beräknas att den andre därigenom förmås att i sin tur göra något som är till min egen fördel eller avstå från att göra något som är till min nackdel (eller att någon tredje person skall reagera på motsvarande sätt); allt i analogi med att man reparerar en bil för att den skall kunna användas för att färdas dit man vill komma eller ger en hund mat för att den inte skall bita en. Man gör x därför att det ligger i ens intresse att göra x.

I det senare fallet är utförandet av vad den andre gillar att man gör också en sorts medel till upplevandet av behag, men på *exakt samma sätt som utförandet av det man själv gillar att göra* (med kortast tänkbara kausalkedja fram till upplevandet av behag). Det är ett faktum att de flesta människor är så beskaffade att de upplever behag (i form av glädje, tillfredsställelse, osv.) genom att göra vad en del andra människor gillar. Vi är sociala varelser, som upplever emotioner såsom sympati, vänskap, medlidande, respekt, kärlek i olika former, med andra människor som objekt. Dessa emotioner konstitueras bl.a. av våra böjelser eller t.o.m. begär och vårt nöje i att göra vad objektet för emotionen gillar att vi gör. Vi bryr oss om åtminstone en del andra människor, även om vi har en naturlig tendens att bry oss mer om oss själva.⁶¹

Det kan nu hävdas, att allt som behövs för den vardagliga distinktionen mellan egoism och altruism är att vi *inom* den psykologiska egoismen kan, som Andersson & Furberg säger,

skilja tillfredsställelser vid något som har med agenten att göra från tillfredsställelser vid något som inte har med agenten att göra.⁶²

I fråga om begär har vi en liknande situation: om någon har ett begär efter att tillfredsställa någon annans önskemål och lyckas med detta, så

⁶¹ Warnock s. 21. Se även Smart s. 156: "there is no reason why a philosophical materialist should not have a desire to make people happy, and ... this desire provides one possible basis for ethics."

⁶² Andersson & Furberg (Moral) s. 233, se närmare s. 232–236: den psykologiska egoismen är en lek med ord, en sofism, dess stoppunkt en blå dunst. – Om egoism, se vidare von Wright s. 183–186, 188, 205–206, Gauthier s. 81–85, 92, Frankena s. 16–21, Russell (Moral) s. 63–65, Margolis s. 172–173, 178–183, Downie s. 31–35.

blir också det egna begäret tillfredsställt, men tillfredsställandet av detta begär är inte handlingens mål.⁶³

Den möjlighet vi sålunda har att skilja mellan egoism och altruism med bibehållande av tanken, att bara det som på ett eller annat sätt innefattar behag för den handlande utgör handlingsskäl, är inte tillräcklig för att generellt etablera att det faktum att *andra gillar eller ogillar ens handling* utgör prima facie skäl för respektive emot handlingen.⁶⁴ Att A vill vara altruistisk är i sig inget skäl. Om hon blott är böjd, känner begär efter eller är intresserad av att vara altruistisk har hon inte heller något skäl. Om hon på annat sätt vill vara altruistisk måste det finnas något skäl för att vilja detta. En annans behovstillfredsställelse kan vara ett mål som man uppställer för sitt handlande, men handlandet kan likväl vara irrationellt, därför att det inte finns något skäl för att förverkliga just detta mål (man kan t.ex. ha blivit uppfostrad att göra något som det inte finns skäl att göra).

Jag har inte kunnat finna någon tillfredsställande motivering till ett påstående att andras gillande i sig skulle vara en självständig grund för rationellt handlande. För den skull behöver man emellertid inte välja mellan att avvisa andras gillande som en rationell faktor och att stipulera att det faktum att någon gillar att jag gör x är skäl för mig att göra x. Jag tror nämligen att den åsyftade situationen – andras gillande jämte inga skäl för eller emot – är ett marginalfall av det vanligaste av allt: att olika personers handlingsskäl står i konflikt. Utgår vi från att detta dilemma kan lösas på rationell väg – genom att uppställa rationellt underbyggda sociala regler och mål – synes vi också ha en lösning på förevarande problem, eftersom vi då får skäl att betrakta också andras gillande och ogillande som faktorer att beakta vid pragmatisk argumentation genom att de så att säga görs till rekvisit i regler, och efterlevnaden av dessa regler på ett eller annat sätt förbinds med behag eller frånvaron av obehag.

Kan det vara rationellt att offra sitt eget liv för att andra skall få vissa fördelar? Något utförligt svar kan inte ges här. Men det kan framhållas att de som i verkligheten offrar sig för sina barn, för fosterlandet, för "saken", för ett allt överskuggande mål, sällan offrar sitt liv så att säga kategoriskt, utan utsätter sig för en viss risk. Vidare har det en viss betydelse, om man

⁶³ Richards s. 35–36.

⁶⁴ Baier s. 118–121 hävdar, att om det inte "kostar" något, så är det faktum att B skulle gilla att A gör x alltid ett tillräckligt skäl för A att göra x, vilket skäl dock nästan alltid skulle överspelas av ett skäl som pekar i annan riktning.

tror på ett liv efter detta eller t.ex. betraktar sina barn som en del av sig själv. En kamikazepilot handlar rationellt givet ett visst mål, men detta mål är för honom irrationellt. En del personer kan offra sig på grundval av en nu upplevd sinnesro jämförd med en framtida ständig plåga (i praktiken ofta överdriven). Andra kan finna behag i att deras namn senare kommer att äras. Frågan har egentligen samma svar som frågan om det kan vara berättigat att begå självmord.⁶⁵

⁶⁵ Frågan berörs kortfattat av Gauthier s. 133–134 och Richards s. 57.

REGLER OCH RATIONELLT HANDLANDE

11.1 NORMER

'Norm' kommer av latinska 'norma', som betyder 'vinkelhake'. En norm är en måttstock, ett mönster, ett rättesnöre – kort sagt: vad som helst som används som förebild för något annat. En norm är inte en sats eller ett påstående och kan därför inte vara sann eller falsk. Om det finns goda skäl att acceptera eller använda en norm kan denna betecknas som "rationell" (om det finns mer att säga för normen än emot är den "rimlig"). Som "verkliga" normer betraktas ofta bara de som är rationella eller rimliga.

När man i juridiken talar om normer avses i allmänhet normer för mänskligt handlande (handlingsmönster, standarder för mänskligt beteende), vilka också är uppställda i förväg. Sådana normer kan vara givna genom regler eller vara "tillfälliga", dvs. uppställda för ett visst tillfälle, det må ske genom lagstiftning, domslut, order eller på annat sätt. Uppställandet av en tillfällig norm kan vara giltigt – dvs. ske i enlighet med gällande regler – men det går inte att i det sammanhanget finna något som "gäller" (eftersom frågan om något, t.ex. en regel, gäller har att göra med efterlevnad på lång sikt). Normer kan klassificeras på en rad olika sätt; ett av dem avser normgivare, ett annat normadressater.

Som synes skiljer jag mellan å ena sidan normen och å andra sidan det varigenom normen (mönstret för handling, osv.) ges, dvs. regeln, domslutet, osv. Det är inte vanligt att man gör denna distinktion. Man säger helt enkelt att en rättsregel *är* en norm, osv. Jag finner detta språkbruk vara missvisande, eftersom t.ex. deontiska operatorer ("skall", "får inte",

”kan”, osv.), som utgör del av en regel, inte tillhör det handlingsmönster som regeln uppställer.¹

I sociologin används normbegreppet för empiriska regelbundenheter i grupp beteende (konvergerande beteende). Därav avleds ’normal’; det normala är det vanliga, genomsnittliga, från majoriteten icke avvikande.²

Termen ’normativ’ används på ett tämligen oprecist sätt som synonym till ’(handlings)dirigerande’ eller ’(handlings)motiverande’. Försöker man precisera termens betydelse synes man finna följande huvudbetydelser:

S är *normativt* om

(1) S (a) är eller (b) bör vara en norm, eller

(2) S (a) står eller (b) bör stå i en viss relation till en norm.

Enligt den första tolkningen är alla normer normativa. Enligt den andra är något annat än normer normativt. Den relation till en norm som i så fall gör att S är normativt kan vara varierande; här skall blott några exempel ges. S kanske ger (uppställer) en norm; i så fall är regler, befallningar och definitioner (i synnerhet stipulativa) normativa – observera att personer som bokstavligen ger normer inte kan betecknas som normativa. S kanske innehåller en eller flera normer; i så fall är bibeln och lagboken normativa. S kanske är en del av en norm. S kanske kan härledas från en norm eller något som på annat sätt är normativt. En utsaga av innehåll att S är en norm eller att S är normativt kan redan på grund av innehållet sägas vara normativ. Vanligast är dock att som *normativa utsagor* beteckna utsagor, som är sanna därför att en regel gäller, jämte utsagor som kan härledas från sådana normativa utsagor.³ Ett begrepp brukar kallas normativt, därför att det är särskilt användbart när det gäller att uppställa normer; typexempel är de deontiska begreppen (böra, skola, få, osv.) och normativa predikat såsom ’att ha rättighet att ...’ och ’att ha skyldighet att ...’.

Verkligheten är normativ på det sättet att varje faktum är en norm för tro. Denna normativitet är en normativitet per definition. Begreppet tro är sådant, att en tro med logisk nödvändighet är rätt eller fel. Det måste då finnas något som tron kan jämföras med, något utifrån vilket

¹ Om normer, se t.ex. Ross (Norms) s. 78–112, Grimmer s. 49–52, Raz s. 122–127. Observera att Ross (Norms) s. 34–35, använder ”so it ought to be” som operator för s.k. direktiv och därmed för ”normer”, utan att ange vad ”ought” betyder.

² Se t.ex. Baier s. 125, Ross (Norms) s. 81–82, Grimmer s. 49, Fredriksson s. 102–103.

³ Raz s. 45–50.

man kan avgöra om den som tror att p har rätt eller fel. Denna norm är någon sorts verklighet (fakta). Det är en tautologi att säga, att det är rätt att tro att p, om p, och fel att tro att icke-p, om p. Detta gäller också för en tro som avser existensen av normer och värden (även om en del anser att det inte finns några normer eller värden).⁴ Att verkligheten på detta sätt är normativ är inte detsamma som att verkligheten genom sin beskaffenhet direkt ger normer för handlande.⁵ Huruvida att p är en norm för mänskligt handlande eller annars normativt för mänskligt handlande är en empirisk fråga. Det ligger aldrig någonting ”i sakens natur”.

Edgley har hävdat, att varje handlingsskäl är normativt (eller preskriptivt).⁶ Detta synes mig inte vara särskilt upplysande. Det är riktigt på det sättet, att om att p är ett skäl för att göra x, så uppställs x därigenom som en tänkbar norm för handlande. Men härigenom får vi ingen förklaring av hur handlingsskäl verkar. (Bakom påståendet kan ligga tanken att det som är normativt har en faktisk motiverande verkan eller en motiverande funktion.) Inte heller får vi någon träffande karakteristik av begreppet handlingsskäl, utan snarast ett exempel på hur ’normativ’ kan användas.

11.2 DOGMATISKA REGLER

En regel uppställer ett handlingsmönster. Handlingsmönstret gäller för ett obestämt antal fall. En regelformulering får inte innehålla bestämt singulära termer. En regel är *dogmatisk* (se vidare nedan avsnitt 11.5), om den är avsedd att alltid följas.⁷

Till handlingsmönstret är knuten en *deontisk operator*. Regeln utsäger att någon *skall* eller *får* eller *skall inte* (= får inte) göra x. Regeln ger uttryck för ett *påbud*, en *tillåtelse* respektive ett *förbud*. Från normlogisk synpunkt

⁴ Edgley s. 84–89, 93, Edgley (Hume’s Law) s. 111. Det är denna begreppsliga relation som gör att det är fel att tro vad som inte är sant, inte t.ex. det faktum att osann tro normalt medför obehagliga konsekvenser (detta är snarare ett skäl för att ha begreppet tro – ett sådant argument förutsätter dock att vi redan har detta begrepp).

⁵ Se därom för rättsteorins del, Grimmer.

⁶ Edgley (Hume’s Law) 109–110, 118.

⁷ Till det följande, se t.ex. Hart s. 27–41, Ross s. 188–205, Ross (Norms) s. 106–112, 130–133, Raz, särskilt s. 50–60, 121–186, Ekelöf, Strömberg, Taylor s. 33–35, 213–217, Kemp s. 113. Rörande deontisk logik, se t.ex. von Wright (Deontic) och Ross (Norms) s. 116–184.

räcker det med att ha en av dessa modaliteter som utgångspunkt. De två andra kan sedan definieras med hjälp av den valda. Väljer vi påbudet (att göra x) som grundläggande, är förbudet ett påbud att inte göra x, och tillåtelsen en konjunktion av icke-påbud att göra x och icke-påbud att inte göra x. Väljer vi tillåtelsen som grundläggande är förbudet en icke-tillåtelse att göra x och påbudet en icke-tillåtelse att inte göra x.

En regel kan vara antingen *kategorisk* (undantagsvis) eller *hypotetisk*. I det senare fallet aktualiseras handlingsmönstret under vissa villkor.

Av praktiska skäl måste man modifiera den normlogiska modell jag nu har antytt. Skulle man kräva, att varje regel uppställer ett handlingsmönster, skulle reglerna i t.ex. ett rättssystem bli alldeles för invecklade och ohanterliga. När vi talar om regler avser vi ofta bara sådant som ger ett fragment av en hypotetisk handlingsregel. Regelnheten bestäms av det sätt varpå normen presenteras språkligt. Ett system av regler blir mycket lättare att överblicka och hantera med en medveten begrepps-bildning inom ramen för systemet, där begreppen fungerar som knutpunkter, analogt med knutpunkterna i ett järnvägsnät.

För att minimalt göra rättvisa åt strukturen hos ett system av regler måste man åtminstone skilja mellan *förhållningsregler* och *definitoriska regler*. De senare kännetecknas av att de anger vad vissa ord betyder eller under vilka förutsättningar ett ord är tillämpligt när det förekommer i förhållningsregler. De definitoriska reglerna – eller en del av dem – kallas ibland *kvalifikationsregler*, emedan de anger förutsättningar för uppkomsten av rättsliga kvaliteter (här förutsätts alltså att regelsystemet är juridiskt; ett lands rättsordning består av ett synnerligen komplicerat system av förhållningsregler och definitoriska regler).

Inte heller denna indelning ansluter nödvändigtvis till det sätt varpå reglerna formuleras språkligt. Stipulativa definitioner i lagtext är en ganska vanlig företeelse. Men ännu vanligare är att en definitorisk regel måste konstrueras på ett underlag av ett komplex av regler som är formulerade som förhållningsregler.

Ett sammanhang av definitoriska regler och förhållningsregler, där de senare är knutna till de förra, kan kallas för ett institut (eller institution). Förhållningsreglerna är då begripliga bara mot bakgrunden av de definitoriska reglerna, vilka särskilt i spel kan verka artificiella och ofta är godtyckliga. I juridiken är särskilt av intresse de institut som kallas rättigheter.

Utifrån ett eller flera *givna* institut kan man skilja mellan ”nakna” och ”institutionella” fakta – de senare är relativa till genom instituten skapade begreppsvärldar. Att observera är emellertid att alla begreppsvärldar är

skapade eller som om de vore skapade. Det finns ingen verklighet som är mer "verklig" än någon annan. Den juridiska världen är lika verklig som den fysiska; sociala fakta är inte i mindre grad fakta därför att de är sociala. I dagligt tal skiljer vi ibland mellan verkligt och överkligt, allteftersom något är sinnligt fattbart eller ej. Men vad man ser, hör, osv. är avhängigt av vilka kunskaper man har och vilka begrepp man använder eller är van vid.⁸

Bland förhållningsreglerna finns en viktig distinktion att göra mellan de regler som konstituerar skyldigheter (påbud och förbud) – vi kan kalla dem *pliktregler* – och de som inte gör detta. Till de senare hör regler som anger att man får göra x (*permissiva regler*). I ett rättssystem är permissiva regler sällsynta annat än som undantag till pliktregler. Att det är tillåtet att göra något behöver inte utsägas, utan framgår indirekt av pliktreglerna.⁹

Vissa regler anger att någon *kan* göra något. Detta 'kan' skall inte förväxlas med 'får'. Regler som anger att någon kan göra något (*kompetensregler*) förlämnar personer – eventuellt med vissa kvaliteter – en förmåga att göra något som de annars inte kan göra. I ett rättssystem ger en kompetensregel en förmåga att åstadkomma att rättsliga kvaliteter uppkommer (vilket i sin tur kan ge – tack vare någon kompetensregel – en annan person viss rättslig kompetens).

Bl.a. Searle och Ross har försökt skilja mellan *regulativa* och *konstitutiva* regler, med utgångspunkt i att de förra reglerar ett beteende, som redan existerar eller på annat sätt är oberoende av reglernas existens, medan de senare skapar eller definierar nya former av beteende.¹⁰ Parkeeringsregler skulle sålunda vara regulativa, därför att bilparkering är en "naturlig" aktivitet, medan t.ex. schackregler skulle vara konstitutiva. Jag tror att denna distinktion är mer problematisk än upplysande, såvida det inte är just distinktionen mellan å ena sidan pliktregler och permissiva regler och å andra sidan kompetensregler och definitoriska regler

⁸ I frågan, se Searle s. 50–53, Anscombe s. 3–4, Margolis s. 130–150, Olthuis s. 114–117, Melden, Kovesi och Hudson s. 69–73.

⁹ Det skall dock framhållas, att det inte är ovanligt att *sanktionsregler* inte är formulerade som pliktregler utan som permissiva regler (dvs. de är fakultativa). Observera för övrigt att anförda distinktioner skär över indelningar i *primära* och *sekundära* (rätts)regler; se därom t.ex. Hart s. 77–96, Ross s. 253–256, Ross (Norms) s. 114–115, Ekelöf s. 168–170 och Raz s. 153–156, 162–167, 174, 197–200.

¹⁰ Searle s. 33–42, Ross (Norms) s. 53–57.

som avses. Men i så fall är distinktionen inte särskilt väl förklarad. Som Warnock framhåller,¹¹ är det dels så att

there is always some way of saying what a person acting as some rule requires would be doing, which makes no mention of that rule, and therefore there is always something that he could do, whether or not there were such a rule,

dels så att även om det finns regler som skapar nya möjligheter till meningsfullt handlande (t.ex. "schacka"), så är det mer en tillfällighet om och när sådana skapas (det går alltid att skapa sådana möjligheter genom definitioner). För övrigt konstituerar uppställandet av parkeringsregler möjligheten till nya handlingar: t.ex. att parkera rätt och att parkera fel. Vidare måste den som vill parkera sin bil beakta vad 'parkera' betyder (eller hur lagen definierar "parkera").¹²

11.3 SKÄL FÖR ATT HA REGLER

Varför har vi regler? Alternativet är att låta saker sköta sig själva eller att alltid – om man vill vara rationell – försöka noggrant överväga alla skäl för och emot när man ställs inför ett praktiskt problem. Ett skäl för att uppställa regler är därför generellt att man inte tolererar att saker sköter sig själva eller att det annars är önskvärt att ett visst beteende blir det normala. Ett annat skäl har att göra med vad som kan kallas *rationalitetens paradox*: att det sällan är rationellt att vara så rationell som det står i ens förmåga att vara, därför att man då aldrig skulle hinna göra något annat än att överväga vad man skall göra. Detta allmänna skäl har dock större relevans för tumregler (se nedan avsnitt 11.5) än för dogmatiska regler, och jag skall här därför något närmare beröra bara det förstnämnda skälet.

Dogmatiska regler uppställs alltså för att vissa mål skall nås, kanske för att förhindra att skador av olika slag inträffar eller för att undanröja olägenheter som följer av att människors beteenden i vissa hänseenden inte är likformiga, däribland dem som kan följa av att man inte kan beräkna sin framtid, emedan man är mycket osäker på hur andra människor kommer att handla. Egendomligt nog kan det också vara ett syfte

¹¹ Warnock s. 37–38.

¹² För annan kritik, se Holborow. Se vidare nedan avsnitt 11.3.

med att uppställa vissa regler att de skall försvåra utförandet av något (vissa spelregler, t.ex. vid tjuvfåktning och i åtskilliga idrottsgrenar).

Det finns särskild anledning att betona reglernas funktion som befordrare av social harmoni: de koordinerar en eller flera personers varierande syften, mål och intressen, de möjliggör samarbete och att tvister avgörs på ett oblodigt sätt, de förhindrar och undanröjer konflikter (bland annat därför att deras existens skapar förväntningar om hur människor skall handla, vilket leder till säkrare förutsägelser av vad som kommer att hända i samhället). Existensen av regler ger viss säkerhet beträffande bedömningar hur man kommer att bemötas av dem som har makt. Utan regler ingen rättvisa. Livet i ett samhälle utan regler (som gäller) skulle med all sannolikhet bli som Hobbess sate: "solitary, poor, nasty, brutish, and short".

Sådana allmänna skäl för att reglera kan motverkas av andra. Reglering kan vara obehövlig, därför att det man vill uppnå ändå kommer att inträffa. Reglering kan vara poänglös, därför att den kan beräknas bli ineffektiv. Reglering kan föra med sig nackdelar som väger tyngre än fördelarna. Även om det finns behov av reglering, och denna kan beräknas bli effektiv, kanske det tvång den kräver kommer att upplevas som så pressande att en dålig situation ersätts av en sämre.¹³

Skälen för att överhuvudtaget ha regler på ett visst område är således utilistiska: det måste finnas skäl att vilja styra människors beteenden eller att skapa en viss procedur för uppnåendet av vissa mål. Härunder faller även tävlingsformer och tidsfördriv som kan fänga folks intresse, bl.a. därför att de av en del personer kan utövas med skicklighet; att lyckas i något hänseende leder ofta till behagliga sinnesstämningar av tillfredsställelse, maktkänslor, osv. Här kan erinras om vad Rawls kallar "den aristotelianska principen":

other things equal, human beings enjoy the exercise of their realized capacities (their innate or trained abilities), and this enjoyment increases the more the capacity is realized, or the greater its complexity.¹⁴

¹³ Till det sagda, se Warnock s. 36–39, Nowell-Smith s. 227–230, Kovesi s. 84, Gauthier s. 163–168, Baier s. 132–133.

¹⁴ Rawls s. 426, se närmare s. 424–433. Denna "princip" är en empirisk generalisering och kan inte rimligen utnyttjas så som Rawls utnyttjar den; se därom Barry (Justice) s. 27–32.

Den väsentliga fördelen med att uppställa regler (t.ex. genom lagstiftning), jämfört med att låta regler växa fram genom social sed, ligger i den snabbhet varmed man kan möta förändrade förhållanden och den relativt säkrare uppfattning om regelns innehåll som man vinner genom att regeln fixeras språkligt.

En andra fråga är varför vi har just de regler vi har. Svaret kan vara historiskt-genetiskt eller på annat sätt kausalt: vi har dem av vana, tradition, som en konsekvens av maktförhållanden, osv. Men sådana förklaringar duger inte för att berättiga en regels existens. En viss regel är berättigad bara om det finns goda skäl att ha just den regeln. Ibland kan det dock vara så att inga särskilda skäl behövs utöver dem som kan anföras för att överhuvudtaget ha en regel: uniformitet är målet, sedan gör det detsamma vari uniformiteten består. (Sådana fall är sällsynta; t.o.m. när det gäller på vilken sida av vägen man skall färdas i ett visst land kan sakliga skäl anföras.)

Frågan ”Vilken regel skall vi ha?” indicerar ett praktiskt problem, vilket som alla praktiska problem bör lösas efter ett övervägande. När det gäller lagstiftning finns uppenbarligen stort utrymme för olika uppfattningar om vad man skall göra, dels på grund av att olika personer gör olika bedömningar, har olika (stående) uppfattningar om hur verkligheten är beskaffad och om vad som kommer att hända när man uppställt en viss regel, dels på grund av att olika människor kommer att påverkas olika (det ligger i vissas men inte i andras intresse att en viss ordning genomförs).¹⁵ Mycket av politisk teori består i försök att finna procedurer för lösningar av sociala problem med ett minimum av nackdelar. Det gemensamma bästa är inte lika med summan av de enskildas bästa.¹⁶ Samhällsintressen och nationella intressen behöver inte sammanfalla med det gemensamma bästa. I praktiken får gruppintressen en mycket större roll än vad som vore fallet om frågan, vilken regel vi skall ha, besvarades med beaktande av alla föreliggande skäl för och emot (därför att de politiska partiernas roll som maktfaktorer är beroende av att de företräder gruppintressen). Inte heller kan frågan alltid ställas så enkelt som vilken regel vi skall ha (om någon). I allmänhet står valet mellan att behålla en regel eller att ändra, ersätta eller avskaffa den, varvid är att beakta att varje förändring medför vissa nackdelar (just genom att en ändring sker).

¹⁵ Se t.ex. Warnock s. 39, Nowell-Smith s. 230–236.

¹⁶ Här skall blott hänvisas till Barry, särskilt s. 190–235, och Downie.

Den i slutet av föregående avsnitt omtalade distinktionen mellan regulativa och konstitutiva regler torde vara mer hållbar om den görs till en distinktion mellan regler med olika typer av motiveringar.¹⁷ Först genom förekomsten av straffrättsliga regler skapas möjlighet att begå brott, men det är inte avsikten med dessa regler att skapa denna möjlighet, utan syftet är att styra samhällsmedlemmar från eller mot visst beteende. Genom förekomsten av schackregler regleras det sätt på vilket figurer flyttas på ett rutat bräde, men syftet är att skapa en möjlighet till tävlan. Genom förekomsten av testamentsregler regleras det sätt på vilket egendom överlämnas till andra vid någons död, men syftet är att skapa en möjlighet att ge bort något fastän man inte längre lever. Det är givet att frågor om kompetens aktualiseras mycket oftare när syftet är att skapa en procedur, ett spel, en konventionell ordning för att nå ett visst mål, än när syftet är att dirigera människor i viss riktning. Det finns i det förra fallet alltid skäl att begränsa relevanta handlingar per definition till att kunna utföras endast av vissa typer av personer – vem bör kunna döma, skjuta mål, viga, göra testamente, schacka? – för att syftet inte skall motverkas eller omintetgöras eller annars oönskade konsekvenser uppträder. Frågor om kompetens är dock inte begränsade till regler med konstitutivt syfte: före 1965 kunde enligt svensk rätt en person under 15 år inte ”begå brott”, från och med 1965 kan hon det.

11.4 REGLERS EXISTENS SOM PRAGMATISKA SKÄL

Den i förevarande sammanhang mest intressanta frågan är i vad mån existensen av en regel kan utgöra handlingsskäl. Alla skäl är fakta (eller vad som uppfattas som fakta). Men regelformuleringar är inga påståenden. Regler är inga fakta. Regelformuleringar är varken sanna eller falska. De har vanligen indikativ form, men det är möjligt att översätta dem till imperativa satser, även om det skulle bli väldigt klumpigt att formulera en lagtext på detta sätt (”Gör x, alla!”, ”Gör x, domare, om p!”) i stället för att använda indikativa satser som innehåller deontiska termer. Formuleringar i imperativisk form har sin största roll vid råd, befallningar, böner och liknande.

¹⁷ Se Warnock s. 38.

Mot varje regelformulering står emellertid ett påstående, en *normativ utsaga*. Om en regel är formulerad i indikativ form är regelformuleringen och motsvarande normativa utsaga identiska till formen. Den normativa utsagan är elliptisk och kan utfyllas med en angivelse av det system vari regeln hör hemma eller en angivelse av för vilka regeln gäller: "enligt svensk rätt", "i vår förening", osv.¹⁸ Den normativa utsagan är sann, om motsvarande regel gäller. Vilka faktorer som avgör om en regel gäller varierar beroende på vilken sorts system som är aktuellt. Det gemensamma för regler som gäller är att de är till övervägande del accepterade av den grupp för vilken de är tillämpliga.¹⁹ I allmänhet uppkommer inga större svårigheter att bestämma om en regel gäller, när den är medvetet formulerad och uppställd att användas av en viss grupp (associationsregler, spelregler, lagregler, osv.), eftersom i så fall normalt vissa formella krav avseende dess tillkomst måste vara uppfyllda, dvs. regeln skall vara giltig. Att närmare bestämma förutsättningarna för att en regel skall anses gälla är dock ett komplicerat företag (jämför de oändliga diskussionerna om vad som menas med "gällande rätt"), som jag inte kan ge mig in på här. Det kan dock framhållas att höggradigt negligerande av regler, som en gång kommit att gälla, leder till att de upphör att gälla, de blir obsoleta.²⁰

En *normativ utsaga* kan vara *primär*: den svarar då direkt mot en regelformulering, eller *derivativ*, i vilket fall den utgör en precisering av en *primär normativ utsaga*.²¹ Rättsanvändning innefattar en övergång

¹⁸ Richards s. 17–20, Raz s. 45–50. I svensk litteratur har distinktionen för juridikens del särskilt betonats av Hedenius, s. 53–58, som talar om äkta och oäkta rättssatser; se därtill t.ex. Marc-Wogau (Studier) s. 170–178. Distinktionen spelar för övrigt en viktig roll i Kelsens rättsteori.

¹⁹ Se t.ex. Richards s. 13–14, Warnock s. 43–46, Ross (Norms) s. 82–105, Raz s. 60–69, 197–208, Hart s. 97–120, von Wright (Deontic) s. 70–71, Baier s. 123, 125–126, Kemp s. 115–117, Fredriksson s. 102.

²⁰ Raz s. 202: "It is characteristic of norms that the type of reasons for action which they constitute are in general weighty and important reasons for action. Hence the tendency to think that if a law has lost much of its importance as a reason for action, because of its general disregard, it is no longer a law. But where normative systems are concerned it seems reasonable to allow this consideration of the weight of individual norms as reasons for action to be overridden by consideration of the more systematic nature of the norms. Because they belong to a system characterized by the organized application of laws by specially appointed organs, even laws largely disregarded and neglected are laws so long as they are recognized by these organs."

²¹ Richards s. 20, 22.

från regelformuleringar till normativa utsagor, och därefter ett handlande i enlighet med ett omdöme, som är en derivativ normativ utsaga.

Det faktum, att det är *tillåtet* att göra x, är aldrig tillräckligt skäl för att göra x. Att A får plocka blåbär i grannens skog är inget skäl för henne att gå dit och plocka blåbär. En permissiv regel utövar inte något tryck i en *viss* riktning;²² av den följer inte mer än att det – *ceteris paribus* – inte finns något skäl mot att göra x.

Det faktum, att A *kan* (= har kompetens, rättslig förmåga, osv.) att göra x, är lika litet ett tillräckligt skäl för att göra x som det faktum att det är tillåtet att göra x. Att A har kompetens att upprätta ett testamente är inget skäl för henne att göra det. Men kompetensregler har dock en mer vägledande funktion än permissiva regler, eftersom de öppnar handlingsmöjligheter som annars inte skulle finnas.

Det faktum, att det är *förbjudet* eller *påbjudet* att göra x, är inte heller tillräckligt skäl för att göra x,²³ utom i en situation som har att göra med utövandet av konventionell kompetens. Om man t.ex. vill upprätta ett testamente, måste man göra vad som enligt de definitoriska reglerna rörande vad "testamente" betyder är logiskt nödvändigt för att ett testamente skall komma till stånd. Målet kan inte nås utan att följa vissa regler och dessa (definitoriska regler) kan formuleras som förbud och påbud, om det är förutsatt att målet skall nås. Man kan inte nå sitt mål att besegra B i schack utan att följa reglerna. I och för sig är detta inte egendomligare än att A inte kan nå sitt mål att döda B, om han inte åstadkommer ett resultat som faller under beskrivningen "B är död". (En annan sak är att man kan för vissa typer av regler – främst spelregler – efter överenskomme också ändra de regler som gäller, eventuellt bara tillfälligt.)

I nyssnämnda situation fungerar definitoriska regler som kanaliserande faktorer; de bestämmer vilka handlingar som skall utföras för att ett mål skall uppnås. Om man annars har skäl att göra det som är påbjudet eller inte göra det som är förbjudet har också att göra med vilka mål man har, men på ett mer indirekt sätt. Avgörande från rationell synpunkt är – om vi bortser från etiska skäl – vilka obehagliga konsekvenser man (med viss sannolikhet) riskerar vid en regelöverträdelse: straff, uteslutning ur en

²² Raz s. 170–172 anser därför permissiva regler inte vara normer (i motsats till pliktregler och kompetensregler).

²³ Warnock s. 39–41, Nowell-Smith s. 120, 226–227, Gauthier s. 90–91. – En pliktregel kan vara irrelevant helt enkelt därför att A inte är adressat (se t.ex. Warnock s. 41–42).

förening, förlorad anställning, omgivningens förakt, minskade förmåner, osv. Ibland är också att beakta att efterlevelse av en regel belönas.

Det faktum att det är förbjudet att göra x eller påbudet att göra x kan emellertid fungera som motiverande faktor på ett annat sätt: förbudet eller påbudet riktar uppmärksamheten på ett regelalternativ, och personen finner denna regel vara väl grundad. Men då är det inte det faktum att något är förbjudet eller påbudet som är avgörande skäl, utan skälen för att göra så som regeln föreskriver.

Man följer ofta regler av vana, därför att man blivit lärd eller konditionerad att följa dem. Detta innebär inte automatiskt att man handlar rationellt. Men det kan ju också vara så, att man "känner sig bunden" att följa en regel, man upplever obehag vid en överträdelse, känner sig böjd att inte överträda regeln, osv.²⁴ Räknar man med att uppleva obehag vid en överträdelse har man skäl att inte överträda regeln (men det kan ju finnas skäl som verkar i annan riktning).

En efterlevelse av en regel är inte heller nödvändigtvis rationell därför att man kan åberopa t.ex. "lagens auktoritet" eller att reglerna är givna av kompetenta personer, såvida man inte därutöver har skäl att tro att regeln är väl grundad, eller att "auktoriteterna" haft tillräckliga skäl för att uppställa regeln och att dessa är relevanta för en själv.²⁵ Här finns ingen skillnad mot vad som gäller beträffande auktoriteter²⁶ på ett rent teoretiskt område: man tror vad experten säger därför att man har skäl att tro att hon har särskild insikt och är uppriktig.

Envar människa har emellertid synnerligen begränsad möjlighet att utröna konsekvenser av olika handlingssätt, varför man i praktiken i stor utsträckning måste lita på att uppställda regler är välgrundade. Regler av alla slag kan ses som ackumulerad mänsklig visdom, som hjälpmedel för

²⁴ Ross (Norms) s. 84–85, 104. – Viss forskning tyder på att barn först efter 8 eller 9 års ålder kan förstå, att en regel inte bara är något som skall följas, utan också att det kan finnas skäl för och emot att följa eller acceptera den. Härmed sammanhänger oförmåga att skilja mellan regler och regelbundenheter, mellan sociala regler och naturlagar. Detta har uppenbarligen stor betydelse för inställningen till moralregler och konventionella regler. Se t.ex. Piaget s. 69–71, 80, Wertheimer s. 141–148 och Meynell (Euthyphro) s. 226.

²⁵ Inte ens en guds auktoritet (allsmäktighet) duger som skäl. Antingen lyder man därför att man är rädd att straffas eller hoppas på en belöning – men då är det ju inte säkert att guden har rätt – eller också därför att guden vet bäst, alltid har rätt – men då kan detta avgöras utan hänsyn till att det är guden som befäller (han har inte rätt *därför* att han är allsmäktig). Se Meynell (Euthyphro), Gauthier s. 139, 143–145, Baier s. 6–9.

²⁶ Om skillnaderna mellan att vara en auktoritet, ha auktoritet (berättigad makt och inflytande) och att ha auktoritet att (vara behörig att), se Downie s. 74–76.

att kompensera brister i erfarenhet, kunskaper, förstånd och tid. Dessa omständigheter medför att det kan vara mest rationellt att för egen del uppställa regler eller principer, som hänför sig till andra regler.²⁷ Om man gör till regel att t.ex. följa lagens regler har man därigenom för egen räkning skapat ett stående skäl för att följa lagens regler. Anledningen till att man gör detta kan vara densamma som anledningen till att man överhuvudtaget uppställer personliga levnadsregler: för att slippa ta ställning utifrån de skäl som råkar finnas i en konkret situation.²⁸ Ett beslut att ständigt vara laglydig skulle dock knappast vara rationellt om inte också beaktar sådana skäl som förut nämnts: risken för negativa reaktioner²⁹ eller att lagstiftarna besitter särskild insikt och bedömningsförmåga.

11.5 TUMREGLER

Dogmatiska regler är avsedda att alltid följas. Undantag är inte logiskt möjliga annat än som kvalificeringar eller specificeringar av reglerna. Undantag till en dogmatisk regel blir en del av regeln (eller en särskild regel).

Många uppställda regler har inte dessa egenskaper. De har tillkommit på precis motsatt sätt. Utifrån en rad pragmatiska bedömningar görs empiriska generaliseringar: de särskilda omdömena sammanfattas i ett generellt omdöme om att man bör göra si eller så i vissa typer av situationer. Som motsvarighet till ett sådant generellt omdöme kan sedan en regel med samma formulering uppställas. Regler som tillkommit på detta sätt brukar kallas *tumregler*.³⁰

²⁷ I lagstiftningen finns många regler som påbjuder att vissa andra regler skall följas.

²⁸ Warnock s. 65: "What the rule does ... is to *exclude* from practical consideration the particular merits of the particular cases, by specifying in advance what is to be done, whatever the circumstances of particular cases may be." Warnock är överdrivet kategorisk när han säger, att regeln är avsedd att följas utan hänsyn till huruvida det finns goda skäl att göra det i det enskilda fallet; se Ruben och nästa avsnitt. – Kovesi s. 94: "People do have reasons for adopting certain principles, but these are not based on the actual situations in which these acts are performed." (t.ex. principen att inte köpa sydafrikanska apelsiner). Se även s. 99, Baier s. 124–125 och Gauthier s. 160–163.

²⁹ Man uppställer alltså en regel för egen räkning delvis därför att man vill undvika att hamna i positioner där det finns risk för obehagliga sociala reaktioner.

³⁰ Distinktionen mellan dogmatiska regler och tumregler har särskilt betonats av Rawls (Rules) s. 158–167, som talar om "rules defining a practice" och "summary rules". Se även Downie s. 35–40.

I praktisk argumentation saknar själva tumregeln betydelse. I stället beaktas den generella pragmatiska utsagan. Denna är sann eller falsk, inte därför att en regel gäller, utan därför att de utsagor den bygger på är sanna eller falska. Tumregeln gäller inte därför att den är uppställd och accepterad, utan därför att motsvarande pragmatiska utsaga är eller antas vara sann.

Tumregler innefattar inte förbud, påbud eller tillåtelser. I motsats till de dogmatiska reglerna innehåller de oftast de deontiska termerna 'bör' och 'bör inte'. Det är sällsynt att lagregler är tumregler, men det förekommer. I så fall är de att uppfatta som rekommendationer: man kan av dem dra slutsatsen att lagstiftarna funnit att det normalt finns goda skäl att göra så som regeln anger. Detta är anledningen till att ordet 'bör' är så sällsynt i lagtext. Det är dock häpnadsväckande ofta som "bör" uppfattas som "skall" eller "måste".³¹

Den generella utsaga som motsvarar en tumregel ger en presumtion för att man skall göra så som där sägs. Det är rationellt att följa tumregeln, såvida man inte har något särskilt skäl att inte göra det.³²

Ett väsentligt kännetecken för tumregler är att de tillåter undantag, avsteg, utan att de behöver formuleras om. De bygger ju på ett generaliserande omdöme: att det i allmänhet finns goda skäl att göra x. Att någon bryter mot tumregeln gör inte denna utsaga mindre sann, och det är en öppen fråga om det avvikande beteendet i det särskilda fallet är rationellt eller ej.

Frågar vi oss nu om de personliga regler och principer som hänför sig till andra regler, vilka berördes i slutet av det föregående avsnittet, är dogmatiska regler eller tumregler, så kan svaret inte gärna bli annat än att de är tumregler. Tanken att man skulle kunna så att säga lagstifta för sig själv är egendomlig. Varför skulle man inte kunna avstå från att tillämpa en regel som man uppställt för sig själv, om det i ett visst fall finns skäl för ett avsteg?³³ Härav följer inte att man måste göra undantag då och då. Man har ju uppställt regeln för att i allmänhet slippa göra bedömningar i det enskilda fallet. Men om man finner skäl till undantag, behöver man inte för den skull frånga eller ändra regeln, eftersom det inte är regelns existens, som i så fall beaktas vid det praktiska övervägandet, utan andra skäl.

³¹ Se Wertheimer s. 116–120. Om 'bör', se nedan avsnitt 15.1.

³² Se t.ex. Gauthier s. 155–160.

³³ Warnock s. 42.

De allmänna skälen för att uppställa personliga regler kan synas tala emot att dessa skulle vara baserade på särskilda pragmatiska omdömen. Men så är inte fallet. Det är just därför att det inte brukar finnas skäl att överträda lagen, därför att det brukar finnas skäl att tro att lagstiftare är vederhäftiga, osv. som man kan dra konklusionen att man bör göra så som lagen säger.³⁴ (Detta leder till frågor om hur man skall ställa sig till folk som begår brott utifrån goda skäl, och om man kan tänka sig att en domare har övervägande skäl att döma i strid med lagen, men detta kan inte utvecklas här.)

Den här åsyftade möjligheten att göra undantag från en regel skall inte förväxlas med en annan. En del dogmatiska regler är tillkomna för att styra beteende mot ett visst mål, samtidigt som målet uppnås redan genom att flertalet människor rättar sig efter regeln. För att en gräsmatta skall förbli i gott skick krävs inte att alla avstår från att gå över den, det gör inget om man ibland går på den.³⁵ Man kan då säga, att det för varje enskilt fall inte är motiverat att man inte går över gräsmattan, fastän det är motiverat att uppställa en dogmatisk regel som förbjuder att man går över den.³⁶

³⁴ Det går givetvis att som personlig regel (tumregel) uppställa att man skall betrakta sina tumregler som dogmatiska regler – eller leva som om man hade gjort detta – men inte heller då finns något hinder mot att göra avsteg från sina regler utan att behöva formulera om dem.

³⁵ Warnock s. 43: "If so, why should I not, harmlessly, break that rule? Well, in such a case non-compliance can be argued against, and often effectively. Perhaps my example would undermine the desirable general practice of complying with the rule; perhaps it is not for me, or for any individual, to be judge in his own case as to whether or not to comply; perhaps, if I break this rule, my own character will thereby be nudged along the down-ward path; perhaps it is simply unfair for me not to do what other people, as I concede rightly, are required by the rule to do; or perhaps I cannot get away with it. But that such argument must always be effective seems excessively strong doctrine." Downie s. 38: "We undermine the institution if we raise the question of interest in every case; the rules of the institution must be applied to preserve the institution."

³⁶ Att 'acceptera en regel' är tveetydigt: härmed kan avses att man accepterar en dogmatisk regel som den lämpligaste för ett samhälle eller en grupp personer, dvs. man anser att det finns goda skäl för att regeln skall gälla, men också att man antar samma regel som personlig tumregel, dvs. man anser att det finns goda skäl för en själv att följa regeln. I det förra fallet anser man t.ex. att det är lämpligt att det är i lag förbjudet att stjäla, i det senare anser man att man (själv) inte bör stjäla. (Om man anser en tumregel tillämplig bara beträffande vissa andras handlande, torde det inte kunna sägas att man "accepterar" den.)

Tumregler är något annat än recept, knep, *bruksanvisningar* eller – som von Wright säger – ”tekniska normer”, även om sådana kan innehålla deontiska termer, såsom ’måste’, ’bör’, ’får inte’, osv.³⁷ Formen för en bruksanvisning är: ”Om man vill nå S, så måste, bör, osv. man göra x” eller ”För att nå S måste, bör, osv. man göra x”. Det rör sig här om satser som är sanna eller falska och alltså inga regler. Underlaget för att med skäl uppställa en bruksanvisning är erfarenhet rörande kausalsammanhang, låt vara att dessa kan innefatta ett rent konventionellt orsakande (utnyttjande av spelregler, procedurregler, ritualer, osv.). Bruksanvisningar har vid praktisk argumentation en viktig roll, därför att de är redan utförda pragmatiska bedömningar, som är färdiga att tas fram när ifrågavarande mål aktualiseras. Vill man nå målet har man tillräckligt skäl för att följa bedömningen, såvida man inte har något motstående skäl: man kanske tycker om att göra på ett annat, fastän krångligare sätt, eller tror att man når bättre resultat på en annan, generellt mindre lämplig väg, därför att man är van att göra så.

En bruksanvisning kan göras till objekt för en tumregel, och man kan uppställa dogmatiska regler med exakt samma lydelse som bruksanvisningar.

11.6 SOCIAL SED

Jag har hittills utgått från att sociala regler är uppställda eller i vart fall formulerade. Att så sker är emellertid inte nödvändigt. När regler inte är formulerade kan det vara svårt att skilja mellan vad som är regel och vad som är en regelbundenhet.³⁸

Existensen av *gruppvanor* kan liksom personliga vanor utgöra handlingsskäl. Det faktum att man brukar göra x är visserligen aldrig tillräckligt skäl för att göra x, men en tänkbar handlingsväg är utpekad, och om det inte finns något särskilt skäl mot att göra x, så har man – om man

³⁷ Man kan lika väl använda aletiska modala termer (’nödvändigt’, ’möjligt’, osv.) eller anankastiska termer (dvs. sådana som åsyftar praktiska nödvändigheter – ’måste’, ’behöver’, ’behöver inte’, ’kan inte’ – till skillnad från logiska och naturliga nödvändigheter). Se von Wright s. 157–158, 160–162, von Wright (Deontic) s. 70–71 och vidare Black s. 40–56, Ross (Norms) s. 84, Kemp s. 114–115, Gauthier s. 155–156, Baier s. 125, Fredriksson s. 102, Ofstad s. 259.

³⁸ Regelbundet beteende är inte nödvändigtvis beteende som är bundet av regler, utan beteende som är som om det vore bundet av regler (vilket det ju också kan vara).

skall göra något – ett generellt skäl att göra det man brukar, nämligen att det kräver minst resurser. Man kan därför som Perelman säga:

The principle of inertia transforms every habitual way of doing things into a norm.³⁹

Men en gruppvana är inte på denna grund skäl för A att göra x, om inte också A brukar göra x, t.ex. därför att hon har blivit lärd att man skall göra x. (Mycket av vad vi gör sker av vana, utan att vi bryr oss om att ens tänka på om det finns skäl att göra det.)

Ett skäl för att anpassa sig efter rådande gruppvanor är att man annars uppväcker andras antagonism,⁴⁰ men detta förutsätter dels att de som brukar göra x betraktar handlingsmönstret som en norm, dels att de betraktar det som en norm inte bara för sig själva utan också för andra, dvs. de måste anse att det finns skäl att en regel skall gälla (skälet får alltså inte enbart bestå i vanans existens).

Människan har en benägenhet att imitera, vilken är av stor betydelse för hennes livsduglighet. Anpassning till gruppvanor har en symbolfunktion: därmed uttrycks att man vill tillhöra eller betraktar sig som tillhörig gruppen. Det faktum att avvikelser väcker intresse och uppmärksamhet kan upplevas som obehagligt (men också som behagligt). Många människor vill vara konforma, därför att det medför en känsla av trygghet. T.o.m. så varierande företeelser som *moden* i kläder och beteende – varigenom tänkbara handlingsätt anvisas, vilka väcker intresse om de är nya eller upprepningar av det som är glömt – bygger på det behag som innefattas i att vara uppmärksammas och tillhöra en grupp eller i att vara uppmärksammas och tillhöra en grupp.⁴¹

En avvikelse från en gruppvana behöver inte föranleda annat än att man konstaterar avvikelsen, dvs. det följer ingen kritisk reaktion. Skillnaden mellan enbart konvergerande beteende (*social vana*) och beteende som styrs av icke uppställda regler (*social sed*) är emellertid svår att få grepp om. Övergången är flytande. Vad som blott är en vana, likgiltigt hur den kommit till stånd, kan med tiden komma att gradvis betraktas som reglerat av regler. Det tillstånd som kännetecknar en social sed kan troligtvis inte bestämmas på annat sätt än som att "tillräckligt" många (eller de "ledande") reagerar mot avvikelser på ett sätt som förutsätter att

³⁹ Perelman s. 9, se vidare s. 9–10.

⁴⁰ Mayberry s. 371.

⁴¹ Se Gauthier s. 92–94 och Nowell-Smith s. 213.

en regel gäller. Jämfört med en regelbundenhet, som är så att säga uttömd genom att betraktas utifrån (externt, sociologiskt), tillkommer en intern aspekt: det som förut bara var vanligt betraktas såsom norm. Normen existerar genom att avvikelser bemöts på ett sätt som är obehagligt för den som avviker.⁴²

Om man skall försöka sätta fingret på vad som gör att en vana kommer att betraktas som sed tycks mig ingen annan förklaring vara att tillgå än en som drar uppmärksamheten till hur rationalitetsgrundsatsen⁴³ verkar vid en social vana. En avvikelse från en social vana förutsätts ske av vissa skäl. Vanans existens skapar förväntningar om konformt beteende. När någon avviker frågar man "Varför?". Känner vederbörande inte till hur man brukar göra är en förklaring given. Men känner hon till den, finns det åtminstone en viss sannolikhet för att hon velat demonstrera ett avståndstagande (det kan också vara så att det finns särskilda "legitima" skäl för avvikelser, t.ex. i nödsituationer). Ett avståndstagande från en gemenskap leder naturligt till en negativ reaktion. Konformitet och avvikelse har alltså vissa pragmatiska implikationer. Särskilt påtagliga blir dessa vid konventionella sätt att *visa* vänlighet, respekt, kärlek, osv. Den som inte hälsar på en person som han känner kan därigenom uttrycka förakt eller dylikt, och den som blir utsatt för detta är berättigad att dra slutsatser om den andres attityder och uppfattningar.⁴⁴ Den kritiska reaktion som en avvikelse ger upphov till beror givetvis på till vad man inläser ett avståndstagande och hur högt man värderar det vartill någon tar avstånd.

Det är inte säkert att det finns skäl att ha en regel som överensstämmer med en social vana, när en social sed är etablerad, men i praktiken ifrågasätter vi relativt sällan rationaliteten hos de regler som anses gälla. Ofta finns t.o.m. starka skäl för att avstå från att ifrågasätta rationaliteten: bortsett från brist på tid och förmåga att överblicka olika konsekvenser, kan den beräknade reaktionen från andras sida medföra sådant obehag att det inte finns anledning att bry sig om saken. Mycken social sed har ett rationellt underlag endast däri att det finns skäl att ha en ordning, men inga speciella skäl för att ha en viss ordning, varför det finns starkast

⁴² Se Hart s. 9, 54–56, 244, Warnock s. 46–48, Ruben, Raz s. 147–150, Ross s. 75–78, Ross (Norms) s. 83–84, 93–94 och även Wertheimer s. 89–92, Teubner s. 68–79 och där angiven litteratur om sociala normer, samt Leiser.

⁴³ Se ovan avsnitt 7.2.

⁴⁴ Saken berörs av Crawford s. 359–361.

skäl att hålla sig till just den ordning som etablerats genom vana. Man talar då om rent konventionella regler, främst artighetsregler och etikettsregler.⁴⁵ Själva beteendemönstret kan då i sig vara helt arationellt, vilket klarast framgår vid handlingar som har karaktär av ritual eller är rituella.

Jag går inte här in på mer komplicerade skäl för att bryta med etablerade seder, såsom att sederna ses som förknippade med ett samhällssystem eller en samhälls- eller människosyn, som man inte accepterar. Det kan naturligtvis också finnas liknande skäl för att behålla vissa seder (traditioner); de kanske upplevs som föråldrade, men behålls ändå, t.ex. för att ge uttryck för en historisk kontinuitet och samhörighet.

En annan svårighet med social sed är att också skillnaden mellan dogmatiska regler och tumregler blir svår att upprätthålla. Åtskilligt talar dock för att det inte är rationellt att någonsin betrakta social sed som annat än som jämförlig med tumregler. Undantag måste alltid kunna göras om det finns goda skäl därför. När det gäller uppställda dogmatiska regler, kan undantag beaktas genom att själva regeln innehåller undantagsklausuler. En social sed med undantagsklausuler är däremot närmast en motsägelse: som beroende av en vana kan den inte innehålla något om situationer som sällan eller aldrig förekommit i praktiken. Att man ändå på något sätt utgår från att social sed är analog med uppställda dogmatiska regler torde ha att göra med att man som barn lär sig alla regler som om de vore dogmatiska, bl.a. därför att barn inte behärskar distinktionen mellan dogmatiska regler och tumregler eller distinktionen mellan sociala lagar och naturlagar. Detta leder till att folk i allmänhet kommer att betrakta alla regler som likartade. (Den egendomliga situationen kan då uppkomma, att det finns skäl att inte följa en tumregel, men så tillkommer att andra uppfattar regeln dogmatiskt, varvid ett nytt skäl att följa regeln uppstår.)

Sociala regler baserade på social sed kan göras till föremål för personliga regler eller gruppregler. Det normala är dock att vi följer dem av vana.⁴⁶

⁴⁵ Baier s. 123–124, Kemp s. 117–119, Crawford s. 356–358: det behöver inte ens finnas något skäl att ha en viss ordning, men en sådan är etablerad av vana.

⁴⁶ Jag kan inte här gå in på i vad mån sociala regler, som i sig inte är rättsliga – de må vara uppställda eller ej – kan direkt adopteras som rättsligt relevanta, eller på den därifrån skilda frågan om vad sedvanerätt är (i princip lagstiftning utförd av domstolar, vilken har olika genomslagskraft beroende på vilken prejudikatlära man har, dvs. vilka pliktregler eller tumregler man har för följandet av sådan sekundär regelgivning). Inte heller kan jag beröra i vad mån det finns anledning att anknyta lagstiftning till rådande sociala regler. Se t.ex. Ross s. 101–127, Ross (Norms) s. 97–98, Leiser, särskilt s. 99–153.

11.7 AVSLUTNING

Det mest magnifika uttrycket för mänskligt samarbete är existensen av för stora grupper gemensamma språk, som varje individ lär sig genom imitation. Nästan genomgående talar vi utan att följa några språkliga regler, även om alla definitioner (däribland de många ostensiva definitionerna) och rättelser vi får oss till del kan sägas medföra, att vi lär oss att handla i enlighet med språkets regler. Språkliga regler är ett typpall av hur regelbundenheter genom att betraktas som normer ger upphov till regler – låt vara att dessa inte kan formuleras på ett uttömmande sätt, är utsatta för ständiga ändringar och med fördel kan preciseras eller frångås ad hoc. Språkliga regler är inte dogmatiska regler; de bygger på social sed eller generaliseringar rörande lämpligheten av ett visst språkbruk. Finns det ett gott skäl att bryta mot en språklig regel står det en alltså fritt att göra det. Ju svårare det är att finna skäl för att bryta mot en språklig regel, ju lättare är det att missa den för en dogmatisk regel. Härvidlag har graden av konventionalitet en viss roll. Det är mycket svårare att argumentera för att en viss inarbetad ljudkombination är olämplig än för att en viss begreppsbildning är det. Likaså är det svårt att finna skäl för att inte anpassa sig efter syntaktiska normer.⁴⁷

Språklig kompetens består inte i att man medvetet följer regler, att man direkt är förtrogen med språkets regler. (Detta förhållande utesluter naturligtvis inte att det finns regler.)⁴⁸ Bara den som är medveten om en regel kan följa regeln. Den som av vana handlar i enlighet med en regel, följer den alltså inte. För att någon skall vara medveten om en regel krävs dock inte att hon kan formulera regeln; avgörande är om hon kan tillämpa den, dvs. har vissa kriterier som hon lärt sig använda.⁴⁹

Den som gör x enbart av vana, utan att någonsin ha beaktat skäl för eller emot, handlar inte rationellt, även om det objektivt sett *är* rationellt att i hennes situation göra x.

I detta kapitel har behandlats på vad sätt genom regler givna normer utgör rationella faktorer. Slutsatsen har blivit, att det finns skäl att göra det som en norm anvisar bara om det faktiskt finns ytterligare skäl att använda normen som handlingsmönster. Denna slutsats kan här utvidgas till att inte bara gälla genom regler givna normer, utan även s.k. tillfälliga

⁴⁷ Om språk och regler, se t.ex. Waismann s. 129–152 och ovan avsnitten 2.6 och 2.7.

⁴⁸ Se Warnock s. 48–49.

⁴⁹ Se Winch s. 57–62 och även Bennett s. 15–21.

normer (se ovan avsnitt 11.1): att någon befäller, beordrar, osv. någon annan att göra x är således aldrig i sig tillräckligt skäl för den andre att göra x.

Skäl för och emot handlingar pekar ofta i olika riktningar. Till vardags märks detta kanske inte så mycket, eftersom varje praktiskt problem uppställs inom en ganska snäv ram av stående mål och ambitioner. Den fundamentala skillnaden mellan pragmatisk och (rent) teoretisk argumentation får inte för den skull förbises. Av pragmatiska skäl finns ju en ram för den teoretiska argumentationen som är tänkt att få till följd att på varje fråga finns bara *ett* korrekt svar.⁵⁰ Vid pragmatisk argumentation är det annorlunda. Det finns inget som styr bedömningar så att de konvergerar. Det finns ingen sistahandsnorm att falla tillbaka på. Till någon del går det att konstruera regler – uppställa metanormer – avseende hur olika sorters skäl skall beaktas vid konkurrens. Sådana regler är personliga eller sociala tumregler. Det finns sålunda i allmänhet starkare skäl att följa lagens regler än gruppregler eller att göra vad som är i ens påtagliga intresse på längre sikt framför det som omedelbart leder till behag.⁵¹ På grundval av sådana generaliseringar kan regler av angivet slag uppställas.

⁵⁰ Motstridiga satser tillåts under förutsättning att de är elliptiska. En annan sak är att idén om endast ett korrekt svar är ett ideal, som inte kan nås därför att ramen för teoretisk argumentation är under ständig förändring.

⁵¹ Jämför Baier s. 99–102, 304–308, som hävdar att det är sant att vissa typer av skäl är bättre än andra. Hans argument övertygar inte. Se även avsnitt 10.5 not 44.

12

MORAL

12.1 DEN MORALISKA SYNPUNKTEN

Jag har hittills lämnat åt sidan en grupp av skäl som enligt många går före alla andra, nämligen moraliska (eller etiska) skäl. (Vid några tillfällen i det föregående, när det varit tal om att på rationella grunder acceptera regler, har måhända möjligheten att åberopa moraliska skäl förutsatts.) – Terminologiskt likställer jag 'moral' och 'etik'.

Hittills har inget avsteg gjorts från utgångspunkten att utsikten till fortsatt eller framtida behag eller frånvaro av obehag är den centrala faktorn vid pragmatiska skäl, även om i praktiken en argumentation ofta stannar på ett långt tidigare stadium, och då gärna vid den plattform som en accepterad regel ger. Frågan är nu om de moraliska skälen kommer att spränga bilden av enhetlighet. Vi får ju lära oss att moralregler inte bara är viktigare än andra regler, utan också att de – med Kants uttryckssätt – är kategoriska imperativer: vi har att rätta oss efter dem oberoende av vad vi själva vill.¹

Jag förutskickar att det står klart för var och en att ett försök att klargöra vad moral är kräver mycket större utrymme än som här ges. Som så mycket annat i denna framställning är de följande sidorna att uppfatta som en sammanfattning, en tämligen dogmatiskt formulerad skiss.

Vad moral än är, så är det någonting som har ett syfte för människor i en gemenskap. Detta syfte kan kort beskrivas som att bidra till att förbättra mänsklighetens besvärliga situation – "the human predicament" –

¹ Se t.ex. diskussionen hos Foot (Morality). – Med "etiska" och "moraliska" skäl avser jag motsatsen till amoraliska skäl (inte motsatsen till omoraliska skäl).

eller till att förhindra att denna situation försämrats. (Denna målbeskrivning förutsätter alltså andra värderingar än moraliska.) Varje människa har vissa biologiska behov (de som måste tillfredsställas för att man skall kunna överleva) och en rad andra behov (de som måste tillfredsställas för att man skall kunna leva ett liv som ger ett visst mått av behag eller frihet från obehag). Härtill kommer en ändlös variation av personliga begär och önskningar, som är olika beroende på bl.a. skillnader i miljö, kunskapsnivå och personlig karaktär. Det mänskliga predikamentet är helt enkelt att det inte finns utrymme för att tillfredsställa alla dessa mål, intressen eller ens alla behov. Begränsningarna av "tillgångarna" kan naturligtvis klassificeras på olika sätt. Här må räcka att som huvudpunkter framhålla:

- (a) begränsade materiella resurser;
- (b) begränsningar i intelligens, kunskap, information och skicklighet;
- (c) begränsad rationalitet (t.ex. benägenheter att handla på sätt som inte är i ens eget intresse); och
- (d) begränsad altruism (benägenhet att känna sympati, generositet gentemot ett begränsat antal personer och benägenhet att vara fientlig gentemot andra (grupper)).

Härtill kan läggas det som gör att det mänskliga predikamentet är en angelägenhet för alla:

- (e) människors fundamentala sårbarhet (behov av hjälp, samarbete och skydd för att kunna överleva); och
- (f) människors fundamentala jämlikhet i fråga om sårbarhet och förmåga att säkerställa sitt överlevande.²

Denna situation kan nu ses så att den uppställer ett praktiskt problem som bör lösas, därför att alla kan räkna med att komma i en från egen synpunkt bättre situation, om begränsningarna enligt (a)–(d) minskar. Det räcker inte med att bara öka tillgångarna i fråga om materiella resurser, intelligens, osv. och rationalitet, ty om man inte samtidigt gör något åt den begränsade altruismen finns inget som säger att envar (vem som helst) kan ha fördel därav. Samtidigt kan alla beräknas vinna på att denna begränsning motarbetas, även om inget åstadkoms på övriga punkter.

² Downie s. 28: "Even the strongest must sleep, and then he can be hit on the head."

Det är också på denna punkt man har störst utsikt att lyckas göra något med hjälp av att uppställa normer; vad beträffar begränsningarna under (a)–(c) har normer huvudsakligen betydelse för fördelningen av materiella resurser, utbildningstillfällen, o.dyl.

Moralens primära syfte kan i enlighet härmed sägas vara

to contribute to betterment – or non-deterioration – of the human predicament, primarily and essentially by seeking to countervail 'limited sympathies' and their potentially most damaging effects.³

Moralens syfte kan nås på olika vägar. I första hand har vi fyra huvudleder att uppmärksamma, fyra mycket allmänt beskrivna moraliska prima facie-skyldigheter:

- (1) att avstå från att skada andra;
- (2) att ömsesidigt hjälpa varandra;
- (3) att visa hänsyn mot andra; och
- (4) att ingripa i och leda

the actions of highly irrational or as yet non-rational persons (the insane and children), which can be reasonably expected to frustrate interests severely.⁴

Samhällsliv präglas emellertid inte av att individer handlar var för sig, utan av samarbete som tar sig uttryck i upprättandet av reglerade system eller institutioner, ofta med regler avseende fördelning av fördelar och nackdelar på dem som utnyttjar systemet eller institutionen. För alla system – från politiska konstitutioner över rättssystem och ekonomiska system till primärgrupper – gäller ett moraliskt krav på att systemet skall vara *rättvist*. Detta krav kan i detta sammanhang formuleras som en be-

³ Warnock s. 26. Det mänskliga predikamentet beskrivs redan av Hume s. 536–552 på ett i huvudsak giltigt sätt. Det mänskliga predikamentet kan uppfattas på annat sätt än som här skett; sålunda ansåg ju Nietzsche att det består i den överdrivna sympati människor visar och känner för varandra: övermåttet av altruism förhindrar perfektionsideologins förverkligande.

Vad jag hittills sagt ansluter nära till Warnock s. 12–26 (se därtill Narveson s. 290–292), Hart s. 189–195 och Downie s. 25–30. Se även Richards s. 108–110, Warnock (Contemporary) s. 48–61, Kemp s. 192–198, Olthuis s. 138–140, 142–144, Hudson s. 79–83 och Foot (Arguments) s. 184–187. Baier (Object) s. 271, missförstår Warnock, när han tror att moralens syfte anges vara "the expansion of limited sympathies" (det är ju inget som säger att detta skulle kunna ske genom att uppställa normer).

⁴ Richards s. 93–94, se närmare s. 176–195.

gäran om en garanti för "the greatest equal liberty and opportunity compatible with a like liberty and opportunity for all". Olikheter i fördelning av förmåner och bördor inom ramen för ett system leder dock säkrare till moralens mål, om de tillåts i de fall och i den mån de kan visas vara till fördel för "the interests of typical persons in all standard classes in the institution (as compared with equality)" och göra "the life expectation of desire satisfaction of the typical person in the least advantaged class as high as possible". Ett rättvist system kan kritiserars på den grund att det är onödigt ineffektivt, dvs. det är möjligt att ändra det så att det medför nya fördelar i vissa typer av situationer utan att nya nackdelar uppkommer i andra.⁵ – Att säga något ytterligare om rättvisa skulle i detta sammanhang leda för långt in på ett sidospår.⁶

För individuellt handlande leder detta krav på att system och institutioner skall vara rättvisa och effektiva till att ytterligare en huvudnorm för moraliskt handlande kan formuleras:

(5) att bidra till att system och institutioner blir eller förblir rättvisa och effektiva.⁷

Av största betydelse är ytterligare en huvudnorm, som har att göra med personers handlande inom ramen för system och institutioner:

(6) att fullgöra vad som enligt ett systems eller en institutions regler åligger en, om systemet eller institutionen är rättvis(t) och om man frivilligt utnyttjar systemet eller institutionen eller åtminstone drar fördel av att andra följer reglerna.

Härunder faller prima facie-skyldigheterna att hålla löften och att tala sanning och även att visa tacksamhet vid frivilligt utnyttjande av förmåner som man beretts av andra.⁸

⁵ Richards s. 92–93, 120–147 (citaten från s. 121).

⁶ Se t.ex. Rescher (Justice), Rawls, Barry, Barry (Justice) och Perelman.

⁷ Richards s. 157–158.

⁸ Se närmare Richards s. 148–175. Löftesinstitutet ger en möjlighet att binda sig (jämfört med att man annars bara skulle kunna tillkännage sin avsikt eller förutsäga sitt eget handlande). "Jag lovar" är en formel för att åstadkomma att ett löfte kommer till stånd. Löftesinstitutets praktiska betydelse ligger främst i att dess utnyttjande ger underlag för mycket säkrare bedömningar av vad folk kommer att göra än som annars vore möjliga.

Principen om att tala sanning borde kanske uppföras som en självständig moralnorm. Hur som helst skulle vi inte kunna ha ett språk som kommunikationsmedel, om inte denna princip presumeras vara efterlevd och i flertalet fall faktiskt efterlevs. Inte heller skulle vi kunna ha någon kumulativ vetenskap.

De angivna sex huvudprinciperna för moraliskt handlande torde alla ha sådan relevans för uppnåendet av moralens mål, att det kan anses befogat att använda tvång för att få dem att efterlevas. Uppenbarligen kan målet nås på andra vägar och det finns ingen svårighet att formulera ytterligare relevanta normer, vilka dock knappast är så viktiga, att det är motiverat att deras efterlevnad framtvingas med tvång:

- (7) att vara hövlig;
- (8) att visa ömsesidig respekt;
- (9) att visa sympati på grund av personlig moralisk karaktär och icke på grund av tillfälliga fysiska egenskaper; och
- (10) att göra gott, aktivt befordra andras intressen, visa välvilja.⁹

Alla dessa fundamentala normer är naturligtvis i behov av vidlyftig förklaring och precisering (också av de situationer där det kan vara befogat att utnyttja tvång för att genomdriva dem), som inte hör hemma i detta sammanhang. De har uppförts här främst för att ge en uppfattning om vidden och arten av moralens innehåll. Av särskilt intresse är att det förhållandet, att det sålunda finns en rad av varandra oberoende sätt att motverka nackdelarna med den begränsade altruismen, medför att moraliska skäl kan stå i konflikt med varandra. Både generella moraliska problem och aktuella praktiska problem kan vara olösliga på det sättet att det inte nödvändigtvis finns en lösning som har starkare skäl för sig än någon annan.¹⁰

Warnock s. 96–116 konstruerar principen att hålla löften som en precisering av en ”principle of non-deception”: orden kommer först och sätter en gräns för hur verkligheten skall se ut (och personen behärskar dennas framtida utseende). Se även Narveson s. 298. Mot denna idé är åtskilligt att anföra; jag nöjer mig med att hänvisa till vederläggningen hos Baier (Object) s. 272–273.

⁹ Se Richards s. 94, 196–211, och även Crawford, om hur etikettsregler och (annan) social sed kan bli av moralisk relevans.

¹⁰ Som framgått har jag i huvudsak följt Richards vid redovisningen av moraliska huvudnormer. En delvis liknande klassifikation finns hos Warnock. Till det sagda, se förutom Warnock s. 29, 71–93, även Warnock (Contemporary) s. 69–72, Strawson (Morality) s. 111, Kemp s. 146–147, 200–201, von Wright s. 197–214.

Den moraliska synpunkten kan karakteriseras på andra sätt än som här skett, utan att avvikelser blir påtagliga. En del talar om respekt för individen som moralens essens (se t.ex. Downie s. 30–31, 40–54 – principerna om utilism, jämlikhet, frihet och broderskap preciserar den moraliska synpunkten); se även Warnock s. 150, Andersson & Furberg (Moral) s. 238–240 (hänsynsprincipen), Russell (Moral) s. 120–129, Edel s. 293–339,

En personlig benägenhet att handla i enlighet med någon av moralens normer brukar betecknas som en moralisk *dygd*.¹¹

Filosofiska diskussioner om moral sker ofta i form av jämförelser med system av befallningar, spelregler, seder och bruk, ekonomiska institut och – kanske oftast – lagregler. Moraliska regler företer likheter med allt det nämnda, men är inte direkt analoga med någonting därav. Framför allt synes diskussionen ha kommit på sned genom att moralen uppfattats som analog med rätten. Denna idé kräver en gud som lagstiftar och de ”rättskälleproblem” detta skapar synes vara så stora – även för religiösa människor – att det är svårt att se hur man skall kunna nå konsekvens och trovärdighet. En annan sak är att religiösa åskådningar innefattar särskilda trosuppfattningar avseende verklighetens beskaffenhet (t.ex. om man tror på ett evigt liv), vilka är relevanta för bl.a. moraliska bedömningar och i grunden kan avgöra det bedömningsresultat som nås. Ytterligare en annan sak är att delaktighet i ett religiöst liv kan ha en avgörande kausal betydelse för tillägnandet av moraliska dygder.¹²

Moralregler motiveras från *den moraliska synpunkten*. De har karaktär av tumregler: de bygger på och motsvaras av generaliseringar av rader av särskilda bedömningar rörande vad man bör göra för att säkerställa moralens allmänna syfte. Dessa kan med fördel jämföras med vetenskapliga induktivt underbyggda generaliseringar, och det finns inget skäl varför det inte skulle kunna finnas en vetenskap i moral, lika väl som en vetenskap om moral. Trots allt som sagts i motsatt riktning finns det en vetenskap i moral, fastän den är utspridd över framförallt statsvetenskap, politisk filosofi, rättsvetenskap, rättsfilosofi och teologi.¹³

Frankena s. 35–42, MacNiven s. 176, Gauthier s. 86–90 (”All wants of all persons are to be included” i praktisk argumentation), Baier s. 200–204 (”Moral rules must be for the good of everyone alike.”). Andra talar om det övergripande målet som åstadkommande av social harmoni; se t.ex. Toulmin s. 158, Nowell-Smith s. 229. (Om Toulmins uppfattning om moralisk argumentation, se närmare s. 130–165; hans strävan att undvika naturalistiska idéer får honom att presentera sin teori som en fråga om logik, en generell moralisk princip förvandlas till en logisk slutledningsregel; för kritik av Toulmin, se Kerner s. 97–137, 226, Hare s. 45–55, Olthuis s. 117–123, 125.) Jämför Margolis s. 7–15, Smart s. 154–156 (för att kunna kommunicera i moraliska frågor måste man ha ”a community of interests”).

¹¹ Richards s. 283–285, se även von Wright s. 136–154 och Kelly (om att en dygdig person finner behag i att uppnå relevanta mål).

¹² Se närmare Warnock s. 138–142 och därtill Narveson s. 293 samt vidare Downie s. 15–23, Baier s. 133–134 och Mayberry.

¹³ Se t.ex. Richards och Warnock (särskilt s. 118–125).

Av det sagda följer, att en moralregel aldrig behöver åberopas för att redovisa ett moraliskt handlingsskäl. Regelns existens ger inga skäl utöver dem som den sammanfattar. Inte heller är det tillräckligt att stödja sig på en moralregel, bl.a. därför att det inte finns något som hindrar att andra starkare moraliska skäl verkar i motsatt riktning.

Warnock säger:

The question of moral right or wrong cannot, so to speak, *stop* at any made rule, since the further question in this case – as to the merit of the rule – is itself a question about moral right or wrong.¹⁴

Som synes talar Warnock här om uppställda regler: ingenting kan *bli* omoraliskt bara för att man inför en moralregel, och ingenting faller utanför moraliska bedömningar bara därför att det inte finns någon regel att åberopa. Den metamoraliska teori som kallas *regelutilism* – utilismen behöver bara visas vara hållbar för regler, institutioner, ”practices”, inte för enskilda handlingar – kan avvisas redan därför att moralen inte har några regler av förutsatt art. Regelutilismen avser dogmatiska regler och på de områden där sådana finns har den stor betydelse som en sammanfattning av en del stående skäl för och emot accepterandet av regler.¹⁵

12.2 KONSTRUKTIV MORAL OCH KONVENTIONELL MORAL

Den givna skissen av vad moral är bygger på vad ’moral’ kan tänkas betyda, och denna betydelse har förklarats med att moraliskt handlande har ett särskilt syfte. Det kunde nu hävdas, att detta sätt att bestämma vad

¹⁴ Warnock s. 52.

¹⁵ Till det sagda, se Warnock s. 50–70, Mayberry s. 365–373, Anscombe s. 5–6, Kemp s. 120–126, Gauthier s. 171. Regelutilismen (eller regelutilitarismen), som uppställs som alternativ till *aktutilismen*, har framgångsrikt kritiserats på en rad andra punkter än som upptas här (jag avstår från att citera relevanta arbeten). Generellt kan sägas, att det förefaller underligt att utilitistiska motiveringar skulle vara gångbara bara för regler; se t.ex. Smart (Utilitarianism) och Margolis s. 160–171. Rawls (Rules), som försvarar regelutilismen mot aktutilisters angrepp, utan att själv vara renodlad utilist, kritiserar effektivt av Smart; såsom Foot (Introduction) s. 15, framhåller i anslutning till Smart: ”an individual man who can break the rules without damaging the useful institution is irrational not to do so where the consequences would be good.”

'moral' betyder innefattar ett moraliskt ställningstagande.¹⁶ Det är givet att varje begreppsbestämning har vissa konsekvenser, men därför kan man ju inte avstå från att ta ställning till vilken betydelse 'moral' bör ges. "To be uninterested in the *word* is to be uninterested in the subject."¹⁷ För att moraliska skäl skall ha någon självständig betydelse och därtill ge uttryck för tanken att moralen är till fromma för mänskligheten i sin helhet, kan jag inte se någon annan möjlighet än att bestämma betydelsen av 'moral' på ungefär det sätt som jag anvisat. (Det är därför etisk hedonism, eudaimonism och annan egoism inte är att ta på allvar som metamoraliska teorier: de säger att det inte finns skäl att göra det som inte är i ens eget intresse eller som man själv gillar att göra; dvs. de förnekar det rationella i en moral.) Utilismen – som ju går ut på att en handling är moraliskt riktigt, om den bidrar till "the greatest happiness of the greatest number" – har som nackdel, förutom formuleringssvårigheter, att den uppställer *ett* moralens mål på en nivå där det finns även andra att beakta. Sålunda är t.ex. den distributiva aspekten obeaktad: envar har uppenbarligen mer vägande (personliga) skäl att acceptera en "moral" som också tar hänsyn till rättvisesynpunkter.¹⁸ Alternativet är att ha något vid sidan av "mora-

¹⁶ MacIntyre s. 37, Margolis s. 183–188. Men som Frankena (Defining) framhåller: varför skulle varje bestämmande av vad 'moral' betyder vara ett "moraliskt" ställningstagande? Förutsätter man inte redan en ungefärlig definition av 'moral'? Är det ett naturvetenskapligt ställningstagande att bestämma vad 'naturvetenskap' bör betyda?

¹⁷ Warnock (Contemporary) s. 75.

¹⁸ Se t.ex. Frankena s. 29–35, Rescher (Justice), Warnock s. 30, Margolis s. 174–175, Rawls s. 22–27. Om man bara avstår från den konstlade begränsningen till en del av moralens syfte, finns ingen anledning att inte acceptera aktutilismen. Som Narveson s. 293–298 visar, är Warnocks kritik (s. 30–34) inte bara missriktad; den leder också till inkonsekvenser i vad Warnock säger senare.

Åtskilligt tyder på att Mill med utilitetsprincipen endast avsåg att sammanfatta moralens innehåll på ett mycket ungefärligt sätt. Se t.ex. Mill s. 211: "The proposition that happiness is the end and aim of morality does not mean that no road ought to be laid down to that goal, or that persons going thither should not be advised to take one direction rather than another."; s. 246: "the highest abstract standard of social and distributive justice ... is involved in the very meaning of Utility, or the Greatest-Happiness Principle."; se närmare s. 226–248.

Mot utilismen brukar ställas *deontologismen* – se t.ex. Frankena s. 15–16, 21–28 – enligt vilken det avgörande inte är en handlingens konsekvenser utan huruvida den är rätt. Eftersom varje utilism förutsätter ett syfte som tas som utgångspunkt (det är då rätt att sträva efter detta mål) och varje deontologism innesluter en utilistisk motivering för att ha något visst som det rätta, blir det i praktiken svårt att skilja dem åt (jag förutsätter då, att man inte är intuitionist, dvs. antar att man vet vad som är rätt utan att behöva

len” som har samma styrka som handlingsskäl, men i så fall är tvisten inte längre saklig utan en tvist om etiketter.

En ”neutral” förhållning till vad ’moral’ betyder kan tänkas innebära, att man undersöker vad folk menar med ’moral’, på det sättet att man sociologiskt eller socialantropologiskt undersöker vad som betraktas som moraliskt och omoraliskt. Alla samhällen och grupper har moraliska idéer och begrepp. Variationen är ofantlig: det som på ett ställe är omoraliskt är godkänt och uppmuntrat på ett annat. Detta kan helt enkelt bero på tillfälligheter: att göra x är i en situation normalt förenligt, i en annan oförenligt, med ”the amelioration of the human predicament”. Men viktigare är att man lär sig det som går under beteckningen ’moral’ på samma sätt som alla sociala regler som inte är uppställda av därtill kompetenta personer. Detta ger oss anledning att skilja mellan *konstruktiv moral* (som motiveras utifrån den moraliska synpunkten) och *konventionell moral* (social, positiv, ”tribal”, ”closed” moral), som är en del av den sociala seden, fastän vanligtvis inte uppkommen enbart genom vana. Distinktionen kan också beskrivas i termer av ”kritisk” och ”rådande” moral.

En social seds karaktär av moral kan bestämmas utifrån sådana kriterier som att reglerna anses vara särskilt viktiga, att de inte kan ändras genom överenskommelser eller beslut, eller genom den särskilda form av social kritik som ansluter till dem och ett eventuellt krav på att överträdelser utan skuld skall anses ursäktade.¹⁹ Sådana regler kan naturligtvis ge handlingsskäl liksom alla sociala regler. Men att med hjälp av kriterier av sådan art utskilja det specifikt moraliska stöter på svårigheter. Vad beträffar den särskilda form av sanktioner (socialt tryck, skuldkänslor, osv.) som skulle anknyta till överträdelser av moralregler är att säga att det är en ren tillfällighet om sådana sanktioner kommer till stånd, även om det skulle gå att precisera dem (ingen har veterligen kunnat ge annat än mycket svävande angivelser av sanktionernas karaktär). Om det är så

ge någon motivering för att man vet). Likväl finns skäl att lägga mindre vikt vid ett deontologiskt argumentationssätt, därför att det närmast sammanfaller med regelutilismens (regelutilismen befanns ju vara av mindre intresse för moralens del än aktutilismen; se ovan not 15). Se t.ex. Margolis s. 151–160, 173–178, som dock drar den förhastade slutsatsen att eftersom utilism ”is ultimately concerned with overriding values” (s. 159), så är den direkt beroende av vad han kallar ”appreciative judgments”, dvs. rent hedoniska bedömningar och konstateranden; se därom vidare s. 207–212.

¹⁹ Så Hart s. 169–180. – Nyssnämnda distinktion är utförd med helt annan begrepps-bildning hos Wertheimer s. 161–164, 171–172. Se även Warnock s. 148–150 och Blum-berg s. 348–349.

att moralregler *är* särskilt viktiga och tar över andra regler, uppkommer genast frågan, om detta är en empirisk karakteristik – i vilket fall den är oriktig – eller om det bör vara så att de är särskilt viktiga (men hur skall detta kunna motiveras, om ej utifrån den moraliska synpunkten?).²⁰

Jag utesluter inte att det är lämpligt att tala om konventionell moral eller om system av moralregler. Men också den konventionella moralen eller uppställda system av moralregler skall ses som ett svar på de krav som den moraliska synpunkten ställer. Det går inte att nöja sig med att konstatera, att vissa sociala regler är ”moraliska”, utan hänsyn till att de skall tjäna ett visst syfte. Därav följer att de också bör ha ett visst innehåll, som dock varierar beroende på olika samhällsförhållanden. Detta innehåll kan inte självständigt avgöra om en regel är en moralregel. Moraliska normer sammanfaller ofta med normer som ges genom rättsregler, och om man bara tänker på innehållet, går det inte alltid att skilja mellan moralregler och rättsregler.²¹ En annan sak är att det ofta finns utmärkta skäl att med lagens hjälp söka genomdriva vad som ter sig riktigt från moralisk synpunkt. Frågan är inte *om* lagstiftaren skall befatta sig med vad som är moraliskt relevant, utan *i vilken mån* det skall ske.²²

Konventionell moral kan kritiseras utifrån den moraliska synpunkten. En grupp eller klass’ eller nations eller religions moral kan mycket väl innebära att diskriminering och orättvisor tillåts eller åläggs. Sådan kritik vore verkningslös, om den inte vore underbyggd av argument som tillmäts moralisk relevans på ett annat sätt än en hänvisning till en annan konventionell moral kan göra (lika verkningslös som en kritik mot albansk rätt därför att den inte stämmer överens med svensk).

Något som gör det svårt att skilja mellan konventionell moral och konstruktiv moral är att man av praktiska skäl inte annat än undantagsvis kan genomföra en analys av skäl för och emot en viss handling utifrån den moraliska synpunkten. En konventionell moral är en grupp eller ett samhälles utkristalliserade, eftersläpande och ofullkomliga lösning av de uppgifter kravet från den moraliska synpunkten ställer. Det vore att begära för mycket av de flesta människor, att de bör ifrågasätta de sociala normer som vuxit fram under århundradens lopp och kommit att stabiliseras som

²⁰ Se Wallace & Walker s. 10–16.

²¹ Wallace & Walker s. 16–19.

²² I denna fråga hänvisas till fejden mellan Devlin och Hart, av vilka den förre med ”moral” avser endast ”konventionell moral”; se Devlin, Hart (Liberty), Mitchell, Downie s. 94–111, Nelson (Sedligheten), Richards s. 162–163.

självklar social sed. Detta hindrar ju inte att åtskilliga människor utbildar sitt eget, partiella, system av moralregler, uppställer individuella ideal,²³ som fungerar som stående handlingsskäl, med eller utan krav på att också andra skall acceptera detta system som det riktiga. Samtidigt är att märka hur en mängd skäl, som är i stort sett irrelevanta utifrån den moraliska synpunkten, i dagligt tal kallas "moraliska", kanske därför att 'moralisk' är ett ord med positiva associationer.²⁴ På lång sikt leder detta emellertid till att moralen får dåligt rykte. Särskilt betänkelig i detta hänseende har varit benägenheten att med "moral" avse "sexualmoral" och samtidigt under denna rubrik föra åtskilligt som är indifferent från moralisk synpunkt och av föga större intresse än ordinära etikettsregler.

I det föregående avsnittet har moralregler karakteriserats som tumregler. Om moral skulle bestå av ett system av dogmatiska regler, kan det inte finnas några moraliska skäl för att acceptera dessa regler.

Baier fastställer den moraliska synpunkten såsom bestående av en formell komponent – att man är beredd att behandla moralregler som dogmatiska regler och att reglerna är avsedda att gälla för alla – och en materiell komponent: "Moral rules must be for the good of everyone alike".²⁵ Dessa kriterier använder Baier för att testa moralsystem: passerar något testen har vi att göra med en sann eller riktig "moral code", och om det är sant för varje samhälle eller individ står vi inför en "absolute morality", vilken baseras direkt på den mänskliga naturens beskaffenhet.²⁶ Den moraliska synpunkten får alltså gälla som "defining principle" utan direkt betydelse för argumentation kring konkreta handlingar. Invändningarna mot ett sådant förfarelsesätt är desamma som invändningarna mot regelutilismen som metamoralisk teori; bl.a. sker en omotiverad begränsning av den moraliska sfären till regler och principer.²⁷ Först om man ser den moraliska synpunkten – och inte bara regler som passerat en test – som självständig källa till handlingsskäl, så kan man undvika Baiers egendomliga tal om "sann" moral och "sanna" regler, samtidigt

²³ Se t.ex. Strawson (Morality), Cooper, Kemp s. 185–186 och även Ross s. 75–80 och Ross (Norms) s. 57–59. Ross' och många andras uppfattning att vi bara har att göra med en auktoritär, härskande moral och personlig (samvets)moral är en anledning till att de ser det som uteslutet att vetenskapligt diskutera vad man bör göra från moralisk synpunkt.

²⁴ Baier s. 101.

²⁵ Baier s. 191–204.

²⁶ Baier s. 169–186, 204–213, 231–256. Frankena s. 5–8, 47–48, 96 ansluter sig till Baier.

²⁷ Gauthier s. 171–173. Se ovan avsnitt 12.1 vid och i not 15.

som man blir i stånd att meningsfullt säga att det finns moraliska skäl för att acceptera en regel (utan att behöva hänvisa till en annan regel, som passerat testen).

Svårigheterna blir än större för dem som betraktar moral som en fråga om ett system av regler och samtidigt uppställer rent formella kriterier för vad som skall tillåtas vara moralregler. Mycket omdiskuterad är Hares moralteori, enligt vilken moralregler kännetecknas av att vara preskriptiva och "universaliserbara".²⁸ Skälet för en moralisk bedömning är alltid existensen av en princip, varunder omdömet kan subsumeras; men denna princip behöver egendomligt nog inte vara tillgänglig i förväg: det synes räcka med att man är beredd att acceptera en princip varunder handlingen faller.²⁹ I motsats till vad Hare gör gällande, behöver principen alltså inte vara vägledande.³⁰ Hares lära är för vidlyftig för att kunna presenteras här, och detsamma gäller den omfattande kritik som den har blivit utsatt för. Det må vara nog att framhålla att den i sista hand innefattar att den enda *moraliska* kritik som kan framföras mot en person är att hon brister i logisk konsekvens.³¹

²⁸ Se särskilt Hare (Freedom).

²⁹ Hare s. 56–78, 157–158, 176.

³⁰ Gauthier s. 168–170.

³¹ Se nedan avsnitt 13.6 och t.ex. Wallace & Walker s. 8–10, MacIntyre, Frankena (Morality), Taylor (Notice), Anscombe s. 10–19, Hudson s. 74–79, Warnock (Contemporary) s. 42–47, Margolis s. 83–87.

Nowell-Smith s. 306–314 kommer fram till att en persons moraliska principer (en sorts proattityder) beror på hennes vision av "the Good Life", vilken hon inte kan ändra på, därför att alla val görs utifrån denna. (En moralprincip måste vara sådan att den är dominerande och avser viktiga ting samt att man är beredd att använda den universellt.) Nowell-Smiths position liknar Hares, men principerna måste tydligen finnas i förväg. Hur som helst har han fel: om vi har en vision av ett gott liv så beror det på överväganden bl.a. i moralfrågor; moralprinciperna etableras genom generaliseringar från särskilda bedömningar och kritiseras i ljuset av tänkta och verkliga nya situationer (se Gauthier s. 170–171). – Även Feigl s. 134–139 uppfattar moral som ett system av regler, som kan vindiceras på ett individuellt plan under beaktande av individens behov, intressen och aspirationer. Dessa syften är emellertid inte godtyckliga, utan "the resultants of age-long experience in the harmonization of intra- and interindividual needs and interests, of experience, personal and social, guided by the adaptive and integrative influence of intelligence." (s. 138).

För ytterligare moderna teorier om moral, se översikten hos Hudson (Moral) s. 304–329, som för egen del nöjer sig med att säga att det finns visst samband mellan moral och antropologi (uppfattningar om människans natur är relevanta för moraliska ståndpunkter); annars är Hudson i huvudsak positiv till Hares lära. Se även s. 151–154 om att både

12.3 MORAL OCH SKÄL

Enligt det föregående är varje faktum som står i orsaksrelation till förverkligandet av moralens syfte ett moraliskt skäl.³² Men ännu är inget sagt om varför den moraliska synpunkten skulle ge oss skäl för att göra något.

Varför är vi moraliska (om vi är det)? För många kanske ett nöjaktigt svar innehåller att vi har blivit lärda att handla på visst sätt, tar för givet att man skall göra si eller så. Detta är dock ingen förklaring som anger en rationell grund. Säger vi i stället att vi är moraliska därför att vi är rationella (på sätt som förut behandlats), så är det osant, eftersom moraliska bedömningar ofta står i strid med vad vi gillar att göra eller finner vara i vårt intresse att göra.³³ Om moral bara vore en fråga om att följa ett system av regler, vore det tänkbart att systemet kunde hållas vid liv på vanlig rationell grund (självintresse: rädsla för sanktioner och hämnd).³⁴ Men att handla i enlighet med bedömningar utifrån den moraliska synpunkten är inte i första hand en fråga om att följa regler.

Det har vidare gjorts gällande, att någon särskild motivering inte behövs till förklaring av att vi är moraliska. Vi är moraliska därför att vi har förmåga att överväga och handla i enlighet med de resultat vi når. Att

form och innehåll skulle ha betydelse för om ett omdöme är moraliskt. Se också Trigg s. 19–26, 66–72, 128–137.

För teorier om moral som ett idealkontrakt, se Rawls och Richards. Den senare säger på s. 80: "the concept of morality and moral principles is equivalent to the concept of those ultimate standards of conduct which, if publicly known and generally acted on, perfectly rational egoistic men (consisting of all persons), from a position of equal liberty, and in the absence of any knowledge of their own particular desires, nature, and circumstances, but with knowledge of all other circumstances of human life and desire, would agree to as the standards to be used in regulating their actual relations to one another, whether in their common institutions or apart from them." Även om en idealkontraktsteori skulle ge träffande resultat är det en öppen fråga varför den skulle vara relevant för mänskligt handlande. För kritiska synpunkter, se Nagel, Raphael och framförallt Barry (Justice).

³² Man kan säga att de moraliska skälen genereras av de moraliska huvudprinciperna, men bara om man håller fast vid att dessa är tumregler; Warnock s. 86, 152, synes inkonsekvent nog inte göra detta; se därtill Narveson s. 296–297.

³³ Baier s. 14–18, Richards s. 281–283.

³⁴ Se därtill von Wright s. 197–214.

vara moralisk är helt enkelt ett sätt att vara rationell.³⁵ Moralprinciper konstituerar handlings-skäl: därför är moraliska uppfattningar handlings-dirigerande.³⁶ Jag kan emellertid inte förstå hur vi skulle kunna slippa undan att förklara varför det är rationellt att vara moralisk och således nöja oss med att avvisa frågan som obehövt att besvara. Då behöver man väl inte heller motivera en uppfattning om vad som avses med 'moral'?³⁷

Den grundläggande svårigheten att finna skäl för att vara moralisk synes bestå i att det inte finns något icke-moraliskt skäl att åberopa. Det är helt enkelt inte sant, att det "måste vara lönande" att vara moralisk eller att det medför större "lycka", osv. Att åberopa ett kategoriskt imperativ kan, som Baier visat, på sin höjd innefatta att självemotsägande och själv-frustrerande regler undanröjs.³⁸ Något moraliskt skäl för att den moraliska synpunkten ger skäl får givetvis inte anföras (cirkelresonemang).³⁹

³⁵ Baier s. 257–297. Om termen 'rationell', se ovan avsnitt 10.2 vid och i not 22. – Richards s. 242–278 talar om "the natural attitude of morality", vilket gör ett mycket egendomligt intryck särskilt mot bakgrunden av hans uppfattning av moralen såsom byggande på ett aldrig formulerat idealkontrakt. (Han knyter också här till en moralisk plikt att utsätta sig själv för sådan påverkan att man blir moralisk på det sättet att man får ett "desire to act on moral principles"!?)

³⁶ Cohen (Practicality) s. 548.

³⁷ Toulmin s. 160–165, 207–209, 218–219, finner tydligtvis frågan "Varför bör vi vara moraliska?" likvärdig med "Varför bör vi göra det rätta?", på vilken inget svar skulle kunna fås. Men i så fall gäller frågan just vad som är rätt. Se också Mayberry s. 373, 377, 378, som ser frågan som "a question on holiday"; det finns inget behov av att berättiga moralen. Gauthier s. 104–122, 173, synes mena, att moralen inte kräver ett berättigande, men dess rationalitet är likväl säkrad därför att en rationell agent annars skulle upphöra att vara rationell så snart han i en konflikt inte övergår till att utnyttja tvång (eventuellt indirekt genom att acceptera "some compromise as mutually preferable to force"). Var och en skulle i så fall handla rationellt, trots att de åstadkommer ett läge som inte kan lösas på rationell väg: "The relation between rational agents is thus determined physically and this is surely a practical denial of their rationality." (s. 121). Argumentet synes mig hållbart, endast om man utgår från att just moralen ger rationella lösningar (vilket skulle visas), ty annars kan väl vilken lösningsmetod som helst duga, t.ex. lottdragning. Andersson & Furberg (Moral) s. 241–247 jämför "Varför är det bättre att hjälpa än att skada människor?" med "Varför är meterprototypen i Paris exakt 1 m lång?". Det skulle på något sätt finnas ett språkligt skäl för att man inte behöver besvara frågan; moraliska skäl *måste* vara skäl. I deras resonemang synes man kunna finna en sammanblandning mellan frågan varför moraliska skäl är moraliska och frågan varför moraliska skäl är skäl. En liknande tankegång torde kunna utläsas hos Hudson (Moral) s. 272–276.

³⁸ Baier s. 6–14, 25–26, 196–197, Margolis s. 121–122.

³⁹ Taylor s. 143–144. – Andra positioner skulle kunna vara t.ex. (1) att moralens syfte är oppnåeligt; (2) att dess syfte inte är önskvärt att uppställa; (3) att moralen är ett bedrä-

Med hjälp av egoistiska skäl kan följande etableras. Om alla eller en stor majoritet människor handlar utifrån den moraliska synpunkten, dvs. inte är egoistiska när egoistiska skäl kommer i konflikt med moraliska, så kommer alla att leva bättre: de når större grad av behovstillfredsställelse, upplevt behag, osv. För ett samhälle eller mänskligheten som helhet erbjuder accepterandet av den moraliska synpunkten därför inga problem. Den ger riktlinjer för sådant handlande som är nödvändigt för att envar skall kunna föra ett någorlunda tillfredsställande liv. Teoretiskt sett ligger det i envars intresse att inte alltid handla i sitt eget intresse. Därav följer också att moraliska skäl dominerar över andra – de är ”over-riding”: poängen med dem är just att de skall sätta egoistiska skäl åt sidan. Det följer också, att moraliska skäl är skäl bara därför att utsikten till behagliga upplevelser och frånvaro av obehagliga upplevelser innefattar skäl, fastän sambandet är långt mer indirekt än t.ex. regelutilismen antar.

Däremot är det inte säkert, att envar person har skäl att för sin egen del uppställa handlande i enlighet med den moraliska synpunkten som personlig maxim. Det är tänkbart, att egoistiskt handlande för en del personer är till fördel även på lång sikt (jag bortser här från möjligheten till en yttersta dom). Och framförallt: det kan inte visas, att någon har skäl att beakta moraliska skäl vid varje eller något visst konkret praktiskt övervägande, där hon kanske inte ens behöver befara att andra reagerar negativt.⁴⁰

Rörande principen om uppriktighet är dock att säga att behovet av samarbete är så påtagligt, att de flesta för att kunna kommunicera och överleva oftast måste vara uppriktiga. Man är utlämnad till att lita på andra och kan knappast räkna med den erforderliga gemenskapen om

geri (t.ex. uttryck för klassförtryck – vilket en konventionell moral väl kan vara – eller en förskönande omskrivning av egoismen); eller (4) att det inte är psykologiskt möjligt att låta sig ledas av icke-egoistiska skäl. Fastän ingen av dessa ståndpunkter torde kunna visas vara begreppsligt irrationell, finns det dock goda skäl att tro att samtliga är falska. Se Warnock s. 152–157, 159–162 och även Kemp s. 142–145.

⁴⁰ Till det sagda, se Gauthier (Morality), särskilt s. 244–245, Gauthier s. 106–110, von Wright s. 214–216, Edgley s. 162–163, Downie s. 34–35, Taylor (Notice) s. 294 (”everyone has a reason for acting justly, since the state of affairs in which people in general act justly is the best way of ensuring the satisfaction of the wants which we are justified in assuming everyone to have.”), Baier s. 308–315 (han synes utgå från att svaret på ”Varför bör vi vara moraliska?” också är ett svar på ”Varför bör jag vara moralisk?”; se därtill Taylor s. 145–148), Hudson (Moral) s. 276–282 (liknar Baiers åsikt).

man inte själv i regel är att lita på (se också ovan avsnitt 7.2 om principen om talarens uppriktighet). Det blir därför en vana att vara uppriktig. Även hos storljugare är lögnen något sällsynt. (Om någon moralprincip för envar skulle kunna befinnas motiverad enligt regelutilistisk modell, så är det principen om uppriktighet.)⁴¹

Vi kan slå fast att moralen genererar skäl, men inte alltid skäl för att göra något visst i en viss situation.⁴² Det är givet att en person kan göra till personlig regel att handla så som moralen bjuder eller t.o.m. att göra mer än vad som kan begäras utifrån den moraliska synpunkten,⁴³ vare sig skälen för att anta sådana regler är moraliska eller ej. I sådant fall utgör regelns existens ett i sig tillräckligt stående skäl för att handla i enlighet med regeln i varje situation där saken aktualiseras. Men inte heller då finns något som hindrar att de moraliska skälen ibland övervägs av egoistiska. Det kan vidare inte visas vara irrationellt att inte uppställa någon sådan regel för egen del. En person kan vara moralisk av rädsla för sanktioner, inklusive rättsliga, eller hon kanske vill göra det som är moraliskt riktigt därför att hon känner sympati för andra och t.ex. är benägen att röras av lidande. Som vi har sett är emellertid sådana handlingar exempel på handlingar som är rationella oberoende av moraliska skäl, även om handlingarna skulle vara altruistiska och även om – vilket torde vara möjligt bara för ett fåtal – ens sympati omfattar hela mänskligheten (och kanske vissa djurarter).⁴⁴ Det torde vidare vara möjligt att så att säga in

⁴¹ Warnock s. 33, 84, Narveson s. 297.

⁴² Se vidare Foot s. 96–100, Foot (Introduction) s. 9, Foot (Reasons) s. 206–210, Foot (Morality), särskilt s. 312: "The conclusion we should draw is that moral judgments have no better claim to be categorical imperatives than do statements about etiquette. People may indeed follow either morality or etiquette without asking why they should do so, but equally well they may not. They may ask for reasons and may reasonably refuse to follow either if reasons are not to be found." Se även Gauthier s. 18–23 om att skillnaden mellan moraliska och andra bedömningar inte ligger i egenskapen av att vara kategorisk respektive hypotetisk, utan i arten av skäl. Det må erinras om att Kant var hedonist i allt utom i moral.

Woods synes mena att moraliska skäl är fristående (s. 199–201); han har rätt i att de inte är beroende av "desires", men det är ju inte heller "self-interest"; han beaktar inte någon motivering som liknar min. Se även Richards s. 279–280.

⁴³ Se t.ex. Urmson (Saints).

⁴⁴ Foot (Reasons) s. 209: "If a man has that basic sense of identification with others that makes him care whether or not they live wretched lives, has he not the best possible reason for charitable action?". Se ovan avsnitt 10.9.

abstracto känna sympati för mänskligheten, men inte heller då är det de moraliska skälen som gör handlandet rationellt.⁴⁵

Det faktum som gör att det ligger i vårt intresse att alla handlar moraliskt är att vi brister i altruism. Men samtidigt ligger häri kärnan till hur man skall få ekvationen att gå ihop. Även om vi brister, så är vi dock i någon mån förmögna att känna sympati för andra, att bry oss om dem, och vi gör det också faktiskt.⁴⁶ En väg till lösning av de problem som uppkommer genom den begränsade altruismen är att göra folk mer medkännande – inte mer rationella. Warnock säger:

Just as the *need* for morality, its having a point derives from very general facts about human beings and their predicament, so also it is a fact about human beings that they are capable of morality; the disease and its remedy, so to speak, have a common source. But the essence of the remedy is not in reason; it is in non-indifference.⁴⁷

Härav följer att varje person väldigt ofta har skäl – det ligger normalt i enväns intresse – att bidra till att andra människor blir sådana till sin karaktär att de bryr sig om andra människor. Om att göra x kommer att bidra till att fler människor handlar i enlighet med vad den moraliska synpunkten bjuder har vi därför, *ceteris paribus*, tillräckligt skäl för att göra x. Men vidare:

the fact that we have reasons for wanting everyone to act in this way gives us reason for making sure that he does too.⁴⁸

Och då har också andra personer skäl att förse mig med skäl för att handla moraliskt i ett givet fall.

Det kan tyckas att ovanstående instabila konstruktion tilldelar moraliska skäl en alltför blygsam roll vid praktiska överväganden. Det är ju enligt den tänkbara och vanliga att ett moraliskt skäl inte är ett tillräckligt skäl i en viss situation. Men jag kan inte finna annat än att en sådan åsikt

⁴⁵ Se Foot (Morality) s. 313–314, Warnock s. 165. Den senare håller inte dessa distinktioner klara. Bl.a. på s. 71–72 säger han att moraliska argument inte kan hindra någon från att bete sig illa; den bristande effektiviteten skulle bero på samma sak som gör att andra rationella argument inte är effektiva: människor handlar inte alltid rationellt. På s. 157–159 ser han som möjligt att moraliska skäl inte anses vara särskilt viktiga; se även s. 162–164. Oklarheten berörs av Narveson s. 291 och Baier (Object) s. 271–272.

⁴⁶ Andersson & Furberg (Moral) s. 236–237, Gauthier s. 89–90.

⁴⁷ Warnock s. 166.

⁴⁸ Taylor (Notice) s. 297–298. Se även Richards s. 216–218.

beror på att man utgår från den moraliska synpunkten som nödvändigt dominerande. Den beskrivning som presenterats stämmer väl överens med den roll moraliska skäl faktiskt tilldelas av även de mest rationella människor. Den är mer realistisk än de teorier som bygger på auktoritär religiös budgivning. Den är mer hederlig än en "lösning" som innefattar att moraliska skäl självklart är skäl i det enskilda fallet och som avvisar den som frågar "Varför?" med att hävda att frågan inte kan ställas.

Jag har talat om moral som medel att motverka bristerna i altruism. Men det mänskliga predikamentet hade ju flera komponenter. Man kan därför fråga om motverkandet av dessa – genom att öka resurser, kunskap, osv. – också skall anses vara moraliska syften. Kan det vara ett moraliskt mål att t.ex. verka för inrättandet av institut (t.ex. institutet äganderätt) som befinnns nödvändiga för att reglera ett tillstånd av bristande materiella resurser? Detta är främst en terminologisk fråga. Det är vanligare att för dessa fall tala om enbart politik, och inte om moral. Oberoende av vad skälen kallas, kan i långa stycken en parallell argumentation föras för etablerandet av skäl att bidra till att förbättra mänsklighetens situation.

Vad jag har sagt ger på sin höjd en skiss av strukturen för rationell argumentation i moraliska frågor, men inga lösningar av speciella problem. En alldeles obeaktad, men teoretiskt och praktiskt mycket betydelsefull, fråga är den hur man skall ställa sig vid konflikter mellan olika moraliska skäl. Vilka medel får man t.ex. använda för att få andra att handla moraliskt? Kan användandet av omoraliska medel motiveras moraliskt? (Hade det varit moraliskt riktigt att mörda Hitler?) I vilka situationer är det berättigat att använda våld i form av revolutioner? (Kan man lita på den som använder grovt våld för goda ändamål, som det är möjligt att nå på annat sätt: kommer han inte att fortsätta på samma sätt sedan målet är nått?) När kan det vara moraliskt riktigt att begå brott? Som synes finns här en lång rad utomordentligt invecklade och svårlösta problem, som det är omoraliskt att gå förbi genom att låta sig invaggas i tanken att det inte kan finnas någon vetenskap i moral.⁴⁹

⁴⁹ Se t.ex. Richards s. 141–144, 158–163, Singer (Democracy) och bidragen till *Philosophy & Political Action* samt Blomquist, som med påtaglig framgång argumenterar i etiska frågor, trots att han på det metaetiska planet bekänner sig till nonkognitivismen (s. 35, 39, 41, 47–48).